

Uniwersytet Łódzki

**Instytut Zagospodarowania Środowiska
i Polityki Przestrzennej**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

SPACE – SOCIETY – ECONOMY · 33 · 2022

Uniwersytet Łódzki
Instytut Zagospodarowania Środowiska
i Polityki Przestrzennej

pod redakcją
Bartosza Bartosiewicza

WYDZIAŁ NAUK GEOGRAFICZNYCH
UNIwersytet ŁÓDZKI

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO
ŁÓDŹ 2022

Member since 2021
JM15104

REDAKCJA

Bartosz Bartosiewicz (redaktor naczelny)
Lidia Groeger, Stanisław Mordwa, Agnieszka Rochmińska

RADA REDAKCYJNA

Christopher Cusack (Keene State College, USA)
Mariusz Czupich (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska)
Rafał Graczyk (Politechnika Poznańska, Polska)
Barbara Konecka-Szydłowska (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska)
Agnieszka Kwiatek-Soltys (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Polska)
Fatima Loureiro de Matos (University of Porto, Portugal)
Maryana Melnyk (Institute of Regional Research, National Academy of Science, Ukraine)
Angelika Münter (Research Institute for Regional and Urban Development in Dortmund, Germany)
Gábor Pirisi (University of Pécs, Hungary)
Robert Szmytkie (Uniwersytet Wrocławski, Polska)
Weiyang Zhang (East China Normal University, China)
Elżbieta Zuzanska-Żysko (Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska)

REDAKCJA NAUKOWA

Bartosz Bartosiewicz

REDAKCJA JĘZYKOWA

Aleksandra Kiełczykowska

REDAKTOR INICJUJĄCY

Katarzyna Smyczek

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Rzymkowska

SKŁAD KOMPUTEROWY

Agent PR

PROJEKT OKŁADKI

Andrzej Nowak

Publikacja recenzowana w systemie *double blind review*

© Copyright by Authors, Łódź 2022
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.10718.22.0.C

Ark. druk. 11,125

ISSN 1733-3180
e-ISSN 2451-3547

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 635 55 77

SPIS TREŚCI

1. Drugie przejście demograficzne w dużych miastach w Polsce i jego implikacje (<i>Anna JANISZEWSKA</i>).....	7
1.1. Wstęp.....	9
1.2. Zmiany małżeńskości i płodności w świetle wybranych koncepcji.....	11
1.3. Zmiany demograficzne w obszarze małżeńskości.....	14
1.4. Zmiany demograficzne w obszarze rozrodczości.....	23
1.5. Próba syntezy i wnioski.....	34
2. Ocena stanu partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym na poziomie lokalnym w Polsce (<i>Tomasz MIKOŁAJCZYK, Katarzyna LEŚNIEWSKA-NAPIERAŁA</i>)	41
2.1. Wstęp.....	43
2.2. Uwarunkowania prawne partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym na poziomie lokalnym	44
2.3. Wybrane techniki partycypacji społecznej stosowane w planowaniu przestrzennym	45
2.4. Metody badawcze i źródła danych	47
2.5. Wykorzystanie narzędzi partycypacyjnych w badanych gminach.....	49
2.6. Sposoby informowania interesariuszy o procedurze planistycznej w gminach	56
2.7. Stosunek interesariuszy i władz do partycypacji społecznej w badanych gminach	58
2.8. Wnioski	61
3. Depopulacja i demograficzne następstwa tego procesu w makroregionie wschodnim Polski w drugiej dekadzie XXI wieku (<i>Anna MAJDZIŃSKA</i>)	65
3.1. Wprowadzenie.....	66
3.2. Metodologia	69
3.3. Wyniki	71
3.4. Dyskusja	83
3.5. Wnioski	87
4. Ocena potencjału terenów poprzemysłowych w Ozorkowie – kontekst rewitalizacji (<i>Anna GRZELAK, Iwona PIELESIAK</i>).....	97
4.1. Wprowadzenie.....	99
4.2. Cel, materiały i metody badań.....	102
4.3. Tereny poprzemysłowe w Ozorkowie – geneza, lokalizacja i struktura	103
4.4. Predyspozycje terenów poprzemysłowych w Ozorkowie do rewitalizacji....	109
4.5. Wnioski	122

---

5. Punkty sprzedaży alkoholu jako miejsca koncentracji przestępczości w przestrzeni miasta (Stanisław MORDWA)	127
5.1. Wstęp.....	129
5.2. Dane i metody badań. Obszar badań.....	135
5.3. Wyniki badań.....	137
5.4. Dyskusja	141
5.5. Konkluzja	144
6. Małe miasta w Polsce w systemie dojazdów do pracy (Robert SZMYTKIE, Dominik SIKORSKI)	149
6.1. Wprowadzenie.....	151
6.2. Zarys teorii	151
6.3. Metody badań i źródła danych	153
6.4. Małe miasta w Polsce	156
6.5. Znaczenie małych miast w systemie dojazdów do pracy.....	158
6.6. Typologia małych miast w kontekście dojazdów do pracy	160
6.7. Zróżnicowanie przestrzenne małych miast w zakresie dojazdów do pracy...	162
6.8. Uwarunkowania wpływające na strukturę dojazdów do pracy w małych miastach.....	169
6.9. Podsumowanie i wnioski.....	174

Anna JANISZEWSKA

DRUGIE PRZEJŚCIE DEMOGRAFICZNE W DUŻYCH MIASTACH W POLSCE I JEGO IMPLIKACJE

Dr hab. Anna JANISZEWSKA – *Uniwersytet Łódzki*

Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

e-mail: anna.janiszevska@geo.uni.lodz.pl

<https://orcid.org/0000-0003-1472-4672>

1

ZARYS TREŚCI: Przeobrażenia współczesnych społeczeństw, w tym szeroko rozumiana modernizacja, wywierają wpływ na socjologiczno-psychologiczny i demograficzny obraz rodziny. W koncepcjach wyjaśniających przemiany zjawisk matrymonialnych i prokreacyjnych akcentuje się indywidualność osób, ich emocje, uczucia, specyficzne potrzeby, a nie tylko pojmowanie rodzin w kategoriach instytucji i interesu. Teorią opisującą współczesne przemiany w obszarach małżeńskości i rozrodczości jest koncepcja drugiego przejścia demograficznego, sformułowana przez Dirka van de Kaa i Rona Lesthaeghe na przełomie lat 70. i 80. ubiegłego wieku. W wyjaśnianiu znaczenia czynników sprzyjających odrzucaniu małżeńskości i rozrodczości odniesiono się także do ekonomicznych i socjologicznych koncepcji związku partnerskiego i małżeńskiego oraz wzrostu preferencji do ograniczania liczby potomstwa.

W artykule zaprezentowano przemiany form życia małżeńsko-rodzinnego w miastach przy wykorzystaniu dostępnych danych statystycznych z lat 1990–2019. Celem opracowania była identyfikacja i ocena zmian w obszarze zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych w miastach w Polsce, w tym szczególnie w dużych ośrodkach miejskich. Z przeprowadzonej

analizy danych statystycznych wynika, że przemiany zjawisk matrymonialno-prokreacyjnych są zróżnicowane w czasie i przestrzeni. Otrzymane wyniki analizy zjawisk matrymonialnych i prokreacyjnych w dużych miastach potwierdziły wnioski z innych badań, ale też dostarczyły nowych spostrzeżeń w zakresie zmian w zachowaniach demograficznych. Występujące na początku okresu transformacji wyraźne dysproporcje w dynamice przemian demograficznych w miastach różnej wielkości ulegają osłabieniu. W wielu obszarach zmian matrymonialno-prokreacyjnych tempo przeobrażeń jest obecnie większe w miastach średniej wielkości. Potwierdzono również utrwalony od lat podział kraju na wschód, południowy wschód oraz zachód i północ, które są odmienne pod względem zachowań demograficznych. Niemniej jednak to mieszkańcy dużych aglomeracji miejskich najszybciej przyswajają nowe wzorce zachowań, stąd zróżnicowanie przestrzenne form życia małżeńsko-rodzinnego nie w pełni pokrywa się z ww. układem przestrzennym.

Bezpośrednią implikacją współczesnych przemian ludnościowych związanych z drugim przejściem demograficznym są procesy depopulacyjne i przeobrażenia struktury demograficznej, szczególnie w zakresie niekorzystnych trendów starzenia się społeczeństwa oraz niskiego wskaźnika urodzeń. Pogłębianie się ubytku demograficznego w większości ośrodków miejskich oraz starzenie się społeczeństwa wymusza prowadzenie polityki miejskiej zorientowanej na trudności związane z tą sytuacją. Wyzwania demograficzne mają wymiar strukturalny i ogólnokrajowy, stąd przede wszystkim winny być przedmiotem zainteresowania polityki demograficznej i społecznej państwa. Nie oznacza to jednak, że nie powinny być one również brane pod uwagę w przypadku polityki miejskiej – rozumianej jako terytorialny wymiar zarówno polityk państwa wobec zagadnienia rozwoju miast, jak i polityk rozwojowych prowadzonych przez poszczególne miasta.

SŁOWA KLUCZOWE: drugie przejście demograficzne, formy życia małżeńsko-rodzinnego, zjawiska matrymonialne, zjawiska prokreacyjne, duże miasta.

SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION IN LARGE CITIES IN POLAND AND ITS IMPLICATIONS

ABSTRACT: The transformations of contemporary societies, including the broadly understood modernisation, have an impact on the sociological, psychological, and demographic image of the family. The concepts explaining the transformations of matrimonial and procreation phenomena emphasise the individuality of people, their emotions, feelings, specific needs, as well as the understanding of families in terms of institutions and interests. The theory explaining contemporary changes in the areas of marriage and reproduction is the concept of the second demographic transition, formulated by Dirk van de Kaa and Ron Lesthaeghe at the turn of the 1970s and 1980s. In explaining the importance of factors favouring the postponement of marriage and reproduction, reference was also made to the economic and sociological concepts of civil partnership and marriage, and the increase in preferences to limit the number of children.

The article presents the changes in the forms of marriage and family life in cities, using the available statistical data in the period of 1990–2019. The aim of the study was to identify and assess changes in the area of the matrimonial and reproductive behaviour in cities in Poland, especially in large urban centres. The analysis of statistical data shows that the transformations of matrimonial and procreation phenomena vary in time and space. The results obtained from the analysis of matrimonial and reproductive phenomena in large cities confirmed the

conclusions of other studies, but also provided new insights into changes in demographic behaviour. The clear disproportions in the dynamics of demographic changes in cities of various sizes, occurring at the beginning of the transformation period, are weakening. In many areas of matrimonial and reproductive changes, the pace of change is currently higher in medium-sized cities. The division of the country into the east, the south-east, the west, the and north which have been different in terms of demographic behaviour – has been confirmed for years. Nevertheless, it is the inhabitants of large urban agglomerations that assimilate new patterns of behaviour the fastest, which is why the spatial differentiation of the forms of marital and family life does not fully correspond to the above-mentioned spatial arrangement. Depopulation processes and the transformations of the demographic structure are a direct implication of contemporary population transformations related to the second demographic transition, especially in terms of unfavourable trends in the ageing of the society and low birth rate. The deepening demographic decline in most urban centres and the ageing of the society forces us to pursue an urban policy which would be focused on the challenges related to this situation. Demographic challenges are of a structural and countrywide dimension, hence they should primarily be of interest to the demographic and social policy of the state. This does not mean, however, that they cannot also be taken into account in the case of urban policy – understood as the territorial dimension of both state policies regarding urban development and development policies conducted by individual cities.

KEYWORDS: the second demographic transition, forms of marital and family life, matrimonial phenomena, reproductive phenomena, big cities.

1.1. Wstęp

Za współczesny rozwój demograficzny miast w równym stopniu odpowiedzialne są naturalne procesy społeczno-ekonomiczne, na które mamy tylko częściowy wpływ, jak też sposoby realizacji polityki miejskiej, gdzie rola instytucji i osób tworzących i wdrażających wytyczne przyjętych rozwiązań jest kluczowa (Krzysztofik 2019). Narzędziem przeznaczonym do realizacji celów strategicznych w odniesieniu do miast jest *Krajowa Polityka Miejska 2023*, przyjęta przez Radę Ministrów 20 października 2015 roku. Celem strategicznym jest wzmocnienie zdolności miast i miejskich obszarów funkcjonalnych do wspierania zrównoważonego rozwoju, tworzenia miejsc pracy i poprawy jakości życia mieszkańców. Dokument odnosi się do 10 głównych tematów, są nimi rozwój przestrzenny, partycypacja społeczna, demografia, transport i mobilność miejska, niskoemisyjność i efektywność energetyczna, rewitalizacja, polityka inwestycyjna, rozwój gospodarczy, ochrona środowiska i adaptacja do zmian klimatu oraz zarządzanie obszarami miejskimi.

We wspomnianym dokumencie w obszarze demografii zostały zidentyfikowane dwa najważniejsze problemy. Pierwszym z nich jest malejąca ogólna liczba ludności miast – w skrajnych przypadkach przyjmująca formę depopulacji i kurczenia się miast (tzw. *shrinking cities*). Zgodnie z opublikowaną w 2014 roku prognozą GUS do 2050 roku ludność Polski zmniejszy się o około 4,5 mln

mieszkańców, a spadek niemal w całości będzie dotyczył liczby mieszkańców miast. Drugim kluczowym wyzwaniem jest starzenie się społeczeństwa.

Zmiana struktury wieku populacji miast wynika z trzech głównych przyczyn: rosnącej długości życia, spadku liczby urodzeń oraz procesów migracyjnych. Prognozy GUS przewidują w latach 2013–2050 ubytek ludności w wieku produkcyjnym rzędu 5,5 mln osób (*Prognoza ludności na lata 2014–2050* 2014). W świetle prognoz rola czynników demograficznych będzie coraz większa i determinująca rozwój miast we wszystkich jego wymiarach (Śleszyński i in. 2018). Nie ujmując znaczenia innym aspektom, należy zauważyć, że rozmieszczenie ludności, jej redystrybucja i struktura stanowią współcześnie o możliwościach kreowania fundamentów ekonomicznych miast oraz kształtowania ich przestrzeni.

W sprawozdaniu Komisji Europejskiej *The impact of European demographic trends on region and urban development* (2011) wydzielono trzy typy miast europejskich w kontekście zmian społeczno-ekonomicznych i demograficznych. Pierwszy z nich reprezentują miasta dynamiczne pod względem gospodarczym, charakteryzujące się znacznym wzrostem ludności w drodze napływu migrantów o zarówno wysokich, jak i niskich kwalifikacjach, przyciągniętych stabilną siłą gospodarczą i zasobnością miast. Są to głównie większe miasta Europy Zachodniej. Drugi typ – to miasta o silnym zapleczu gospodarczym i nierosnącej lub stopniowo malejącej populacji. W tej kategorii mieści się większość małych i średnich miast Europy. W tym przypadku stopniowe kurczenie się miasta nie musi prowadzić do poważnych trudności, a nawet może się okazać korzystne ze względu na malejącą gęstość zaludnienia w środowisku miejskim. Do ostatniego typu zaliczono miasta charakteryzujące się złożonymi tendencjami malejącymi, w których możliwe jest wystąpienie spadków demograficznych i spowolnienie gospodarcze. Te obszary miejskie są zazwyczaj zlokalizowane w środkowej i wschodniej części UE (wschodnia część Niemiec oraz wschodnie regiony Polski, Węgier, Słowacji, Rumunii i Bułgarii), jednak zjawisko to zachodzi również w niektórych peryferyjnych obszarach Europy Zachodniej (np. południowa część Włoch, północna Anglia, północna Skandynawia).

Celem opracowania jest identyfikacja i ocena zmian w obszarze zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych w miastach w Polsce, w tym szczególnie w dużych ośrodkach miejskich. Wśród mierzalnych charakterystyk zachowań matrymonialnych uwzględniono: skłonność do zawierania i rozpadu związków małżeńskich oraz wiek małżonków, a w obszarze zachowań prokreacyjnych – dzietność, urodzenia pozamałżeńskie, wiek matek, wzorce płodności oraz typy rodzin. Dla wszystkich ww. zagadnień przeprowadzono analizę porównawczą dla miast w latach 1990–2019. Początkowy okres analizy przeprowadzonej w opracowaniu był podyktowany momentem rozpoczęcia drugiego przejścia demograficznego w naszym kraju. W przypadku miast dużych uwzględniono dwa momenty czasowe, tj. lata 1990 i 2019 (dla kohabitacji i rodzin były to lata 2002 i 2011).

1.2. Zmiany małżeńskości i płodności w świetle wybranych koncepcji

Zmiany demograficzne, mimo występujących podobieństw, mogą mieć inny przebieg i inne konsekwencje w wybranych rejonach świata. Podczas gdy starzenie się populacji jest zjawiskiem uniwersalnym w skali światowej, już zahamowanie wzrostu jej liczebności (a nawet jej spadek, jaki jest zauważalny w wielu krajach europejskich) nie jest zjawiskiem powszechnym.

Pomimo różnego przebiegu procesów demograficznych w skali kontynentów, regionów i krajów Europa niewątpliwie była i jest tym kontynentem, na którym rozpoczynały się zjawiska istotne z punktu widzenia zaludnienia świata. W Europie rozpoczęły się procesy pierwszego i drugiego przejścia demograficznego. Procesy drugiego przejścia nie przebiegały jednakowo w poszczególnych krajach europejskich, a także ich natężenie było zróżnicowane w czasie. Rozpoczęły się one w krajach skandynawskich w latach 50., następnie rozprzestrzeniały się w Europie Zachodniej w latach 60., aż po kraje Europy Południowej w latach 70. ubiegłego wieku. Procesy przemian demograficznych rozpoczęte na północy i zachodzie Europy od lat 90. XX wieku obejmują kraje Europy Wschodniej i Środkowej. Zacierają się różnice pomiędzy Zachodem a Wschodem Europy, wyznaczonymi linią Hajnala, w zamian można mówić o nowym zróżnicowaniu przestrzennym krajów europejskich w ramach zachowań demograficznych. W krajach wschodnio- i środkowoeuropejskich drugie przejście demograficzne rozpoczęło się później, ale jego przebieg jest niezwykle dynamiczny. Właśnie tam obserwujemy kryzys demograficzny, u którego podłoża leżą głębokie przemiany tworzenia i rozpadu rodziny (Janiszewska 2013b). Postępujące zmiany w sferze małżeńskości sytuują Polskę wśród krajów Europy Środkowo-Wschodniej o umiarkowanym tempie zmian (blisko wartości średnich dla krajów europejskich). Podobnie jak w przypadku zachowań matrymonialnych, także w sferze zjawisk prokreacyjnych dynamika zmian w tym obszarze jest umiarkowana w stosunku do innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej (Janiszewska 2013a).

Dyfuzja nowych procesów zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych jest zróżnicowana w czasie i przestrzeni. Jonathan I. Israel (2001) pisząc o przemianach demograficznych opisywanych przez drugie przejście demograficzne, twierdzi, że to międzynarodowe i paneuropejskie zjawisko. Ale nie oznacza to, że przebieg tych procesów nie może być zróżnicowany i zależny od specyficznych warunków krajowych.

W naszym kraju od lat 90. ubiegłego wieku obserwujemy przemiany określane jako drugie przejście demograficzne (Kotowska 1999). Zjawiska demograficzne charakterystyczne dla drugiego przejścia należą do dwóch obszarów: małżeńskości i rozrodczości (van de Kaa 1994, 1997, 1999, 2001a, 2001b, 2008; van de Kaa, Herrenalb 2001; Lesthaeghe 1994; Lesthaeghe, Surkyn 2002).

W ramach pola małżeńskości najważniejsze są:

- upowszechnienie przedmałżeńskich (a nawet „przedpartnerskich”) stosunków erotycznych;

- opóźnienie typowego wieku zawarcia małżeństwa;
- zmniejszenie proporcji osób pozostających w związkach małżeńskich (zwłaszcza w tzw. związkach dozgonnych);
- dywersyfikacja i upowszechnienie alternatywnych form związków partnerskich;
- zwiększenie trwałego celibatu (pozostawanie poza związkami partnerskimi);
- wzrost nasilenia rozwodów;
- powszechność rodzin niepełnych;
- rozszerzenie się zjawiska wielości i różnorodności związków partnerskich w przebiegu życia jednostki.

Do nowych zjawisk obszaru rozrodczości należą:

- zmniejszenie średniej liczebności potomstwa w rodzinie;
- zanik wielodzietności i wzrost dobrowolnej bezdzietności;
- upowszechnienie „nowoczesnych” (niezawodnych, tanich i łatwych w stosowaniu) środków przeciwciaźowych (nazwane drugą rewolucją antykoncepcyjną);
- opóźnienie typowego wieku prokreacji (co przy przyspieszeniu inicjacji erotycznej wydłużyło okres aktywności erotycznej z wykluczeniem rodzicielstwa) – por. Okólski 2005.

Autorzy koncepcji drugiego przejścia demograficznego – Dirk van de Kaa i Ron Lesthaeghe – wyjaśniają przyczyny wzrostu niechęci do wchodzenia w trwałe związki. Podkreślają zastąpienie materialistycznego systemu wartości, takich jak dążenie do bezpieczeństwa, stabilizacji i porządku, systemem postmaterialistycznym, w którym mamy do czynienia z autonomią jednostek, wolnością słowa i wpływem jednostki na decyzje władz. Konsekwencją tej zmiany jest rozkwit indywidualizmu, dążenie do samorealizacji oraz uwolnienie się od wzorców narzucanych przez tradycyjne autorytety, także w kwestiach rodzinnych. Spowodowało to poszerzenie spektrum wyboru zachowań związanych z formowaniem związków i reprodukcją (Fihel i in. 2017).

Wyjaśniając znaczenie czynników sprzyjających odraczeniu małżeństwu, warto odnieść się do ekonomicznych i socjologicznych koncepcji związku partnerskiego i małżeńskiego. Według teorii racjonalnych oczekiwań Beckera jednostki wchodzi w związki heteroseksualne wtedy, gdy korzyści netto z nich płynące przewyższają korzyści netto z rozwiązania alternatywnego, jakim jest w tym przypadku życie w pojedynkę (Becker 1973, 1974). Korzyści z małżeństwa wiążą się z wytworzeniem tzw. kapitału małżeńskiego: posiadaniem i wychowaniem wspólnego potomstwa, wzajemnym świadczeniem dóbr i usług realizowanych w gospodarstwie domowym, korzystaniem ze wspólnego majątku itp. (Radzikowska 1995). Koszty natomiast obejmują koszty transakcyjne poszukiwania odpowiedniego partnera i rozpadu związku, ograniczenie autonomii każdego z partnerów w podejmowaniu decyzji, dysponowaniu majątkiem i czasem. Dlatego wraz z poprawą warunków ekonomicznych oraz rozwojem instytucji

zabezpieczenia socjalnego „korzyści z małżeństwa są postrzegane jako mniejsze, i vice versa” (Okólski, Fihel 2012: 271).

W wyjaśnianiu wzrostu preferencji do ograniczania liczby potomstwa można posłużyć się teorią Easterlina. Według autora młodzi ludzie, podejmując decyzje prokreacyjne, kalkulują koszty i korzyści związane z posiadaniem potomstwa, a decydując o przyszłej wielkości rodziny, nie kierują się wysokością dochodu, lecz oceniają relatywne zmiany swojej sytuacji ekonomicznej względem dochodu swoich rodziców. Teoria ta zakłada, że cykliczność w procesie rodności jest oparta na określonym mechanizmie socjoekonomicznym, którego działanie prowadzi do kształtowania się określonych postaw i zachowań prokreacyjnych. Cykliczne zmiany płodności (o cyklu 20–25 lat) wyrażają się tym, że liczna kohorta rodzicielska decyduje się na małą liczbę dzieci, ponieważ dostrzega niedogodności społeczne i ekonomiczne w dużej liczebności rówieśników. Z kolei mało liczna generacja decyduje się na posiadanie wielu potomków, widząc społeczne i ekonomiczne niedogodności w małej liczbie rówieśników. Zdaniem Richarda A. Easterlina zmiany te, z opóźnieniem czasowym, powodują falowanie procesów demograficznych (Easterlin 1976).

Podsumowując, można stwierdzić, że dwie najbardziej wpływowe teorie uwzględniające zmiany zachowań, tj. klasyczna koncepcja ekonomiczna Garry’ego Beckera (1991) oraz teorie związane z wyjaśnieniem przemian rodziny i dzietności drugiej transformacji demograficznej (van de Kaa 2001a; Lesthaeghe 2010), przewidują dość zbliżony scenariusz długofalowych zmian. Zakładają one bowiem mniejszą liczbę małżeństw i dzieci, odkładanie macierzyństwa w czasie, większą niestabilność małżeństw oraz większy odsetek ludzi żyjących samotnie, jak również wolne związki (konkubinaty oraz *living apart together* – wspólne życie osobno), które pozwalają na więcej swobody i wymagają mniejszych zobowiązań, a w efekcie doprowadzają do osłabienia rodziny jako instytucji (Frątczak 2017).

Warto także wspomnieć o stanowisku Gøsty Espinga-Andersena. Polemizuje on z „czarnym scenariuszem zmiany rodziny”, a jego zasadniczy argument teoretyczny oparty jest na szeroko stosowanych w ekonomii modelach wielorakiej równowagi. Terminologia „wielorakiej równowagi” została zaczerpnięta od ekonomistów, którzy używają tej koncepcji do określenia sytuacji konfliktu norm i braku jasności co do oczekiwań, i przeniesiona na grunt socjologii. Obecna faza przejściowa (faza turbulencji), przez jaką przechodzi rodzina, jest okresem przejścia noszącym cechy normatywnej niejednoznaczności i niepewności od stanu równowagi rodziny, gdzie jej żywicielem był mąż (zarabiający na utrzymanie rodziny mężczyzna), do stanu równowagi opartej na symetrii płci. Przejście od jednego stanu równowagi do drugiego wymaga czasu na zmiany wywołane przejściem pomiędzy stanami. Tłumaczy to, dlaczego obecnie rodzina doświadcza procesu zmian i przechodzi takie turbulencje. Gøsta Esping-Andersen argumentuje, że głównym czynnikiem stojącym za zmianami normatywnymi jest rewolucja ról kobiet, i z tego wyprowadza logiczny dowód, że jakakolwiek równowaga

w rodzinie musi być oparta na równości płci. Esping-Andersen twierdzi, że osłabienie instytucji małżeństwa i spadek płodności od lat 60. XX wieku są oznakami fazy przejściowej, a nie stałym kierunkiem dalszego rozwoju (Frątczak 2017).

1.3. Zmiany demograficzne w obszarze małżeńskości

Formowanie się małżeństw w miastach

Do czynników mających wpływ na kształtowanie się skłonności do zawierania związków małżeńskich zalicza się: aktualną sytuację demograficzną, która jest wynikiem wydarzeń lat minionych, zmiany gospodarcze, regulacje prawne oraz przekształcenia świadomościowo-mentalne społeczeństwa. Wymienione czynniki często działają razem, a w pewnych okresach, dłuższych bądź krótszych, zarysowuje się przewaga jednego z nich.

Początek lat 90. w naszym kraju to okres, w którym wchodziły w wiek matrymonialny roczniki z echa wyżu powojennego, oczekiwano więc i zakładano w prognozach wzrost tendencji zawierania małżeństw. Tak się jednak nie stało, przyczyniły się do tego nie tylko zmiany społeczno-gospodarcze wynikające z transformacji rozpoczynającej się w naszym kraju, ale i przemiany związane z drugim przejściem demograficznym. W efekcie rola czynnika demograficznego, tak ważna w okresie powojennym, od lat 90. wyraźnie straciła na znaczeniu (Slany 2000).

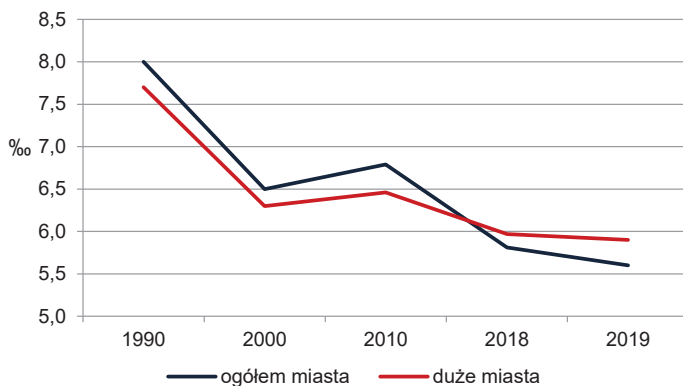
Skłonność do wstępowania w związki małżeńskie w miastach, w tym szczególnie w dużych ośrodkach miejskich, sukcesywnie maleje od lat 90. ubiegłego wieku (rys. 1). Jeszcze na początku analizowanego okresu wartości współczynnika zawierania związków małżeńskich były wysokie zarówno w miastach ogółem, jak i w największych ośrodkach miejskich – odpowiednio 8% i 7,7%. Zmiany demograficzne, jakie dokonały się przez trzy dekady w tym obszarze, jednoznacznie wskazują na mniejszą częstotliwość zachowań matrymonialnych – wskaźniki osiągnęły wartość 5,6% dla wszystkich miast i 5,9% dla największych miast w Polsce. Należy odnotować, że spadek skłonności do zawierania małżeństw w miastach ogółem był nieco większy niż w ośrodkach liczących powyżej 100 tys. mieszkańców. Świadczy to o większym spadku tej skłonności wśród mieszkańców pozostałych ośrodków miejskich w Polsce, tj. miast małych i średniej wielkości.

We wszystkich dużych miastach¹ w Polsce częstotliwość wstępowania w związki małżeńskie zmniejszyła się pomiędzy rokiem 1990 i 2019 (rys. 2). Jeszcze na początku lat 90. połowa dużych miast osiągała wysokie wartości wskaźnika zawierania małżeństw – rzędu 8–9%, a w 2019 roku wartości

---

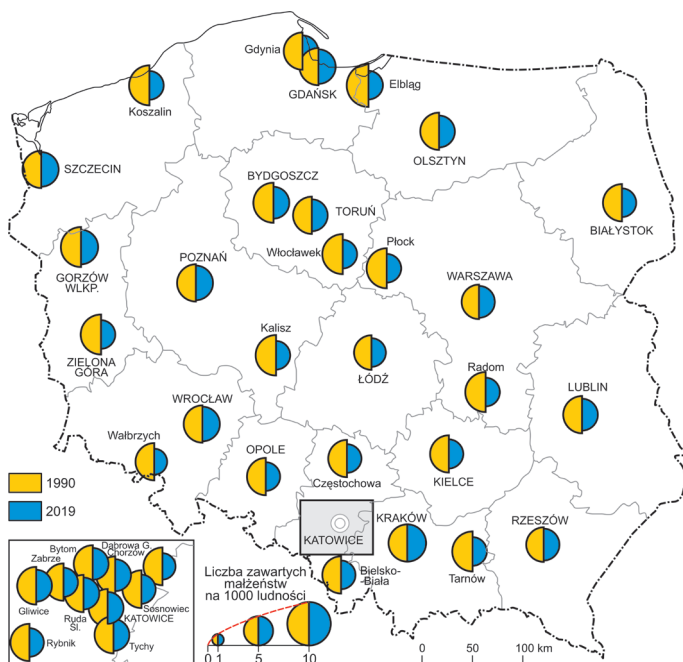
¹ Analiza została przeprowadzona dla 38 miast dużych – powyżej 100 tys. mieszkańców, według stanu na rok 2019.

te obniżyły się o 2–4%. Największe spadki odnotowano we Włocławku, Kaliszu, Płocku i Elblągu – powyżej 4%.

Rys. 1. Małżeństwa na 1000 ludności w wieku 15 lat i więcej w miastach w latach 1990–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

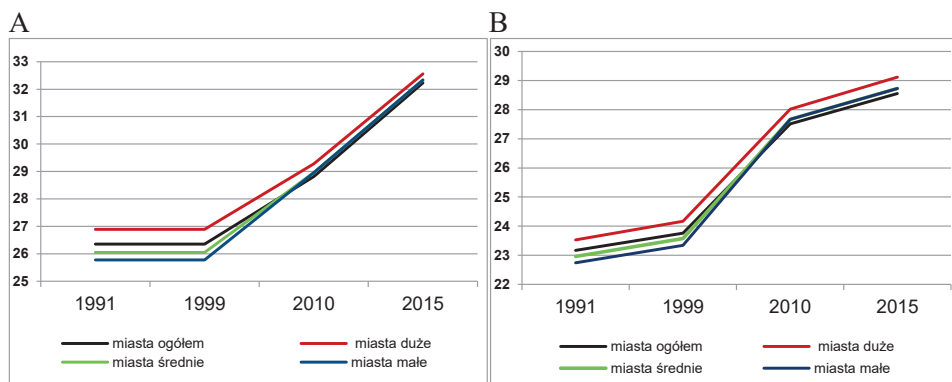

Rys. 2. Małżeństwa na 1000 ludności w wieku 15 lat i więcej w dużych miastach w 1990 i 2019 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Wśród innych charakterystyk dotyczących zawieranych małżeństw istotną cechą jest wiek nowożeńców. Od lat 90. w wyniku zmian systemu społeczno-ekonomicznego w naszym kraju zmieniły się aspiracje i preferencje młodzieży wkraczającej w dorosłe życie. Wyrazem tych przemian jest m.in. zawieranie związków małżeńskich w późniejszym wieku zarówno w miastach, jak i na terenach wiejskich (Janiszewska 2013a). Tendencja ta widoczna jest w medianie wieku nowożeńców, zarówno w przypadku mężczyzn, jak i kobiet (rys. 3). W przeprowadzonej analizie danych statystycznych odnotowano wzrost tej miary dla mieszkańców miast, niezależnie od wielkości ośrodka. Należy zaznaczyć, że mediana wieku osób zawierających małżeństwo jest największa w dużych miastach (mężczyźni – 32,6 lat; kobiety – 29,1 lat), ale przyrost wartości mediany wieku w latach 1991–2015 był większy w miastach średnich i małych, zarówno dla mężczyzn, jak i kobiet.

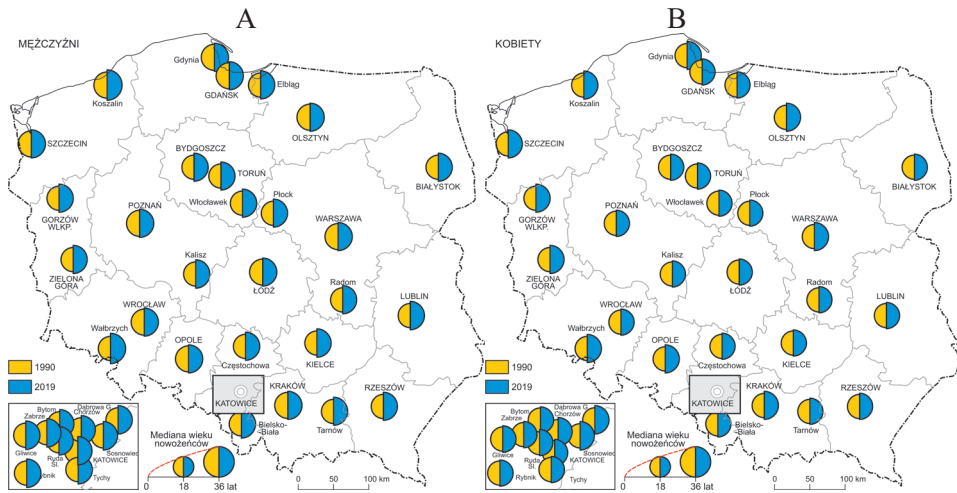
Podjęcie decyzji o zawarciu małżeństwa w późniejszym wieku występuje we wszystkich dużych miastach, zarówno w przypadku mężczyzn, jak i kobiet. Na początku lat 90. tylko 7% kobiet i 9% mężczyzn w miastach powyżej 100 tys. mieszkańców zawierało swój związek małżeński w wieku 30–34 lat, a trzy dekady później odsetki te adekwatnie wyniosły już 22% i 27%. W 2019 roku najpóźniej legalizowali swój związek mieszkańcy Wałbrzycha, Koszalina, Szczecina i Chorzowa (mediana powyżej 33 lat) oraz mieszkanki Wałbrzycha, Koszalina i Zielonej Góry (mediana powyżej 30 lat). W analizowanym okresie 30 lat w dużych miastach odnotowano przyrost wartości mediany o 5,9 lat dla mężczyzn i 6,1 lat dla kobiet. Miastami, w których wiek zawierania małżeństw wzrósł najbardziej (powyżej 8 lat), były: Wałbrzych, Włocławek, Sosnowiec, Gorzów Wielkopolski i Chorzów (mężczyźni) i Wałbrzych (kobiety) – por. rys. 4.

Rys. 3. Mediana wieku nowożeńców w miastach w latach 1991–2015 (A – mężczyźni; B – kobiety)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rys. 4. Mediana wieku nowożeńców w dużych miastach w 1990 i 2019 roku (A – mężczyźni; B – kobiety)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W raporcie Centrum Badań i Analiz Rynku, zatytułowanym *Zbadanie i określenie warunków do poprawy kondycji demograficznej Polski wraz z rekomendacjami zmian w obszarze godzenia życia zawodowego i prywatnego z wykorzystaniem środków z EFS w perspektywie finansowej 2021–2027* (2021), badaniu poddano postawy Polek i Polaków wobec założenia rodziny, zawarcia związku małżeńskiego, posiadania dzieci. Zaprezentowane wyniki badań wskazują, że postawa respondentów wobec instytucji małżeństwa jest w większości pozytywna. Blisko 60% biorących udział w badaniu chciałoby zawrzeć związek małżeński w przyszłości. Przeciwników takiego podejścia było blisko 14%. Postawy Polek i Polaków wobec instytucji małżeństwa określić można jako tradycyjne. Większość badanych wskazując na powód podjęcia decyzji o ślubie, mówiła o uczuciu, miłości do swojego partnera lub partnerki. Zwracano także uwagę na poczucie bezpieczeństwa, jakie daje małżeństwo, oraz symboliczne przypieczętowanie związku. Tradycje i przyjęte obyczaje, a także wiara stanowią kolejny ważny powód zawarcia związku małżeńskiego. Co istotne, powody pragmatyczne, oznaczające postrzeganie małżeństwa jako instrumentu do uzyskania jakichś zewnętrznych korzyści, wskazywane były jedynie przez co dziesiątego badanego. Należy wobec tego uznać, że podstawą stosunku Polek i Polaków do rodziny są tradycyjne wartości. Podobne postawy zaobserwować można w przypadku osób, które w chwili badania nie pozostawały w związku małżeńskim. Polki i Polacy generalnie chcieliby zawrzeć związek małżeński w przyszłości, chociaż należy zaznaczyć, że częściej odpowiadały w ten sposób kobiety. Deklaracje dotyczące chęci sformalizowania związku miały wraz

z wiekiem. Dysproporcje te można dostrzec najwyraźniej, porównując dwie skrajne grupy wiekowe: osoby młodsze zdecydowanie częściej wskazywały na odpowiedź twierdzącą w porównaniu do badanych mających 35–40 lat. Choć większość Polek i Polaków chciałaby wziąć ślub w przyszłości, wśród tych, którzy deklarują, że nie chcą formalizować swojego związku, dominuje przekonanie o tym, że małżeństwo ogranicza wolność i niezależność. Połowa tych badanych nie czuje potrzeby zawierania małżeństwa lub odczuwa niechęć do takiego rozwiązania. Niebagatelny wpływ na decyzje matrymonialne Polek i Polaków ma ich rodzina pochodzenia, a dokładniej doświadczenia, jakie wynieśli ze swojego domu rodzinnego.

Rozwody

Rozpad związku małżeńskiego następuje w wyniku dwóch sytuacji: poprzez śmierć jednego ze współmałżonków i rozwód. W Polsce głównym powodem rozpadu związków małżeńskich jest śmierć jednego ze współmałżonków, jednak udział rozwodów jako przyczyny rozwiązania małżeństw sukcesywnie rośnie. W latach 1990–2019 odsetek ten zwiększył się o 10 pp. (z 18,7 do 28,9%).

Od lat 50. ubiegłego wieku² stopa rozwodów w miastach była zawsze większa niż na terenach wiejskich, dlatego rozwody były traktowane jako „problem miejski”. Obecnie różnica pomiędzy współczynnikami rozwodów pomiędzy miastem a wsią nie jest tak duża (miasta – 2,0‰; wieś – 1,2‰), jak było jeszcze w latach 90. (miasta – 1,5‰; wieś – 0,5‰).

W latach 1990–2019 rozpad małżeństw w wyniku rozwodu w miastach w Polsce nie miał stałej tendencji, liczba rozwodów na 10 tys. mieszkańców rosła do 2011, potem nieznacznie obniżała się do 2015 roku, by znowu zacząć rosnąć (rys. 5). Podobna tendencja wystąpiła w dużych miastach, choć wartości z ostatnich lat były nieco niższe niż we wszystkich miastach, co świadczy o większej skłonności do rozwodów wśród mieszkańców pozostałych grup wielkościowych miast w kraju.

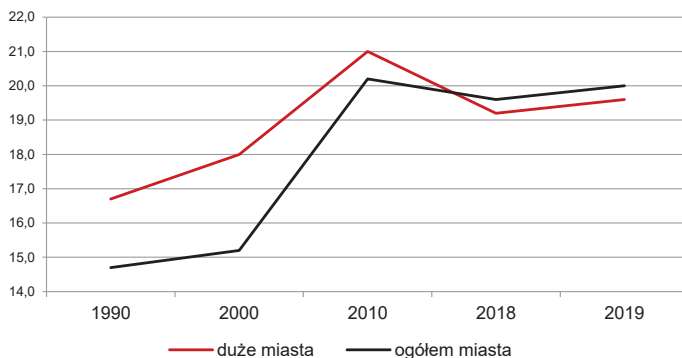
Stopa rozwodów w dużych miastach jest bardzo zróżnicowana, od 5,8 na 10 tys. ludności w Lublinie do 26,9 na 10 tys. ludności w Łodzi. Przypadek Lublina na tle innych miast dużych w Polsce jest wyjątkiem, tylko tam wartość tego współczynnika jest jednocyfrowa, co świadczy o konserwatywnej postawie mieszkańców miasta. W pozostałych miastach wartości te były kilkakrotnie większe, w aż 19 z nich przekraczały wartość 20 rozwodów na 10 tys. mieszkańców (rys. 6). Należy także odnotować przeciwstawne kierunki zmian tendencji do rozwodów w dużych miastach, bowiem w większości miast (25) wartość wskaźnika zwiększyła się, a w 13 ośrodkach skłonność do rozwodów uległa zmniejszeniu

² Instytucja rozwodów została wprowadzona w Polsce 1 stycznia 1946 roku.

(rys. 6). Miastami, gdzie odnotowano największe przyrosty wskaźnika rozwodów (powyżej 8), były: Tychy, Tarnów, Zabrze, Katowice, Ruda Śląska i Białystok, zaś spadki – w Lublinie i Kielcach.

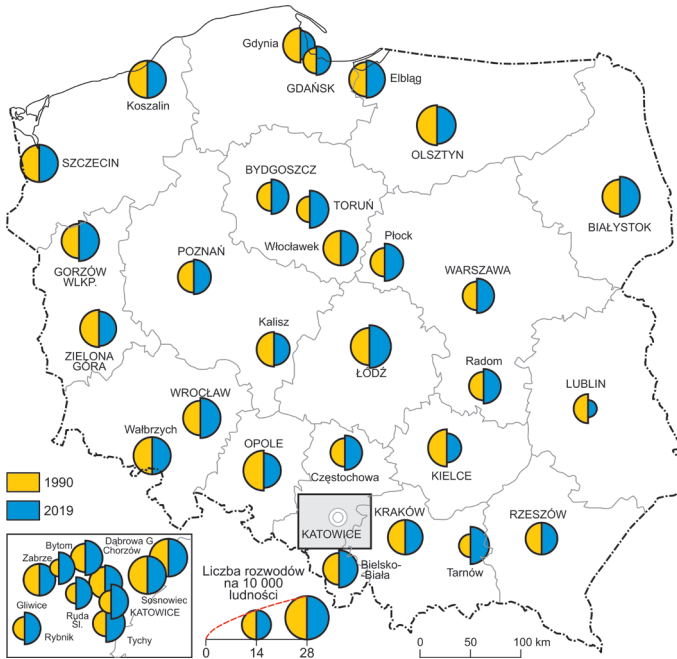
Obraz rozpadu polskiej rodziny w wyniku rozwodu w dużych miastach poszerzono o miarę obrazującą relację udzielonych rozwodów do nowo zawartych małżeństw (rys. 7). Miernik ten wykazuje dużą dynamikę w analizowanym okresie, od wartości 243 rozwodów na 1000 zawartych związków małżeńskich w 1990 roku do 423 w 2019 roku we wszystkich miastach. W dużych miastach na każde 1000 nowo zawartych małżeństw rozpadło się wskutek rozwodu 280 związków w 1990 roku i 389 w 2019 roku. Także i w tym przypadku dynamika zmian była większa w miastach średnich i małych. Obserwowane w Polsce przemiany drugiego przejścia demograficznego, w tym intensyfikacja rozpadu małżeństw, rozpoczęły się w największych miastach, które są pionierami nowych zachowań demograficznych. W następnych etapach przemiany te metodą dyfuzji docierają do miast średnich i małych oraz na obszary wiejskie.

Obraz rozkładu przestrzennego relacji rozwodów do zawartych małżeństw w dużym stopniu koresponduje z rozkładem przestrzennym współczynnika rozwodów (rys. 6, 8). Najwięcej rozwodów na każde 1000 zawartych małżeństw odnotowały: Białystok, Łódź, Wałbrzych i Dąbrowa Górnicza (powyżej 500), zaś najmniej Lublin (118). Tylko w 4 miastach współczynnik rozwodów do 1000 zawartych małżeństw zmniejszył się (Lublin, Gdynia, Kielce i Kraków), pozostałe odnotowały wzrost tej miary, największy w Płocku i Tarnowie.

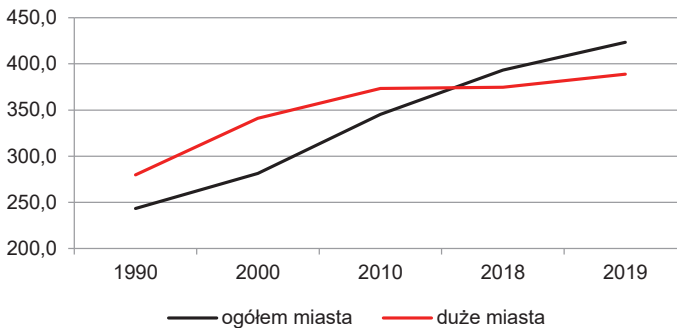

Rys. 5. Rozwody na 10 tys. ludności w miastach w latach 1990–2019

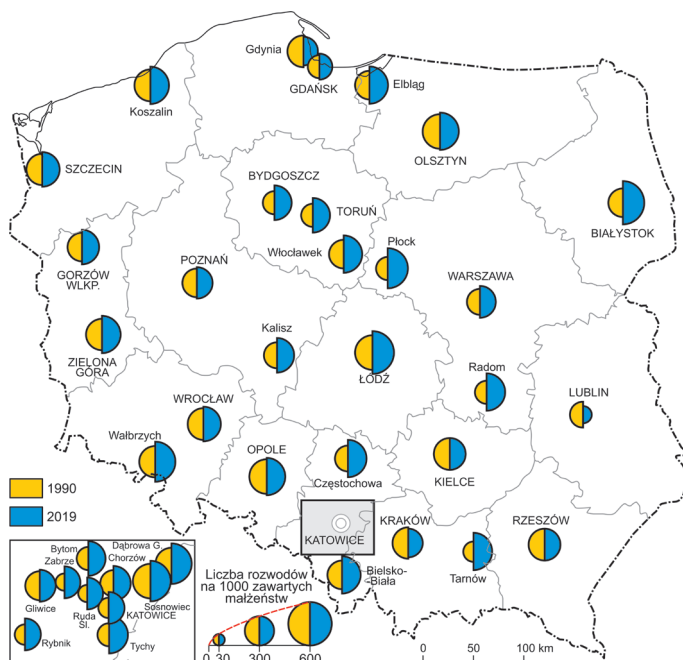
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rys. 6. Rozwody na 10 tys. ludności w dużych miastach w 1990 i 2019 roku
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rys. 7. Rozwody na 1000 zawartych małżeństw w miastach w latach 1990–2019
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rys. 8. Rozwody na 1000 zawartych małżeństw w dużych miastach w 1990 i 2019 roku
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Związki kohabitacyjne

Do zjawisk charakterystycznych dla drugiego przejścia demograficznego zaliczamy także upowszechnienie się życia w alternatywnych formach związków partnerskich. Kohabitacja to forma, która staje się stopniowo uniwersalną formą życia rodzinnego oraz instytucją, ponieważ rodzą się w niej i wychowują dzieci. Według Margaret Matlin (1996: 308) „kohabitacja oznacza, że dwie osoby płci przeciwnej żyją razem jak mąż i żona, nie będąc jednak małżeństwem”. Zjawisko kohabitacji upowszechnia się, występuje wśród osób w różnym wieku, niezależnie od stanu cywilnego, rasy czy klasy społecznej. Staje się bardzo szybko częścią kultury normatywnej danego społeczeństwa. Fenomenowi temu towarzyszy wzrost społecznej akceptacji, która jest wynikiem nowego, liberalnego podejścia do życia seksualnego niezamężnych osób.

Według Anny Kwak kohabitacja może:

- poprzedzać małżeństwo i stanowić okres przedłużonego „chodzenia ze sobą”;
- poprzedzać małżeństwo i stanowić przygotowanie do niego;
- stanowić alternatywną formę małżeństwa, zwłaszcza dla osób, które nie zamierzają się pobrać;

- stanowić formę niezamężnego życia, wyrastającą z ideologii niezależności (Kwak 1995a, 1995b).

Informacje o rozmiarach kohabitacji są zbierane podczas spisów powszechnych, dlatego w opracowaniu zaprezentowano obraz zjawiska z lat 2002 i 2011. Według informacji pochodzących z ostatnich spisów liczba partnerek/partnerów wzrosła o prawie 2/3 (z niespełna 400 tys. w 2002 roku do prawie 650 tys. w 2011 roku) – co oznacza wzrost liczby związków kohabitacyjnych z prawie 200 tys. w 2002 roku do ok. 320 tys. w 2011 roku. Udział tej grupy osób w całej populacji nadal nie jest znaczący – w 2002 roku kohabitanci stanowili 1,3%, zaś w 2011 roku – 2,0% ogółu ludności w wieku 15 lat i więcej³. Zdecydowana większość partnerów mieszkała w mieście (80%). Osoby żyjące w związkach konsensualnych w Polsce w 2011 roku to przede wszystkim mieszkańcy podregionów zachodnich, północnych, największych miast polskich i podregionów silnie zurbanizowanych (Janiszewska 2013a).

W przypadku dużych miast najwięcej osób pozostających w związkach partnerskich to mieszkańcy przede wszystkim miejscowości leżących w zachodniej i północnej części kraju – Zielonej Góry, Gorzowa Wielkopolskiego, Koszalina, Olsztyna, Szczecina, Wałbrzycha, Wrocławia (tab. 1). Podkreślić jednak trzeba, że w dalszym ciągu rozmiary kohabitacji, także w dużych miastach, w świetle wyników spisów powszechnych są niewielkie (2–4% ogółu dorosłych). Największy przyrost osób, które żyły w związkach nieformalnych, nastąpił w miastach na zachodzie kraju. Należy zaznaczyć, że w zdecydowanej większości miast powyżej 100 tys. mieszkańców rozmiary kohabitacji uległy zwiększeniu, np. pięciokrotny wzrost w Koszalinie. Tylko dwa miasta – Lublin i Kielce – odnotowały zmniejszenie się odsetka osób pozostających w związkach partnerskich.

Tabela 1. Udział osób pozostających w związkach partnerskich w dużych miastach w 2002 i 2011 roku

Wyróżnienie	Udział osób pozostających w związku partnerskim		Wyróżnienie	Udział osób pozostających w związku partnerskim	
	2002	2011		2002	2011
1	2	3	4	5	6
Miasta duże	1,5	2,7	Łódź	1,8	3,0
Białystok	1,0	1,8	Olsztyn	1,7	3,7

³ Według Anny Matysiak (2009), która przedstawiła po raz pierwszy w polskiej literaturze przedmiotu własne szacunki skali kohabitacji w Polsce na podstawie danych wzdułżnych, rozmiary kohabitacji były niedoszacowane.

1	2	3	4	5	6
Bielsko-Biała	1,2	2,2	Opole	1,6	2,4
Bydgoszcz	1,3	2,4	Płock	0,9	1,9
Bytom	1,8	3,1	Poznań	1,6	3,1
Chorzów	2,3	4,0	Radom	0,6	1,1
Częstochowa	0,8	1,2	Ruda Śląska	1,2	2,2
Dąbrowa Górnicza	1,2	1,7	Rybnik	0,8	1,7
Elbląg	1,5	2,8	Rzeszów	0,5	1,3
Gdańsk	1,6	3,0	Sosnowiec	1,3	2,5
Gdynia	1,6	2,7	Szczecin	2,2	3,8
Gliwice	1,6	2,7	Tarnów	0,5	0,9
Gorzów Wielkopolski	2,0	4,1	Toruń	1,5	2,7
Kalisz	1,2	1,8	Tychy	0,9	2,1
Katowice	0,9	2,6	Wałbrzych	2,0	3,6
Kielce	1,5	1,2	Warszawa	1,8	3,3
Koszalin	0,7	3,9	Włocławek	1,2	2,0
Kraków	2,1	2,2	Wrocław	2,0	3,5
Legnica	1,1	3,0	Zabrze	1,8	3,0
Lublin	2,2	1,6	Zielona Góra	2,1	4,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

1.4. Zmiany demograficzne w obszarze rozrodczości

Dzietność

Wśród czynników wpływających bezpośrednio na liczbę urodzeń w danej populacji w określonym czasie można wyróżnić: liczbę kobiet (i mężczyzn) w wieku zdolności do prokreacji, intensywność tworzenia trwałych związków heteroseksualnych (przede wszystkim małżeństw) oraz poziom płodności tych par (Okólski 2006). Do najważniejszych bezpośrednich determinant spadku urodzeń w Polsce po 1989 roku należały zmiana kalendarza (odraczanie), spadek rozrodczości oraz spadek intensywności tworzenia związków małżeńskich (Fihel i in. 2017).

Spadek poziomu dzietności w Polsce związany jest z dwiema kwestiami: po pierwsze, spadkiem płodności w jej ilościowym wymiarze (*quantum*), po drugie, z odraczeniem płodności (*tempo*) – por. Duszczyk i in. (2014). Od 1998 roku Polska pozostaje krajem o niskiej dzietności, tzn. wartości przekrojowego

współczynnika dzietności utrzymują się poniżej 1,5 dziecka na kobietę w wieku rozrodczym. Także w miastach ogółem, w tym szczególnie w dużych ośrodkach miejskich, od końca lat 90. utrzymuje się niska dzietność (rys. 9). W omawianym okresie 1990–2019 tylko w Warszawie i Opolu TFR (Total Fertility Rate) zwiększył wartość, pozostałe duże miasta odnotowały spadek, w zdecydowanej większości był on bardzo duży (rys. 10). Jego konsekwencją była niska dzietność (poniżej 1,3), jaką odnotowano w 6 miastach w kraju, tj. w Wałbrzychu, Tarnowie, Sosnowcu, Elblągu, Dąbrowie Górniczej i Częstochowie. Tak niski poziom dzietności wskazuje, że przeważająca część dużych miast (31 ośrodków) znalazła się w sytuacji określanej jako „pułapka niskiej dzietności” (Goldstein i in. 2009; Sobotka 2011).

Utrzymywanie się tak długo niskiej dzietności prowadzi nie tylko do spadku liczby ludności, ale przede wszystkim do głębokich i trudno odwracalnych zmian struktury wieku. Poprawę struktur wieku, tzn. przeciwdziałanie pogorszeniu się proporcji między osobami najmłodszymi, dorosłymi i starszymi, może przynieść jedynie stały, długookresowy wzrost dzietności. Dlatego też, podkreślając jego znaczenie dla zahamowania przeobrażeń zmian struktur wieku, w dokumencie Komisji Europejskiej o sytuacji demograficznej Europy i wynikających z niej wyzwaniach rozwojowych wprowadzono termin „odnowa demograficzna” (*demographic renewal*), a nie po prostu „wzrost dzietności” (Kotowska 2019).

W miastach zmianom ulega także natężenie urodzeń na 1000 kobiet w wieku rozrodczym, nastąpił m.in. spadek płodności wśród kobiet najmłodszych (poniżej 24. roku życia) i wzrost w grupach 30–34 i 35–39 lat. Wymienione wyżej tendencje przemian płodności kobiet w miastach wskazują na zmiany wzorca płodności⁴, które są wynikiem odraczania decyzji o posiadaniu dziecka i realizowania ich w późniejszym okresie. Zjawisko to jest silnie związane

---

⁴ Uwzględniając wartości cząstkowych współczynników płodności dla trzech grup wiekowych, w których płodność jest największa, tj. 20–24, 25–29 oraz 30–34 lata, można wyznaczyć sześć wzorców płodności według wieku:

wzorec I – najwyższe wartości współczynnika płodności występują w wieku 20–24 lata i są wyraźnie wyższe (różnice między ich wartościami przewyższają 10%) niż zaobserwowane w wieku 25–29 lat;

wzorec II – współczynniki płodności kobiet w wieku 20–24 i 25–29 kształtują się na zbliżonym poziomie (różnice między ich wartościami nie są wyższe niż 10%);

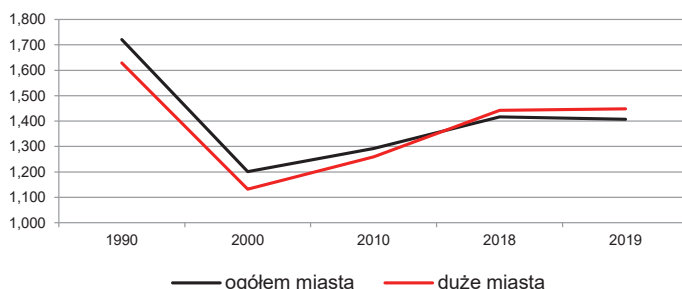
wzorec III – wartości współczynnika płodności w wieku 20–24 lata są wyraźnie niższe aniżeli w wieku 25–29 lat;

wzorec IV – natężenie płodności jest najwyższe w wieku 25–29 lat, ale równocześnie w sąsiednich grupach wieku kształtuje się na nieznacznie niższym poziomie;

wzorec V – natężenie płodności jest najwyższe w wieku 25–29 lat, a w wieku 20–24 lata jest niższe w porównaniu do wieku 30–34 lata;

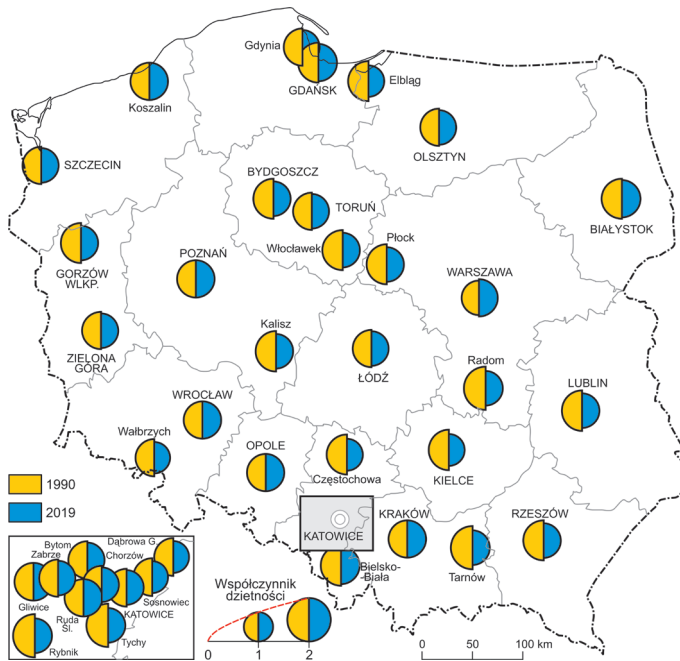
z odraczaniem decyzji o zawarciu małżeństwa (jak już wspomniano bowiem, w ciągu ostatnich kilkunastu lat wzrósł średni wiek nowożeńców). Na początku omawianego okresu zdecydowana większość miast reprezentowała I wzorzec płodności – najwyższe wartości współczynnika płodności występowały w wieku 20–24 lata i były wyraźnie wyższe (różnice między ich wartościami przewyższały 10%) niż zaobserwowane w wieku 25–29 lat (tab. 2). Tylko w Warszawie, Białymstoku, Opolu i Rzeszowie współczynniki płodności kobiet w wieku 20–24 i 25–29 kształtowały się na zbliżonym poziomie (II wzorzec płodności). Przemiany zachowań prokreacyjnych (w tym podejmowanie decyzji o macierzyństwie w późniejszym wieku) poskutkowały dalszymi zmianami wzorców płodności. W 2019 roku duże miasta (z wyjątkiem Warszawy) znalazły się w V wzorcu płodności, gdzie natężenie płodności jest najwyższe w wieku 25–29 lat, a w wieku 20–24 lata jest niższe w porównaniu do wieku 30–34 lata. Największe zmiany w ramach płodności odnotowała Warszawa, gdzie najwyższe wartości współczynnika płodności występowały w wieku 30–34 lata (VI wzorzec płodności).

Rys. 9. Dzietność w miastach w latach 1990–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

wzorzec VI – najwyższe wartości współczynnika płodności występują w wieku 30–34 lata.

Rys. 10. Dzietność w dużych miastach w 1990 i 2019 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Zjawisko opóźniania płodności ma miejsce zarówno na terenach wiejskich, jak i miejskich, przy czym w miastach procesy te są bardziej intensywne niż na wsiach. Od 2000 roku mieszkanki miast rodzą dzieci statystycznie później niż mieszkanki wsi, a fakt, że do roku 1999 tendencja była przeciwna, związany był ze znacznie większą liczbą urodzeń na wsiach, realizowanych w dłuższym okresie (Duszczyk i in. 2014).

O opóźnieniu decyzji prokreacyjnych świadczy wzrost mediany wieku matek. W latach 1990–2019 wiek ten zwiększył się o blisko 5 lat w miastach ogółem, a w dużych o blisko 4 lata (rys. 11). Na początku lat 90. ubiegłego wieku w ponad połowie dużych miast wiek środkowy matek nie przekraczał 28 lat, a trzy dekady później w przeważającej części tych ośrodków wartość tej miary przekraczała 32 lata. We wszystkich dużych miastach mediana wieku matek wzrosła, największe wartości wystąpiły w Dąbrowie Górniczej i Kaliszu – prawie 6 lat (rys. 12).

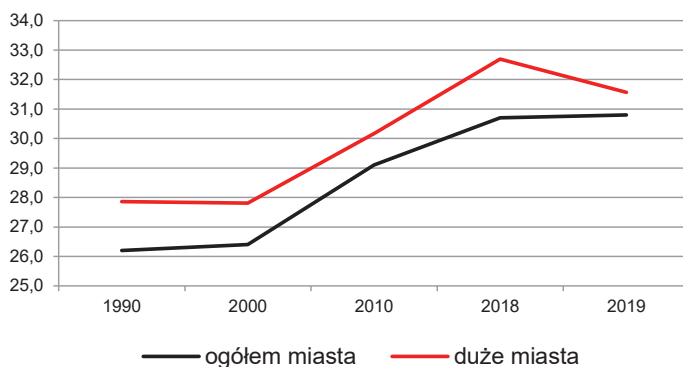
W Polsce istnieje silny związek pomiędzy odraczaniem małżeństwa i płodności: współczynnik korelacji r -Pearsona między średnim wiekiem wejścia w pierwszy związek małżeński i średnim wiekiem urodzenia przez kobietę pierwszego dziecka wyniósł 0,97 w okresie 1988–2011. Odraczanie tych dwóch wydarzeń w życiu młodych osób wynika z bardziej ogólnych tendencji społeczno-ekonomicznych kształtujących inny niż w okresie PRL cykl życia (Duszczyk i in. 2014).

Tabela 2. Wzorce płodności w dużych miastach w 1990 i 2019 roku

Wzorce płodności	Miasta – 1990
I	Bielsko-Biała, Bydgoszcz, Bytom, Chorzów, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Elbląg, Gdańsk, Gdynia, Gliwice, Gorzów Wielkopolski, Kalisz, Katowice, Kielce, Koszalin, Kraków, Lublin, Łódź, Olsztyn, Płock, Poznań, Radom, Ruda Śląska, Rybnik, Sosnowiec, Szczecin, Tarnów, Toruń, Tychy, Wałbrzych, Włocławek, Wrocław, Zabrze, Zielona Góra
II	Warszawa, Białystok, Opole, Rzeszów
Wzorce płodności	Miasta – 2019
V	Białystok, Bielsko-Biała, Bydgoszcz, Bytom, Chorzów, Częstochowa, Dąbrowa Górnicza, Elbląg, Gdańsk, Gdynia, Gliwice, Gorzów Wielkopolski, Kalisz, Katowice, Kielce, Koszalin, Kraków, Lublin, Łódź, Olsztyn, Opole, Płock, Poznań, Radom, Ruda Śląska, Rybnik, Rzeszów, Sosnowiec, Szczecin, Tarnów, Toruń, Tychy, Wałbrzych, Włocławek, Wrocław, Zabrze, Zielona Góra
VI	Warszawa

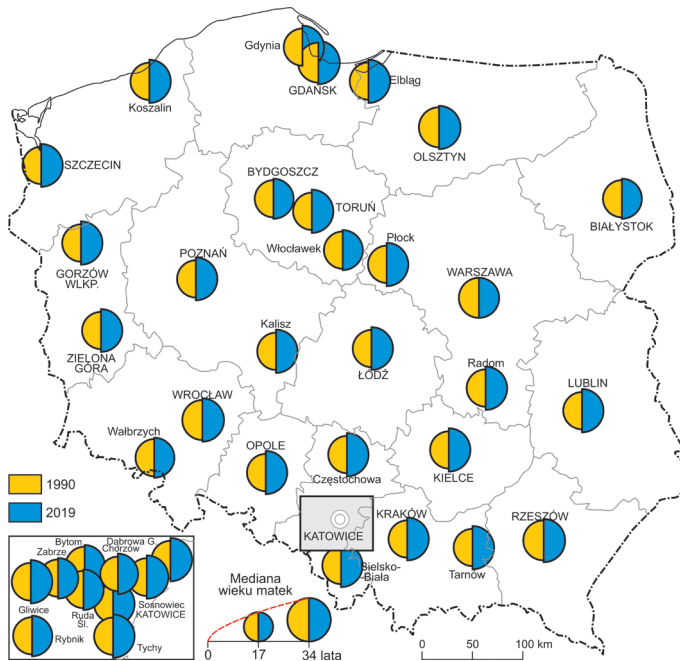
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Konsekwencją znacznego odraczania macierzyństwa jest wzrost dzietności niezrealizowanej (bezdzietności nieintencjonalnej), związany z obniżeniem płodności w starszych grupach wieku rozrodczego. Z badań zrealizowanych w Ośrodku Studiów nad Płodnością Człowieka wynika, że problem niepłodności dotyczy około 20% społeczeństwa w wieku rozrodczym – w Polsce jest to około 1,5 miliona par. Główną przyczyną niepłodności jest wiek kobiet (Duszczyk i in. 2014).

Rys. 11. Mediana wieku matek w miastach w latach 1990–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rys. 12. Mediana wieku matek w dużych miastach w 1990 i 2019 roku
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Urodzenia pozamałżeńskie

Jeszcze do niedawna zachowania prokreacyjne bardzo ściśle wiązały się z zachowaniami na rynku matrymonialnym. Zależności pomiędzy liczbą zawieranych małżeństw a liczbą urodzeń, zarówno potencjalnych, jak i faktycznych, były wysokie. Przemiany wpisujące się w drugie przejście demograficzne objęły także zachowania prokreacyjne, przyczyniając się do wzrostu odsetka urodzeń pozamałżeńskich, w tym w związkach partnerskich i przez samotne matki (Janiszewska 2013a).

Okres Polski Ludowej odznaczał się stabilizacją odsetka urodzeń dzieci nieślubnych na niskim poziomie (4–6%). Dopiero lata 90. XX wieku i początek XXI wieku przyniosły szybki wzrost tego udziału. Obecnie co czwarte urodzone dziecko w miastach to urodzenie pozamałżeńskie, na wsi co piąte. Choć w skali ogólnopolskiej obszary wiejskie są mniej podatne na rozprzestrzenianie się nowinek obyczajowych, na terenie naszego kraju znaleźć można obszary, gdzie różnice między miastem a wsią są niezauważalne, jak i również takie województwa, gdzie mieszkańcy wsi są bardziej „innowacyjni” obyczajowo niż „mieszczuchy”. Generalnie zatem mieszkańcy wsi odznaczają się większym zróżnicowaniem

skłonności do wydawania pozamałżeńskiego potomstwa niż mieszkańcy miast. Podkreślić wypada, że w trzech województwach – warmińsko-mazurskim, lubuskim i zachodniopomorskim – frakcja urodzeń nieślubnych na wsi jest od wielu już lat wyższa niż wśród ludności miast. Sformułować można zatem następującą zasadę – im niższy poziom urodzeń pozamałżeńskich, tym większa różnica pomiędzy mieszkańcami miast i wsi, przy czym w takiej sytuacji to osoby zamieszkujące wieś są bardziej konserwatywne. Wraz ze wzrostem ogólnego udziału urodzeń pozamałżeńskich różnica miasto/wieś się zmniejszają (Szukalski 2008).

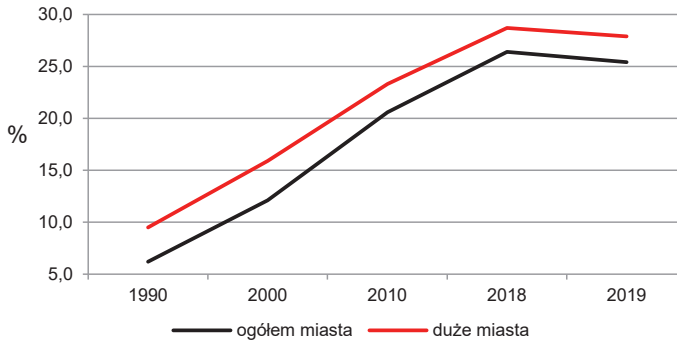
Najwięcej urodzeń pozamałżeńskich notuje się w dwóch grupach społecznych. Pierwsza to ci najlepiej wykształceni, najlepiej zarabiający, wykonujący wolne zawody: tłumacze, dziennikarze, informatycy, artyści, adwokaci. Mają pieniądze, aspiracje i pod wpływem laicyzacji przyjmują nowoczesny model życia. Żyją z partnerem/partnerką bez ślubu, czasem z partnerem tej samej płci. Ale jest też druga grupa „pionierów” – to osoby najuboższe. W ich przypadku posiadanie dziecka pozamałżeńskiego po prostu się opłaca. W polskich realiach było to doskonale widoczne w środowiskach popegeerowskich, gdzie dziecko pozamałżeńskie traktuje się jako sposób na uzyskanie pomocy państwa w postaci zasiłków, dopłat do mieszkania, opału itp. Piotr Szukalski nazywa to „przedsiębiorczością ubogich”⁵.

W dużych miastach już blisko 28% urodzeń to dzieci pozaślubne, choć dynamika wzrostu tego odsetka była wyższa w miastach ogółem (wzrost czterokrotny) niż w największych miastach (wzrost trzykrotny) – por. rys. 13. Zróżnicowanie wartości tego zjawiska w największych ośrodkach w kraju było (Rybnik 5%; Szczecin 14,5% – 1990) i pozostało duże (Białystok 16,5%; Wałbrzych 51,9%) – por. rys. 14.

Cechą charakterystyczną zjawiska urodzeń pozamałżeńskich w Polsce jest utrwalony rozkład przestrzenny tego zjawiska w zasadzie od czasów powojennych, tzn. utrzymują się stałe i znaczące różnice pomiędzy regionami, co więcej, różnice współgrające z granicami „historycznych makroregionów” (Rosset 1975; Szukalski 2001; Brzozowska 2011). Widoczne to jest także w przypadku dużych miast, najwyższe wartości występują w ośrodkach na zachodzie i północy kraju, najniższe na wschodzie i południowym wschodzie (rys. 14).

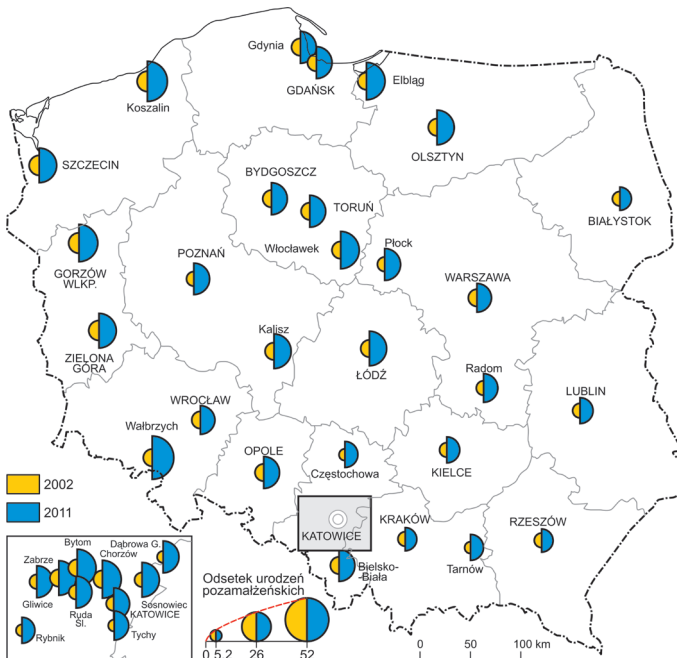
---

⁵ <https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/166181,przedsiębiorczosc-ubogich-nieslubne-dzieci.html> (data dostępu: 16.05.2022).

Rys. 13. Urodzenia pozamałżeńskie w miastach w latach 1990–2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rys. 14. Urodzenia pozamałżeńskie w dużych miastach w 1990 i 2019 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Typy rodzin

Konsekwencją spadku urodzeń jest utrwalanie się małodzieństwo – w tym modelu rodziny 2+1. Ponad połowa rodzin wychowująca dzieci w dużych miastach w 2002 roku miała jedno dziecko, tylko w pięciu miastach odsetek ten był nieco mniejszy niż 50% (Białystok, Radom, Rybnik, Rzeszów i Tarnów). Przeprowadzony w 2011 roku

kolejny spis powszechny pokazał, że rozmiary małodzieńności w dużych miastach nie tylko utrwały się, ale pogłębiły (rys. 16). Model rodziny małodzieńnej, z jednym dzieckiem był najpowszechniej reprezentowany w Dąbrowie Górniczej, Sosnowcu i Łodzi, gdzie było ich blisko $\frac{2}{3}$ wśród wszystkich rodzin z dziećmi do lat 24.

W latach 2002–2011 nieznacznie uległ zmianie w dużych miastach odsetek rodzin posiadających dwójkę dzieci, ta grupa rodzin znajduje się na drugim miejscu pod względem udziału w ogólnej liczbie wszystkich rodzin z dziećmi (około 30–34%). We wszystkich dużych miastach udział rodzin z dwójką dzieci zmniejszył się o kilka procent (rys. 15).

Symptodem świadczącym o zaniku wielodzieńności⁶ w miastach jest spadek odsetka rodzin mających trójkę i więcej dzieci. Jeszcze w 2002 roku w kilku miastach Polski wschodniej i południowo-wschodniej odsetek rodzin wielodzieńnych wynosił kilkanaście procent (np. Rzeszów – 15,9%; Tarnów – 15,6%), lecz już w 2011 roku nie było miasta, w którym udział rodzin z trojgiem i większą liczbą dzieci przekraczały 10% (max w Rzeszowie – 9,6%). Miastami, w których wielodzieńność była najmniej popularna, były Dąbrowa Górnicza (4,3%), Łódź i Sosnowiec (po 4,7%) oraz Koszalin i Wrocław (po 5,2%).

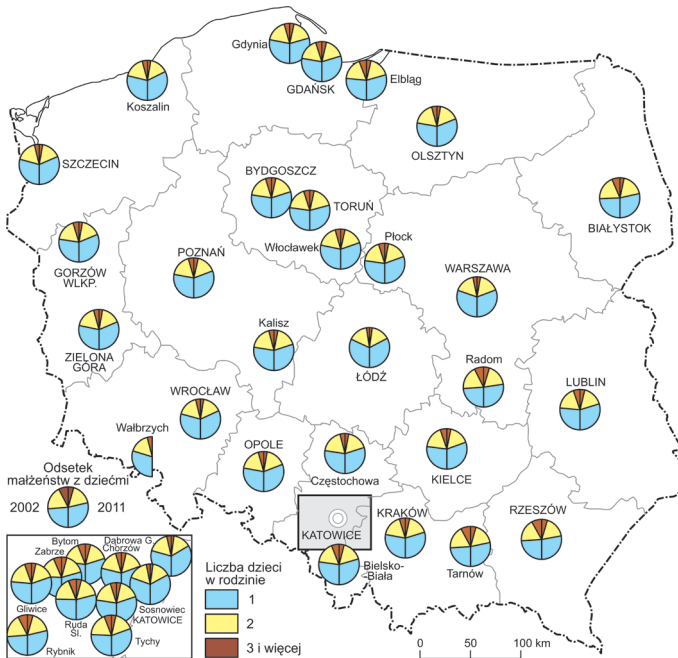
Przejawem modernizacji społeczeństwa są różnorodne formy życia małżeńsko-rodzinnego. Na występujące trendy formułowania się i rozpadu rodziny nakładają się także różne procesy demograficzne, np. starzenie się społeczeństwa i różnica we wskaźnikach zgonów między płciami, co przyczynia się do powstawania coraz bardziej zróżnicowanych struktur gospodarstw domowych. Tym samym zmniejsza się udział występowania klasycznego modelu rodziny nuklearnej, a rozpowszechniają się jednoosobowe gospodarstwa domowe i rodziny monoparentalne. Wreszcie kryzys rodziny patriarchalnej także rozszerza się na kryzys społecznych wzorców wymiany populacji. Nawet jeśli reprodukcja biologiczna jest zapewniona, to pozostaje ona poza tradycyjną strukturą rodzinną. Mowa tu o urodzeniach pozamałżeńskich, które w dużym odsetku dotyczą samotnych matek, chociaż stanowią one część urodzeń w związkach kohabitacyjnych. Innym zjawiskiem, które nie przybiera jeszcze dużych rozmiarów, jest świadome samotne macierzyństwo lub adopcja dziecka (Janiszewska 2013a).

W ogólnej liczbie rodzin z dziećmi, do których zaliczono małżeństwa z dziećmi, partnerów z dziećmi, samotne matki i samotnych ojców, zdecydowanie dominowały w miastach (zarówno w 2002, jak i 2011 roku) małżeństwa z dziećmi (rys. 16). Jednocześnie we wszystkich miastach ich udział zmalał

---

⁶ Sama kategoria wielodzieńności zmieniała się w Polsce wraz ze zmianą modelu rodziny. Do drugiej wojny światowej oznaczała posiadanie przynajmniej pięciorga dzieci, w pierwszych powojennych dekadach – czworga i więcej, zaś od końca lat 60. do grona rodzin wielodzieńnych zaliczane są w Polsce – podobnie jak w innych krajach rozwiniętych – te posiadające troje i więcej dzieci (Szukalski 2019).

w tym okresie o kilkanaście punktów procentowych. W dalszym ciągu obserwujemy jednak znaczne zróżnicowanie pomiędzy dużymi miastami w strukturze typów rodzin. Można odnotować różnicę powyżej 10 pp. pomiędzy miastami o największym (Rybnik – 73,5%) i najmniejszym (Łódź – 53,1%) udziale małżeństw z dziećmi w ogólnej liczbie rodzin. Zdecydowanie mniejsze znaczenie w strukturze rodzin, biorąc pod uwagę ich udział, mają partnerzy z dziećmi. Trzeba jednak zaznaczyć, że ich udział wzrósł, w niektórych miastach nawet dwa razy (Tychy) lub blisko dwa razy (Rzeszów i Rybnik). Mimo to odsetki reprezentujące partnerów z dziećmi są niskie, bardzo zbliżone do udziału osób żyjących w związkach nieformalnych – najwyższe odsetki partnerów z dziećmi występowały w miastach, w których kohabitacja była najbardziej rozpowszechniona (rys. 16). Zróżnicowanie przestrzenne tych dwóch zjawisk było do siebie bardzo zbliżone.

Rys. 15. Liczba dzieci w rodzinie w dużych miastach w 2002 i 2011 roku

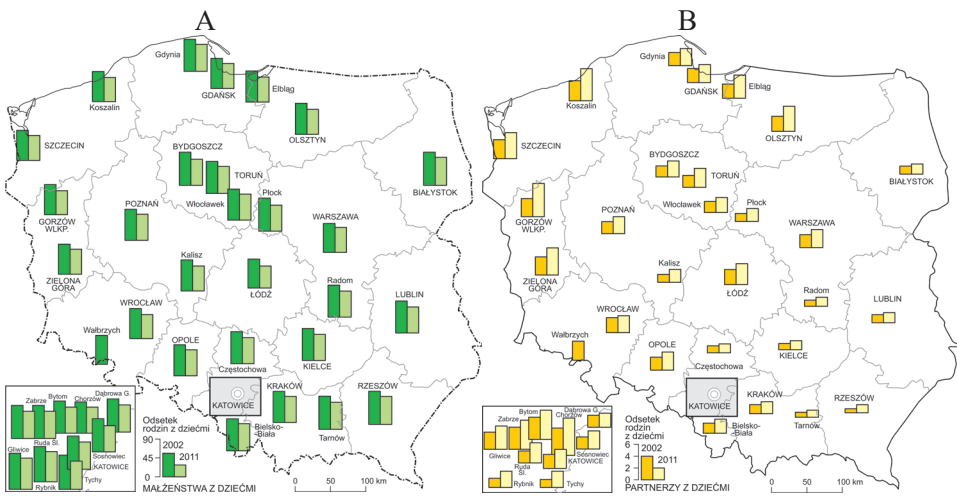
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Tomasz Szlendak (2012) stwierdził, że współcześnie nie można mówić o „rodzinie” w liczbie pojedynczej, ponieważ ludzie organizują swoje życie rodzinne na wiele różnych sposobów. Rodziny monoparentalne to jeden z alternatywnych modeli, w którym występuje dziecko/dzieci. To niejednorodne zjawisko, zróżnicowane w zależności od przyczyny jego powstania i od głowy rodziny.

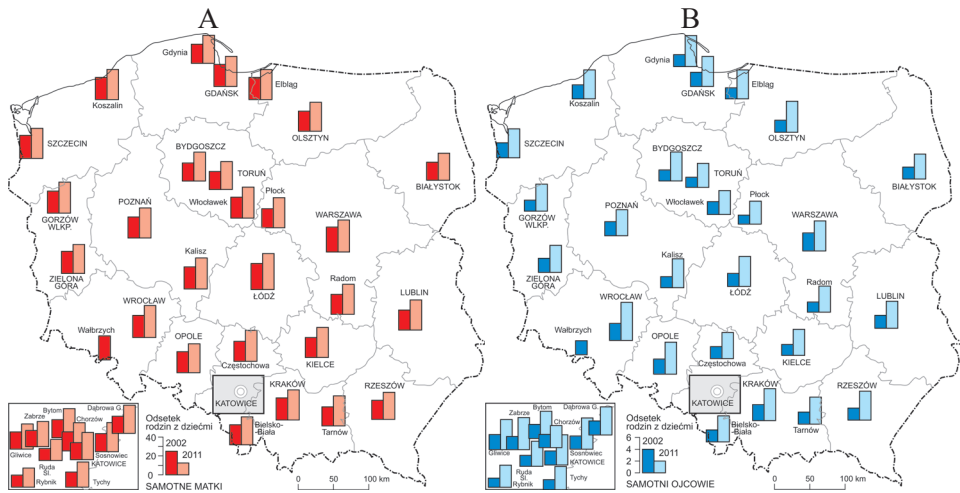
Rodziny tego rodzaju mogą być tworzone przez samotne matki lub samotnych ojców, przyczynami ich powstania są zaś śmierć rodzica, rozwód lub separacja oraz urodzenie dziecka przez samotną kobietę poza małżeństwem. Potocznie pojęcie „samotny rodzic” jest przypisywane najczęściej kobietom odpowiedzialnym za wychowanie dzieci. Należy zwrócić także uwagę, że w ponowoczesnym świecie znaczna część społeczeństwa jest zdania, iż samotna kobieta (jeśli jest emocjonalnie gotowa) może zostać matką, o ile sama tego pragnie. W poprzednich typach społeczeństw prokreacja pozamałżeńska była stygmatyzowana i kobiety nie miały swobody w podejmowaniu decyzji prokreacyjnych (Janiszewska 2013a).

Samotni rodzice stanowili w miastach ponad 24% wszystkich rodzin w 2002 roku i blisko 37% w 2011 roku, co stanowi o dużej skali samotnego rodzicielstwa (rys. 17). Wszystkie miasta odnotowały wzrost udziału rodzin z jednym rodzicem o kilka lub kilkanaście punktów procentowych w tym okresie. Monoparentalność w miastach (tak jak i w kraju) jest bardzo silnie sfeminizowana. Pomimo tego, że zwiększa się udział rodzin, które są tworzone przez samotnych ojców, to w dalszym ciągu występuje w tym zjawisku duża nierównowaga (31,5% – udział samotnych matek; 4,9% – udział samotnych ojców w 2011 roku).

Rys. 16. Typy rodzin z dziećmi w dużych miastach w 2002 i 2011 roku (A – małżeństwa, B – partnerzy)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rys. 17. Typy rodzin z dziećmi w dużych miastach w 2002 i 2011 roku (A – samotne matki, B – samotni ojcowie)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

1.5. Próba syntezy i wnioski

Jednym z obserwowanych obecnie procesów demograficznych są przemiany rodziny i jej zróżnicowanie (proces formowania, funkcjonowania oraz rozpadu rodziny). Oznaki tych przemian obserwuje się już na etapie wchodzenia w dorosłość. W ciągu ostatnich dekad wybierane i powszechnie akceptowane stały się rozmaite drogi przejścia do dorosłości. Jak stwierdza Ewa Frątczak (2017), zróżnicowanie jest permanentną cechą przemian rodziny, dotyczy wszystkich jej aspektów powstania i funkcjonowania, czyli doboru partnerów, decyzji o powstaniu rodziny, jej typu i formy, wielkości, rozkładu w czasie i sekwencji zdarzeń w cyklu oraz jej rozpadu, rekonstrukcji i determinant funkcjonowania.

Przeprowadzona analiza danych statystycznych pozwala na stwierdzenie, że w największych ośrodkach miejskich w Polsce wystąpiła duża dynamika przemian w sferze zjawisk matrymonialnych i prokreacyjnych. Podsumowanie przeprowadzonej analizy można sprowadzić do następujących wniosków:

- skłonność do wstępowania w związki małżeńskie w dużych miastach sukcesywnie maleje od lat 90. ubiegłego wieku, dotyczy to wszystkich miast powyżej 100 tys. mieszkańców;
- mieszkańcy dużych miast podejmują decyzję o zawieraniu małżeństw w późniejszym wieku – mediana wieku nowożeńców jest największa w dużych miastach;
- skłonność do rozwodów w miastach jest zróżnicowana w zależności od wielkości ośrodka, w średnich i małych miastach jest wyższa niż w dużych ośrodkach;

- rozpowszechnianie się związków partnerskich dotyczy wybranych miast powyżej 100 tys. mieszkańców;
- w przeważającej liczbie dużych miast występuje bardzo niska dzietność;
- w dużych miastach zmianie uległ wzorzec płodności, nastąpiło przesunięcie najwyższych wartości współczynnika płodności do grup wiekowych kobiet 25–29 i 30–34;
- we wszystkich dużych miastach wzrosła mediana wieku matek, były to największe odnotowane wartości wśród ludności miejskiej w kraju;
- urodzenia pozamałżeńskie są realizowane głównie przez mieszkańców dużych miast, choć należy podkreślić zróżnicowanie regionalne tego zjawiska;
- w dużych miastach utrwalił się model rodziny 2+1, zmniejszyło się zjawisko wielodzietności;
- w strukturze typów rodzin w miastach powyżej 100 tys. mieszkańców dominują małżeństwa z dziećmi, zwiększa się udział rodzin monoparentalnych – samotnych matek.

Do określenia poziomu zaawansowania dużych miast w procesie zmian zjawisk matrymonialnych i prokreacyjnych wykorzystano prostą procedurę uwzględniającą wartość średnią dla miast dużych ogółem. W analizie uwzględniono 11 mierników obrazujących przemiany form życia małżeńsko-rodzinnego (5 z obszaru małżeńskości i 6 z obszaru rozrodczości). Odnosząc się do średniej wartości dla dużych miast dla omówionych wyżej miar, określono sytuację ośrodków miejskich w tych obszarach (tab. 3). Dokonano oceny kształtowania się zjawisk demograficznych obszarów małżeńskości i rozrodczości, przypisując każdej jednostce wartość liczbową w stosunku do wartości średniej (0 – pozytywny kierunek zmian, 1 – negatywny kierunek zmian⁷) i uwzględniając charakter każdej z miar.

Wyniki tej procedury potwierdziły, że przemiany matrymonialne i prokreacyjne są zróżnicowane przestrzennie (tab. 3). W 1990 roku miastami najbardziej zaawansowanymi w procesie zmian demograficznych związanych z drugim przejściem demograficznym były Łódź, Wrocław, Szczecin i Warszawa. W wyniku modernizacji społeczeństwa pod wpływem czynników strukturalnych, kulturowych i technologicznych (van de Kaa 1994) przeobrażenia w sferze zjawisk demograficznych rozpoczęte w największych miastach, które były „pionierami” nowych zachowań, rozprzestrzeniły się na inne miasta. Po trzech dekadach ośrodkami, które wykazywały największe różnice (in minus) w stosunku do wartości średniej, były Gorzów Wielkopolski, Elbląg, Łódź, Olsztyn, Szczecin, Zielona Góra i Opole.

---

⁷ Kierunek zmian został określony z punktu widzenia „korzyści” lub „niekorzyści” demograficznych, np. wzrost liczby rozwodów ma nie tylko negatywny wymiar społeczny z powodu rozpadu rodzin wychowujących małe dzieci, ale rozwód uznaje się jako czynnik wstrzymujący reprodukcję, wpływający na ograniczenie liczby urodzeń, ponieważ do rozwodów często dochodzi w okresie prokreacyjnym.

Dyfuzja nowych procesów zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych jest zróżnicowana w czasie i przestrzeni. Przeprowadzona w opracowaniu analiza zjawisk matrymonialnych i prokreacyjnych w dużych miastach potwierdziła wnioski z innych badań, ale też dostarczyła nowych spostrzeżeń w zakresie zmian w zachowaniach demograficznych (Janiszewska 2013a). Występujące na początku okresu transformacji wyraźne dysproporcje w dynamice przemian demograficznych w miastach różnej wielkości ulegają osłabieniu. W wielu obszarach zmian matrymonialno-prokreacyjnych tempo przeobrażeń jest obecnie większe w miastach średniej wielkości. Potwierdzono również utrwalony od lat podział kraju na wschód, południowy wschód oraz zachód i północ, które są odmienne pod względem zachowań demograficznych. Niemniej jednak, jak pisano wcześniej, to mieszkańcy dużych aglomeracji miejskich najszybciej przyswajają nowe wzorce zachowań, stąd zróżnicowanie przestrzenne form życia małżeńsko-rodzinnego nie w pełni pokrywa się ze wspomnianym układem przestrzennym.

Bezpośrednią implikacją współczesnych przemian ludnościowych związanych z drugim przejściem demograficznym są procesy depopulacyjne i przeobrażenia struktury demograficznej, szczególnie w zakresie niekorzystnych trendów starzenia się społeczeństwa oraz niskiego wskaźnika urodzeń. Pogłębianie się ubytku demograficznego w większości ośrodków miejskich oraz starzenie się społeczeństwa wymusza prowadzenie polityki miejskiej zorientowanej na wyzwania związane z tą sytuacją (Janiszewska 2019a, 2019b). Wyzwania demograficzne mają wymiar strukturalny i ogólnokrajowy, stąd przede wszystkim winny być przedmiotem zainteresowania polityki demograficznej i społecznej państwa. Nie oznacza to jednak, że nie powinny być one również brane pod uwagę w przypadku polityki miejskiej – rozumianej jako terytorialny wymiar zarówno polityk państwa wobec zagadnienia rozwoju miast, jak i polityk rozwojowych prowadzonych przez poszczególne miasta.

Tabela 3. Zróżnicowanie zjawisk matrymonialno-prokreacyjnych w dużych miastach Polski w 1990 i 2019 roku

Miasto	1990			2019		
	Zjawiska matrymonialne	Zjawiska prokreacyjne	Suma	Zjawiska matrymonialne	Zjawiska prokreacyjne	Suma
Warszawa	3	5	8	2	3	5
Białystok	2	0	2	2	1	3
Bielsko-Biała	2	1	3	2	3	5
Bydgoszcz	0	1	1	2	4	6
Bytom	0	2	2	1	3	4
Chorzów	0	3	3	4	3	7

1	2	3	4	5	6	7
Częstochowa	1	1	2	1	4	5
Dąbrowa Górnicza	1	2	3	4	3	7
Elbląg	2	4	6	4	5	9
Gdańsk	3	4	7	0	5	5
Gdynia	3	3	6	2	4	6
Gliwice	0	0	0	1	3	4
Gorzów Wielkopolski	2	5	7	4	6	10
Kalisz	1	2	3	2	6	8
Katowice	1	1	2	0	4	4
Kielce	3	1	4	0	4	4
Koszalin	4	4	8	4	4	8
Kraków	4	3	7	0	3	3
Lublin	0	1	1	0	3	3
Łódź	5	5	10	4	5	9
Olsztyn	4	3	7	4	5	9
Opole	4	2	6	4	4	8
Płock	0	1	1	2	4	6
Poznań	1	3	4	0	3	3
Radom	1	1	2	2	3	5
Ruda Śląska	2	0	2	0	2	2
Rybnik	1	1	2	0	2	2
Rzeszów	2	2	4	0	3	3
Sosnowiec	2	2	4	4	3	7
Szczecin	3	6	9	3	6	9
Tarnów	1	1	2	2	3	5
Toruń	1	3	4	2	4	6
Tychy	1	1	2	3	3	6
Wałbrzych	1	5	6	4	2	6
Włocławek	1	4	5	2	4	6
Wrocław	5	5	10	4	3	7
Zabrze	1	2	3	0	3	3
Zielona Góra	1	6	7	3	5	8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Literatura

- Becker G., 1973, *A Theory of Marriage*, „Journal of Political Economy”, 81(4): 813–846.
- Becker G., 1974, *A Theory of Social Interactions*, „Journal of Political Economy”, 82(6): 1063–1093.
- Becker G., 1991, *A Treatise on the Family. Enlarged Edition*, Harvard University Press, Cambridge.
- Brzozowska Z., 2011, *Przestrzenne zróżnicowanie urodzeń pozamałżeńskich w Polsce w latach 2002–2010*, „Studia Demograficzne”, 2(160): 59–83.
- Centrum Badań i Analiz Rynku, 2021, *Zbadanie i określenie warunków do poprawy kondycji demograficznej Polski wraz z rekomendacjami zmian w obszarze godzenia życia zawodowego i prywatnego z wykorzystaniem środków z EFS w perspektywie finansowej 2021–2027*, Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej.
- Duszczak M., Fihel A., Kielkowska M., Kordasiewicz A., Radziwinowiczówna A., 2014, *Analiza kontekstualna i przyczynowa zmian rodziny i dzietności*, „Studia i Materiały”, nr 2, Ośrodek Badań nad Migracjami, Warszawa.
- Easterlin E.A., 1976, *An Economic Framework for Fertility Analysis*, „Studies and Family Planning”, 6(2): 54–63.
- Fihel A., Kielkowska M., Radziwinowiczówna A., Rosińska A., 2017, *Determinanty spadku płodności w Polsce – próba syntezy*, „Studia Demograficzne”, 2(172): 35–69.
- Frątczak E., 2017, *Rodzina: refleksja nad zmianą i jej kontekstem teoretycznym*, [w:] M. Bednarski, Z. Czepulis-Rutkowska, D. Głogosz (red.), *O racjonalną politykę rodzinną. Rodzina formacją niezastąpioną? Księga jubileuszowa profesor Bożeny Balcerzak-Paradowskiej*, Centrum Partnerstwa Społecznego „Dialog” im. Andrzeja Bączkowskiego–Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa: 28–44.
- Goldstein J.R., Sobotka T., Jasilioniene A., 2009, *The End of “Lowest-Low” Fertility?*, „Population and Development Review”, 35: 663–699.
- Israel J.I., 2001, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, University Press, Oxford.
- Janiszewska A., 2013a, *Zachowania matrymonialne i prokreacyjne – ujęcie geograficzne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Janiszewska A., 2013b, *The Second Demographic Transition in Europe and its implications*, [w:] J. Dzieciuchowicz, A. Janiszewska (red.), *Przemiany w sferze zachowań demograficznych w okresie przekształceń społeczno-gospodarczych*, „Space–Society–Economy”, 12: 21–41, Department of Spatial Economy and Spatial Planning, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Janiszewska A., 2019a, *Problemy demograficzne dużych miast w Polsce – rozwój czy regres?*, [w:] B. Cieślińska (red.), *Oblicza dużego miasta. Instytucje, organizacje, procesy*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Janiszewska A., 2019b, *Starzenie się ludności w polskich miastach*, „Space–Society–Economy”, 29: 45–69.
- van de Kaa D.J., 1994, *The second demographic transition revisited: Theories and expectations*, [w:] G. Beets, H. van den Brekel, R. Cliquet (red.), *Population and family in the Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*, NIDI/CBGS Publication, 30: 81–126, Swets & Zeitlinger, Lisse.

- van de Kaa D.J., 1997, *Options and sequences: Europe's demographic patterns*, „Journal of the Australian Population Association”, 14(1): 1–29.
- van de Kaa D.J., 1999, *Europe and its population: the long view*, [w:] D.J. van de Kaa, H. Leridon, G. Gesano, M. Okólski, *European Populations: Unity in Diversity*, Kluwer Academic Publishers, Boston–Dordrecht–New York: 1–49.
- van de Kaa D. J., 2001a, *Demographic Transition, Second*, „International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences”, 5: 3486–3488.
- van de Kaa D. J., 2001b, *Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behavior*, [w:] R.A. Bulatao, J.B. Casterline (red.), *Global Fertility Transition*, Supplement to PDR, 27: 290–331, Population Council, New York.
- van de Kaa D.J., 2008, *Demographic Transitions*, „NIDI Working Paper”, 1. The Hague, NIDI: 1–62.
- van de Kaa D.J., Herrenalb B., 2001, *Second Demographic Transition: concepts, dimensions, new evidence*, https://www.demogr.mpg.de/papers/workshops/010623_paper04.pdf (data dostępu: 16.05.2022).
- Kotowska I. (red.), 1999, *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Kotowska I., 2019, *Uwagi o urodzeniach i niskiej dzietności w Polsce oraz polityce rodzinnej wspierającej prokreację*, „Studia Demograficzne”, 2(176): 11–29.
- Krzysztofik R. (red.), 2019, *Przemiany demograficzne miast Polski. Wymiar krajowy, regionalny i lokalny*, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Warszawa–Kraków.
- Kwak A., 1995a, *Konkubinat – kohabitacja w świadomości społecznej*, „Problemy Rodziny”, 35(5): 11–13.
- Kwak A., 1995b, *Niezamężna kohabitacja jako zjawisko społeczne*, „Studia Socjologiczne”, 3–4: 141–156.
- Lesthaeghe R., 1994, *The second demographic transition in Western countries: An interpretation*, [w:] K.O. Mason, A.-M. Jensen (red.), *Gender and family change in industrialized countries*, Clarendon Press, Oxford: 17–62.
- Lesthaeghe R., 2010, *The Unfolding Story of the Second Demographic Transition*, „Population and Development Review”, 36(2): 211–251.
- Lesthaeghe R., Surkyn J., 2002, *New forms of household formation in Central and Eastern Europe: are they related to the newly emerging value orientations?*, „Economic Survey of Europe”, 1: 197–216.
- Matlin N., 1996, *The Psychology of Women*, Harcourt Brace College Publishers, New York.
- Matysiak A., 2009, *Is Poland really 'immune' to the spread of cohabitation?*, „Demographic Research”, 21(8): 215–234.
- Okólski M., 2005, *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Scholar, Warszawa.
- Okólski M., 2006, *Płodność i rodzina w okresie transformacji*, [w:] J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, Scholar, Warszawa: 103–144.
- Okólski M., Fihel A., 2012, *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Scholar, Warszawa.

- Prognoza ludności na lata 2014–2050*, 2014, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/prognoza-ludnosci/prognoza-ludnosci-na-lata-2014-2050-opracowana-2014-r-1,5.html> (data dostępu: 16.05.2022).
- Radzikowska B., 1995, *Płodność w Polsce w kontekście teorii przejścia demograficznego. Modelowanie i prognozowanie*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.
- Rosset E., 1975, *Demografia Polski*, t. 2, *Reprodukcja ludności*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Slany K., 2000, *Przemiany demograficzne w Polsce końca XX wieku*, „Problemy Rodziny”, 4: 7–12.
- Sobotka T., 2011, *Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery*, „Historical Social Research”, 36(2): 246–296.
- Szlendak T., 2012, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szukalski P., 2001, *Płodność i urodzenia pozamałżeńskie w Polsce*, „Prace Instytutu Ekonometrii i Statystyki UL”, seria A, 132(35): 109–129, <http://repozytorium.uni.lodz.pl:8080/xmlui/handle/11089/4100> (data dostępu: 16.05.2022).
- Szukalski P., 2008, *Status społeczny matek dzieci pozamałżeńskich w Polsce przelomu XX i XXI wieku*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, 2008/2009, XIX: 11–32.
- Szukalski P., 2019, *Zmiany zachowań rozrodczych w XXI wieku – czy program Rodzina 500+ ma na nie wpływ?*, [w:] E. Osewska, J. Stala (red.), *Rodzina w społeczeństwie – relacje i wyzwania*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, Kraków: 53–74.
- Śleszyński P., Wiśniewski R., Szejgiec-Kolenda B., 2018, *Demographic Processes in Poland in the Years 1946–2016 and Their Consequences for Local Development: Current State and Research Perspectives*, „Geographica Polonica”, 91(3): 317–334.
- The impact of demographic change on European regions. Synthesis report*, 2011, Council of the European Union, Budapest, https://www.mmr.cz/getmedia/ebfd19f5-617f-4615-b6a2-afedf14e1fda/Impact_of_demographic_trends (data dostępu: 16.05.2022).

Tomasz MIKOŁAJCZYK Katarzyna LEŚNIEWSKA-NAPIERAŁA

OCENA STANU PARTYCYPACJI SPOŁECZNEJ W PLANOWANIU PRZESTRZENNYM NA POZIOMIE LOKALNYM W POLSCE

2

Mgr inż. Tomasz Mikołajczyk – *Uniwersytet Łódzki*
 Wydział Nauk Geograficznych Kierunek Planowanie
 i Organizacja Przestrzeni
 badacz niezależny, absolwent
 e-mail: tomek.mikolajczyk1@wp.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0857-2313>

Dr Katarzyna Leśniewska-Napierała – *Uniwersytet Łódzki*
 Wydział Nauk Geograficznych
 ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
 e-mail: katarzyna.lesniewska@geo.uni.lodz.pl
<https://orcid.org/0000-0003-2998-6179>

ZARYS TREŚCI: Partycypacja oznacza uczestnictwo jednostki przy podejmowaniu dotyczących jej bezpośrednio decyzji. Stanowi ona przedmiot rozważań naukowych ze względu na swoją wieloaspektowość. Poprzez partycypację społeczną rozumieć można udział mieszkańców i innych interesariuszy w formalnych i nieformalnych procesach samoorganizacji, zmierzających do polepszenia warunków życia i funkcjonowania w ramach społeczności lokalnej. Partycypacja bywa porównywana do partnerstwa samorządu gminnego z mieszkańcami, ukierunkowanego na realizację działań przyczyniających się do rozwoju lokalnego. Po roku 1989, gdy samorządy terytorialne w Polsce ponownie się odrodziły, udział społeczeństwa w podejmowaniu decyzji zaczął odgrywać ważną rolę. Uczestnictwo to polegało początkowo jedynie na wyborze swoich przedstawicieli do władz. Jednak wraz z upływem czasu zauważyć można zwiększające się zainteresowanie sprawami lokalnymi.

Partycypacja społeczna stanowić może duże wyzwanie dla władz. Jej zaplanowanie, a następnie organizacja nie zawsze przynoszą oczekiwane efekty. Mimo to dobrze przeprowadzony proces partycypacji może spowodować, że interesariusze będą mieli poczucie uczestniczenia w wypracowaniu danego rozwiązania. Różnorodność problemów i konfliktów występujących w gminach nie pozwala na jednoznaczne wskazanie zasad partycypacji. Każdy przedmiot poddawany konsultacjom jest w istocie nowym doświadczeniem, dlatego ramy partycypacji nie są i nie powinny być ściśle określone.

Głównym celem artykułu jest ocena stanu wykorzystania narzędzi partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym w wybranych gminach w Polsce. Zakres przestrzenny badań stanowi 20 gmin różnego typu, które w latach 2018–2021 brały udział w unijnym projekcie „Rozwinięcie zasobów ludzkich i rzeczowych do prowadzenia procesu pogłębionych konsultacji i monitoringu społecznego w obszarze zagospodarowania i planowania przestrzennego w 20 gminach z terenu całej Polski”. Na potrzeby niniejszego opracowania użyto następujących metod badawczych: a) analiza danych zastanych polegająca na analizie dokumentacji projektowej, b) pogłębione wywiady indywidualne (IDI) z ekspertami w dziedzinie partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym oraz pracownikami urzędów badanych gmin. Zaprezentowane w artykule wyniki badań mogą stanowić punkt wyjścia do szerszej dyskusji na temat roli i potrzeby partycypacji społecznej we współczesnym planowaniu przestrzennym na poziomie lokalnym w Polsce.

Z przeprowadzonych badań wynika, że partycypacja społeczna w Polsce ulega przemianom. Urzędnicy i władze zauważają, że społeczności lokalne zaczynają w coraz większym stopniu interesować się planowaniem przestrzennym, wskutek czego konieczne jest zapewnienie prawidłowego prowadzenia partycypacji społecznej. Partycypacja społeczna w planowaniu przestrzennym powinna być częścią ciągłego dialogu między władzami a mieszkańcami. Angażowanie interesariuszy w kwestie związane z przestrzenią nie powinno być ograniczone do podstawowych konsultacji. Planowanie przestrzenne ma wpływ na otoczenie, a podjęte decyzje planistyczne mogą oddziaływać na warunki i jakość życia mieszkańców.

SŁOWA KLUCZOWE: partycypacja społeczna, planowanie przestrzenne, konsultacje społeczne, interesariusze, Polska.

ASSESSMENT OF THE STATE OF SOCIAL PARTICIPATION IN SPATIAL PLANNING AT THE LOCAL LEVEL IN POLAND

ABSTRACT: Participation means the attendance of an individual in making decisions that affect him/her directly. It is a subject of scientific considerations due to its multi-aspect nature. Social participation can be understood as the participation of residents and other stakeholders in formal and informal self-organisation processes aimed at improving living conditions and the functioning within the local community. Participation is sometimes compared to the partnership of the commune self-government with the inhabitants, and its objective is the implementation of activities contributing to local development. After 1989, when local self-governments revived in Poland, public participation in decision-making began to play an important role. Initially, this participation consisted only in the election of its representatives for the authorities. However, with the passage of time, an increasing interest in local matters could be noticed.

Social participation can be a great challenge for the authorities. Planning it and then organising it may not always bring the expected results. Nevertheless, a well-conducted participation

process can make stakeholders feel involved in developing a given solution. The variety of problems and conflicts occurring in communes does not allow for a clear indication of the rules of participation. Each subject to consultation is, in fact, a new experience; therefore, the framework for participation is not and should not be strictly defined.

The main purpose of this article is to assess the state of social participation tools usage in spatial planning in selected communes in Poland. The spatial scope of the research consists of 20 municipalities of various types, which between 2018 and 2021 took part in the EU project titled "The Development of Human and Material Resources for Conducting the Process of In-Depth Consultations and Social Monitoring in the Area of Spatial Development and Planning in Twenty Communes in Poland". For the purposes of this study, the following research methods were used: a) an analysis of the existing data consisting in the analysis of project documentation; and b) in-depth individual interviews (IDI) with experts in the field of social participation in spatial planning and with employees of offices of the surveyed communes. The research results presented in the article may constitute a starting point for a wider discussion on the role of – and the need for – social participation in contemporary spatial planning at the local level in Poland.

The conducted research shows that social participation in Poland is changing. Officials and authorities notice that local communities are becoming more and more interested in spatial planning, which makes it necessary to ensure proper social participation. Public participation in spatial planning should be a part of a continuous dialogue between authorities and residents. Stakeholder involvement in spatial issues should not be limited to basic consultations. Spatial planning has an impact on the surroundings, and the planning decisions made on this basis can affect the conditions and quality of life of residents.

KEYWORDS: social participation, spatial planning, social consultations, stakeholders, Poland.

2.1. Wstęp

Partycypacja społeczna w planowaniu przestrzennym stanowi stosunkowo nowe zagadnienie, które przyjmować może różnorodne formy (Wójcicki 2013). Pojęcie to można zdefiniować jako udział obywateli w zarządzaniu sprawami społeczności, której są członkami, a mówiąc szczegółowiej – jako proces, w trakcie którego interesariusze uzyskują wpływ, a częściowo i kontrolę przy podejmowaniu decyzji przez władze (Długosz, Wygnański 2005; Hausner 1999; Pawlewicz, Pawlewicz 2010).

Po odrodzeniu się demokracji oraz samorządów w Polsce po 1989 roku władza stwarzała pozorne działania komunikacji, opierające się na możliwości udziału w wyborach czy przekazywaniu informacji społeczeństwu (Rokicki 2016). Z czasem partycypacja stała się istotnym elementem realizowanych polityk i zyskała kluczowe miejsce w procesie podejmowania decyzji, zarówno przez władze rządowe, jak i samorządowe (Laurisz 2013). Dzięki partycypacji społecznej tworzone są efektywne systemy zaspokajania potrzeb ludności oraz budowane jest zaufanie mieszkańców do władz (Leśniewska-Napierała 2017). Dodatkowo stanowi ona koncepcję nowoczesnego zarządzania podejmowaniem decyzji przez władze publiczne (Basaj 2013).

W ostatnich latach zauważyć można, że partycypacja społeczna zyskuje dużą aprobatę w życiu publicznym, dlatego też autorzy postanowili podjąć próbę jej oceny przy podejmowaniu decyzji w obszarze planowania przestrzennego. Celem niniejszego opracowania jest ocena stanu wykorzystania narzędzi partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym w wybranych gminach w Polsce, które w latach 2018–2021 brały udział w projekcie „Rozwinięcie zasobów ludzkich i rzeczowych do prowadzenia procesu pogłębionych konsultacji i monitoringu społecznego w obszarze zagospodarowania i planowania przestrzennego w 20 gminach z terenu całej Polski”.

2.2. Uwarunkowania prawne partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym na poziomie lokalnym

Jednym z elementów zarządzania terytorialnego jest planowanie przestrzenne, gdzie partycypacja społeczna ma szczególne uzasadnienie. Warto podkreślić, że decyzje podejmowane w dokumentach planistycznych dotyczą wszystkich użytkowników danej przestrzeni (Siemiński 2007). Stąd partycypację społeczną w planowaniu przestrzennym należy traktować jako sztukę dzielenia się podejmowaniem decyzji pomiędzy władzami, społeczeństwem i planistami (Wójcicki 2013).

Aktami prawnymi, które stanowią ramy planowania przestrzennego oraz w największym stopniu regulują kwestie partycypacji społecznej w Polsce, są ustawa z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (UoPiZP) oraz ustawa z 9 października 2015 r. o rewitalizacji (UoR). Dokumenty te określają zasady prowadzenia polityki przestrzennej na poziomie lokalnym, wskazują, jakie instrumenty jej służą, a także zawierają normy dotyczące partycypacji społecznej przy tworzeniu różnego rodzaju dokumentów planistycznych. Na poziomie lokalnym są to przede wszystkim studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy (studium), miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (MPZP), miejscowy plan rewitalizacji (MPR), decyzja o warunkach zabudowy, a także tzw. uchwała reklamowa¹. Dwa pierwsze odgrywają główną rolę w hierarchii dokumentów planistycznych na szczeblu gminnym. Ich funkcja w systemie zarządzania przestrzennego jest odmienna, gdyż w przeciwieństwie do studium plan miejscowy stanowi akt prawa miejscowego, na podstawie którego

---

¹ Uchwała reklamowa jest aktem prawa miejscowego, podejmowanym na podstawie art. 37a ust. 1 UoPiZP, zgodnie z którym rada gminy może „ustalić w formie uchwały zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń, ich gabaryty, standardy jakościowe oraz rodzaje materiałów budowlanych, z jakich mogą być wykonane”.

możliwe jest wydawanie decyzji administracyjnych, np. pozwoleń na budowę (Brzeziński 2015).

Wójt, burmistrz lub prezydent miasta, jako organ sporządzający dokument planistyczny, zobowiązany jest do zapewnienia udziału społeczeństwa w procesie planowania. Partycypacja społeczna w procedurze sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego wskazana jest w konkretnych przepisach ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym i polega na:

- możliwości składania wniosków do projektu studium (art. 11 ust. 1 UoPiZP) oraz do projektu planu miejscowego (art. 17 ust. 1 UoPiZP);
- możliwości udziału w dyskusji nad przyjętymi rozwiązaniami w projekcie studium (art. 11 ust. 10 UoPiZP) oraz planu miejscowego (art. 17 ust. 10 UoPiZP);
- możliwości składania uwag do projektu studium (art. 11 ust. 11 UoPiZP) oraz do projektu planu miejscowego (art. 17 ust. 11 UoPiZP) przez interesariuszy.

W ustawie o rewitalizacji (2015) znajdują się szczegółowe wskazania, w jaki sposób powinny być organizowane konsultacje społeczne przy pracach nad tworzeniem miejscowego planu rewitalizacji. Powinny one służyć przede wszystkim:

- poznaniu potrzeb i oczekiwań interesariuszy;
- prowadzeniu działań edukacyjnych i informacyjnych o procesie rewitalizacji;
- zapewnieniu udziału interesariuszy w przygotowaniu dokumentów dotyczących rewitalizacji;
- wspieraniu inicjatyw zmierzających do zwiększania udziału interesariuszy (art. 5 UoR).

Ponadto w artykule 6 ww. ustawy wskazano zakres możliwych form partycypacji, w tym m.in. debaty, warsztaty, spacer studyjny, ankiety, wywiady, wykorzystanie grup przedstawicielskich oraz zbieranie uwag ustnych.

Regulacje te można interpretować jako sprzyjające rozwojowi społeczeństwa obywatelskiego, jednakże tylko w nielicznych przypadkach określa się szczegółowo tryb organizowania i prowadzenia konsultacji społecznych. Patrząc na polskie uwarunkowania, a także na zwiększanie się roli społeczeństwa obywatelskiego, niezbędne wydaje się jednak bardziej precyzyjne podejście do zagadnień związanych z przeprowadzaniem konsultacji społecznych i angażowaniem interesariuszy.

2.3. Wybrane techniki partycypacji społecznej stosowane w planowaniu przestrzennym

Aktywny udział mieszkańców w zarządzaniu sprawami bezpośrednio dotyczącymi danej społeczności lokalnej, np. w kontekście otaczającej przestrzeni, uznawany jest za jeden z najważniejszych fundamentów społeczeństwa obywatelskiego (Hausner 1999; Basaj 2013; Leśniewska-Napierała, Napierała 2020). Stanowi on narzędzie, które może wspierać samorząd lokalny w podejmowaniu decyzji

planistycznych, a jego najważniejszym celem jest niedopuszczanie lub minimalizowanie szansy na konflikty przestrzenne (Ferens i in. 2010).

Partycypacja społeczna realizowana może być na wiele sposobów (tab. 1). Wybór narzędzi czy technik powinien służyć poznaniu potrzeb lokalnych interesariuszy czy identyfikacji potencjalnych konfliktów i obszarów problemowych. Kompleksowo prowadzona partycypacja powinna wykorzystywać kilka różnych metod, które pozwolą na lepsze rozpoznanie potrzeb różnych grup interesariuszy (Dobosz-Mucha i in. 2018). Tego typu działania mają na celu także zdiagnozowanie problemów czy upewnienie się co do słuszności proponowanych rozwiązań planistycznych.

Tabela 1. Wybrane techniki stosowane w partycypacji społecznej

Metoda	Charakterystyka i zastosowanie
1	2
Spacer badawczy	<ul style="list-style-type: none"> – spotkanie moderatora z grupami interesariuszy, podczas wspólnego spaceru badana jest dana przestrzeń, – pozwala na zebranie pomysłów dotyczących zmian przestrzeni w oparciu o bezpośrednie odczucia badanych, – daje możliwość weryfikacji obszarów problemowych, – pozwala na projektowanie nowych lub ulepszanie dotychczasowych rozwiązań.
Debata	<ul style="list-style-type: none"> – spotkanie z interesariuszami, podczas którego przedstawiany jest dokument/proponowane rozwiązanie, po czym następuje część dyskusyjna służąca wymianie spostrzeżeń, ale także umożliwiająca zadawanie pytań organizatorom konsultacji.
Warsztaty Charette	<ul style="list-style-type: none"> – spotkania przedstawicieli władz, interesariuszy, planistów i ekspertów, – warsztaty mają charakter interdyscyplinarny, trwają zazwyczaj kilka dni i mają na celu wspólne wypracowanie realistycznych i osiągalnych rozwiązań przestrzennych.
Panel obywatelski	<ul style="list-style-type: none"> – metoda polega na wyłonieniu grupy osób, która dyskutuje na temat danej sprawy, rozważa różne rozwiązania, – skład panelu losowany jest z uwzględnieniem różnych kryteriów – wiek, płeć, miejsce zamieszkania czy poziom wykształcenia, – pozwala na bezpośrednie dotarcie do opinii interesariuszy, stworzenie trwałych mechanizmów komunikacji między władzą a obywatelami.

1	2
Kawiarnia obywatelska	<ul style="list-style-type: none"> – spotkanie dyskusyjne organizowane jest np. w kawiarni przy zachowaniu określonych zasad, jego celem jest stworzenie przyjaznego, otwartego forum do dyskusji, – uczestnicy prezentują swoje indywidualne zdanie na określony temat bez możliwości komentowania go na bieżąco przez innych uczestników, można jednak odnosić się do poprzedzających odpowiedzi, – dyskusje mogą odbywać się przy udziale ekspertów, którzy mogą bezpośrednio przedstawiać własne spostrzeżenia.
Geoankieta	<ul style="list-style-type: none"> – ankieta z wykorzystaniem interaktywnej mapy internetowej, – daje możliwość wyrażenia osobistych i anonimowych opinii na temat badanego obszaru, – internetowa aplikacja pozwala na oznaczanie na mapie konkretnych miejsc lub dodawanie komentarzy w konkretnych lokalizacjach.
Indywidualne wywiady pogłębione (IDI)	<ul style="list-style-type: none"> – celem wywiadów jest uzyskanie szczegółowych opinii i informacji od konkretnych osób, – należy przygotować scenariusz, obejmujący główne pytania/kwestie, które badacz chce poruszyć, – podczas wywiadów dopuszcza się zmianę kolejności pytań czy dodawanie kolejnych w zależności od przebiegu rozmowy z ekspertem.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Basaj (2013); Bluj i in. (2018); Gerwin (2018); Jankowski i in. (2018); Karłowska, Suchomska (2018), Walenciak i in. (2017).

Konsultacje pisemne stanowią jedną z podstawowych i najprostszych technik partycypacyjnych. W wielu przypadkach są jednocześnie spełnieniem wymogu ustawowego przy tworzeniu dokumentów planistycznych. Umożliwiają składanie wniosków/uwag do przedmiotu poddanego konsultacjom, a ich celem jest uzyskanie pisemnej wypowiedzi od interesariuszy (Długosz, Wygnański 2005). Coraz częściej w zbieraniu opinii wykorzystywane są różnego rodzaju platformy do konsultacji społecznych on-line. Zarówno zwiększająca się dostępność do sieci internetowej, jak i sytuacja związana z pandemią COVID-19 wymusiła zmiany w zasadach procedowania projektów dokumentów planistycznych (Hajduk 2021).

2.4. Metody badawcze i źródła danych

Jednostki samorządu terytorialnego mogą korzystać z działań podejmowanych podczas projektów, których zadaniem jest zwiększanie efektywności polityki publicznej. W artykule dokonano analizy jednego z projektów, który realizowany był

w latach 2018–2021 w ramach Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój (PO WER) finansowanego ze środków unijnych, pod nazwą „Rozwinięcie zasobów ludzkich i rzeczowych do prowadzenia procesu pogłębionych konsultacji i monitoringu społecznego w obszarze zagospodarowania i planowania przestrzennego w 20 gminach z terenu całej Polski”.

Jego głównym celem było przeprowadzenie, we współpracy z organizacjami pozarządowymi (NGO), konsultacji dokumentów z zakresu planowania przestrzennego przy udziale ekspertów ds. konsultacji społecznych, planowania strategicznego oraz planowania przestrzennego. Dokumentacja projektowa, stanowiąca materiał źródłowy dla niniejszego opracowania, obejmowała:

- indywidualne plany konsultacji (IPK), w których zawarte zostały m.in. cele konsultacji, informacje o narzędziach partycypacji, zadania, jakie będą realizowane w ramach konsultacji, wraz z harmonogramem,
- raporty jakościowe i ilościowe z przeprowadzonych konsultacji stanowiące zestawienie danych dotyczących wykorzystania poszczególnych narzędzi, takich jak czas i miejsce ich realizacji, liczba osób z nich korzystających, metody informowania o możliwości partycypowania itd.

Zakres przestrzenny niniejszej pracy stanowi 20 gmin z Polski, które jednocześnie brały udział we wspomnianym projekcie przy spełnieniu kryteriów określonych w regulaminie uczestnictwa² (rys. 1).

W celu lepszego zrozumienia badanego zagadnienia przeprowadzono indywidualne wywiady pogłębione (IDI), które stanowią jakościową metodę badań. Stosowana jest ona m.in. w przypadkach, gdy można się spodziewać, że respondenci mają ukształtowane poglądy na dany temat lub gdy bardziej pożądaną są indywidualne, a nie zagregowane informacje (Nicińska 2000). IDI polega na szczegółowej rozmowie moderatora z osobą badaną, zgodnie z przygotowanym wcześniej scenariuszem (Miński 2017). Zaletą metody jest wyeliminowanie wpływu innych uczestników badania, dzięki czemu respondent może wyrażać swoje niezależne opinie, które w przypadku konwersacji w grupie mogłyby zostać ukryte. Na potrzeby opracowania przeprowadzono sześć indywidualnych wywiadów pogłębionych. Respondentami było troje ekspertów w dziedzinie partycypacji społecznej i planowania przestrzennego oraz troje pracowników urzędów badanych gmin. Wszystkie te osoby partycypowały w wykonaniu analizowanego projektu. Wywiady odbyły się na przełomie 2021 oraz 2022 roku, a poruszane tematy dotyczyły partycypacji społecznej i jej uwarunkowań. Każdy wywiad trwał ok. 40–90 minut, był nagrywany,

---

² Między innymi posiadanie podjętej uchwały o przystąpieniu do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub podjęcie jej w przeciągu trzech miesięcy od przystąpienia do projektu, cechowanie się niekorzystną proporcją między stopniem obowiązujących MPZP a liczbą wydawanych decyzji o warunkach zabudowy, problemy z przedłużającą się procedurą planistyczną.

a następnie poddawany transkrypcji i kodowaniu. W tekście artykułu mniejszą czcionką wyróżniono cytaty z wypowiedzi respondentów. Dla łatwiejszego zrozumienia przytaczanych wypowiedzi symbolami od E1 do E3 oznaczono słowa ekspertów, natomiast symbolami od U1 do U3 oznaczono wypowiedzi pracowników urzędów gmin.

Rys. 1. Rozmieszczenie badanych gmin w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Państwowego Rejestru Granic.

2.5. Wykorzystanie narzędzi partycypacyjnych w badanych gminach

Partycypacja społeczna w badanych jednostkach miała na celu wsparcie procesu konsultacji dokumentów planistycznych z wykorzystaniem narzędzi dobrych, zgodnie z potrzebami samorządów lokalnych. W ramach konsultowanych

dokumentów eksperci towarzyszyli gminom przy tworzeniu siedmiu studiów i trzynastu planów miejscowych. Zarówno powierzchnia, jak i tematyka opracowań była zróżnicowana (tab. 2).

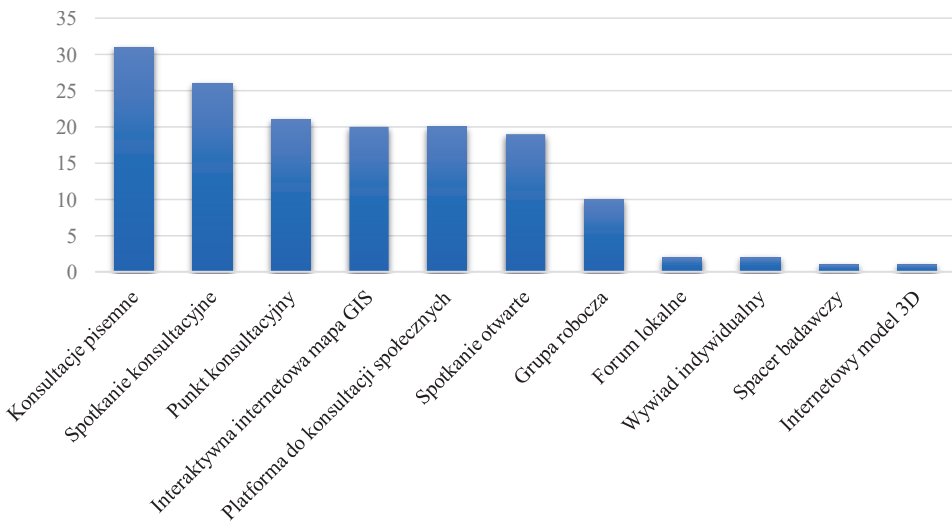
Tabela 2. Informacje dotyczące sporządzanego dokumentu planistycznego

Gmina	Projekt dokumentu poddany pogłębionej partycypacji	Powierzchnia opracowania projektu [ha]	Udział powierzchni opracowania w powierzchni gminy [%]
Baruchowo	MPZP	102,65	1,0
Dąbrówka	MPZP	43	0,4
Dębowa Kłoda	MPZP	450	2,4
Dydnia	SUIKZP	13 029	100
Grójec	MPZP	4 468,62	36,8
Karpacz	SUIKZP	3 796	100
Łañcut	MPZP	6,3	0,3
Mińsk Mazowiecki	MPZP	117	8,9
Nur	SUIKZP	9 600	100
Płock	MPZP	21	0,2
Przemęt	SUIKZP	22 530	100
Rawa Mazowiecka	MPZP	202	14,1
Sanniki	SUIKZP	9 457	100
Secemin	SUIKZP	16 413	100
Sejny	SUIKZP	449	100
Szadek	MPZP	2 872,4	18,9
Świercze	MPZP	124	1,3
Uniejów	MPZP	658	5,1
Ustka	MPZP	822	8,6
Wąwolnica	MPZP	16,75	0,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji projektu „Rozwinięcie zasobów ludzkich i rzeczowych do prowadzenia procesu pogłębionych konsultacji i monitoringu społecznego w obszarze zagospodarowania i planowania przestrzennego w 20 gminach z terenu całej Polski”.

Dla każdej z gmin został przygotowany indywidualny plan konsultacji. Dokument ten miał na celu określenie kierunków partycypacji. Zawierał harmonogram przeprowadzenia poszczególnych form konsultacji i stanowił podstawę

prowadzenia tego procesu. W ramach uchwalania dokumentów planistycznych każda z badanych gmin została zobligowana do przeprowadzenia konsultacji z wykorzystaniem co najmniej trzech różnych narzędzi (technik) partycypacji społecznej. Wykorzystywane narzędzia miały zdywersyfikowany charakter. Dobór narzędzi jest ważnym elementem przy planowaniu konsultacji, gdyż mogą one pomóc w podejmowaniu decyzji oraz lepszym poznaniu oczekiwań interesariuszy. W badanych gminach, ze względu na ograniczenia czasowe i problematykę, wykorzystano jednocześnie różnymi narzędzi partycypacyjnych (rys. 2).

Rys. 2. Liczba wykorzystanych narzędzi i technik partycypacyjnych w badanych gminach podczas trwania projektu

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji projektu „Rozwinięcie zasobów ludzkich i rzeczowych do prowadzenia procesu pogłębionych konsultacji i monitoringu społecznego w obszarze zagospodarowania i planowania przestrzennego w 20 gminach z terenu całej Polski”.

Każda z gmin obligatoryjnie korzystała z interaktywnej internetowej mapy GIS oraz platformy do konsultacji społecznych w domenie Cyfrowademokracja.pl. W związku w tym wskazane narzędzia zostały wyłączone z dalszych analiz, a analizie poddano 111 raportów z realizacji narzędzi partycypacyjnych³.

Najczęściej wybieranymi metodami pogłębionej partycypacji były spotkania otwarte i konsultacyjne, a łącznie zorganizowano 46 takich spotkań. Respondenci

³ W raportach znajdowały się informacje o wdrożeniu narzędzi i technik partycypacyjnych, liczbie osób uczestniczących w konsultacjach, sposobach informowania o danym narzędziu czy problemach związanych z jego wykorzystaniem.

uważają, że jest to forma partycypacji, która pozwala na dialog licznych grup interesariuszy z władzami w jednym momencie. Podkreślają również duże znaczenie włączenia elementów informacyjno-edukacyjnych, zarówno w odniesieniu do planowania przestrzennego, jak i możliwości wpływu interesariuszy na podejmowane decyzje, dlatego proces konsultacji rozpoczynało spotkanie otwarte, podczas którego omawiane były powyższe kwestie.

E1: Początek konsultacji wiąże się z poruszeniem tematyki planowania przestrzennego i podstaw partycypacji. Mieszkańców najpierw trzeba doinformować, poinstruować, co mogą, w jaki sposób mogą brać udział w konsultacjach, ale też wytłumaczyć, na czym one polegają [...], a przede wszystkim, że nie wszystko, czego będą oczekiwać od gminy, będzie mogło zostać ujęte w projekcie.

E2: Społeczeństwo nie posiada dużej wiedzy dotyczącej planowania przestrzennego. Mają problemy z rozróżnianiem dokumentów planistycznych – ich charakterem czy poziomem szczegółowości. Często nie wiedzą, że na etapie projektu planu miejscowego czy studium mogą zapewnić sobie możliwość późniejszych inwestycji na własnych nieruchomościach.

Interesariusze często wykorzystywali spotkania jako próbę dialogu z wójtem, burmistrzem czy prezydentem w innej sprawie. Prawidłowy przebieg niekiedy bywał zakłócany, dlatego tak ważna była obecność moderatora spotkania. Urzędnicy zwracali uwagę, że niekiedy konieczne było opanowanie emocji i powrót do głównego tematu dyskusji.

U1: Obecność pana XX [moderatora – przyp. aut.] bardzo nam pomogła. W gminie mieliśmy konflikt, który dotyczył dużej części mieszkańców jednej wsi. Podczas spotkań konsultacyjnych padały głośne komentarze, część osób zakłócała spotkania. I wtedy bardzo pomocne okazały się umiejętności moderatora – nie pozwalał zbyt na zmianę tematu, studiował emocje mieszkańców. Co ostatecznie pozwoliło na złagodzenie konfliktu i dojście do porozumienia.

Jako praktyczne narzędzie do badania potrzeb zainteresowanych stron respondenci wskazują punkty konsultacyjne. W ramach projektu zorganizowano 23 takie punkty – tylko jedna z badanych gmin nie skorzystała z narzędzia ani razu. Mieszkańcy pozytywnie odbierali taką formę uczestnictwa, a punkty cieszyły się stosunkowo dużym zainteresowaniem. W punktach konsultacyjnych możliwe było zapoznanie się z koncepcjami, złożenie wniosku przy pomocy pracowników z lokalnych urzędów czy uzyskanie informacji o procedurze i ustaleniach projektu dokumentu planistycznego.

U3: Podczas projektu zorganizowaliśmy punkt konsultacyjny. [...] mieliśmy plakaty, wydrukowane mapy, roll-up, jakieś gadżety, żeby zwrócić uwagę mieszkańców.

Gdy ktoś do nas podchodził, tłumaczyliśmy, na czym polega cała procedura i z czym się to wiąże, odpowiadaliśmy na pytania, pomagaliśmy pisać wnioski. Jest to dobra technika, bo pozwala na bezpośredni kontakt z mieszkańcem, który nie musi czekać na odpowiedź, tylko ma ją „od ręki”.

Spacer badawczy został wykorzystany raz podczas realizacji analizowanego projektu, a jego celem było poznanie badanego obszaru oraz zdiagnozowanie występujących na nim problemów. W trakcie spaceru organizatorzy zbierali opinie użytkowników o danej przestrzeni.

E2: Przeprowadziliśmy jeden spacer badawczy [podczas realizacji projektu – przyp. aut.], który miał miejsce w gminie, gdzie konsultowaliśmy plan miejscowy. Trasę przygotowali urzędnicy, zgodnie z naszymi wskazówkami. Tutaj też przydały się wcześniejsze szkolenia [realizowane w ramach projektu – przyp. aut.], było to wyzwanie, gdzie urzędnicy mogli się sprawdzić, ale także my mogliśmy zweryfikować efekty naszych działań w zakresie zwiększania kompetencji pracowników urzędów. Spacer był także czymś nowym dla lokalnej ludności, inspirował, poruszane były tematy dotyczące możliwości inwestycyjnych.

Ponadto we wszystkich gminach wykorzystywane były konsultacje pisemne (przeprowadzono 29 konsultacji) – w przypadku tej formy partycypacji jako zaletę wskazywano dużą dostępność, gdyż wnioski (na etapie przystąpienia oraz do koncepcji) mogły być składane tradycyjną pocztą bądź mailowo. W odróżnieniu od składania wniosków podczas spotkań interesariusze mają więcej czasu na formułowanie swoich postulatów.

E1: Pisemne składanie wniosków to uniwersalne narzędzie. Można je wykorzystywać na etapie prekonsultacji, [w] konsultacjach kierunkowych, roboczych. W kilku gminach [...] po spotkaniu otwartym z mieszkańcami było uruchamianie kolejne narzędzie, najczęściej właśnie były to konsultacje pisemne. Mieszkańcy [...], po zapoznaniu się z problemem [podczas spotkania – przyp. aut.], mogli składać jeszcze wnioski [...]. Te konsultacje pisemne stanowiły niejako dopełnienie/kontynuację tych rozpoczętych konsultacji. Tak samo po spotkaniach jeszcze organizowaliśmy spotkania indywidualne, gdzie każdy mógł podejść i zadać pytanie odnośnie swojej działki.

Bardzo cenionym narzędziem, zarówno przez urzędników, jak i ekspertów, są grupy robocze. W trakcie trwania projektu przeprowadzono siedem warsztatów w takiej formule. Były one podejmowane zarówno przed sporządzeniem koncepcji, jak i w celu jej omówienia i opracowania postulatów. Praca w małych grupach pozwalała na dostarczenie wniosków i rekomendacji projektantom, którzy

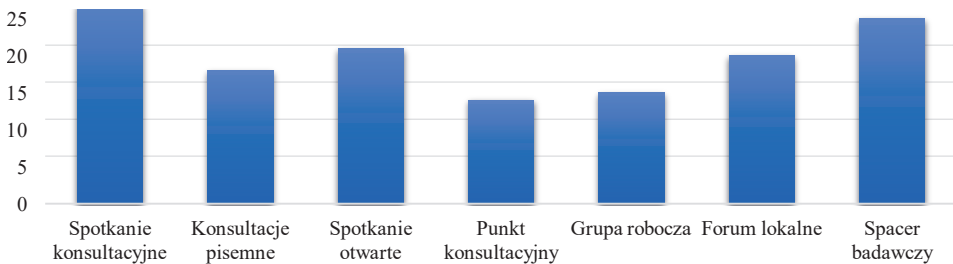
również brali udział w tej formie partycypacji mieszkańców, dzięki czemu mogli bezpośrednio zweryfikować realność pomysłu. Narzędzie uznano za pomocne przy weryfikacji zaproponowanych ustaleń na etapie koncepcji dokumentu oraz do tworzenia postulatów.

E3: Do grupy roboczej zaprosiliśmy urzędników, radnych, mieszkańców, przedsiębiorców z obszaru opracowania – w sumie było nas około dziesięć/dwanaście osób. Prace były już mocno zaawansowane, głównie mieszkańcy przedstawiali swoje wątpliwości, ponieważ to dla nich miały wpływ głównie te ustalenia. Część uwag udało się uwzględnić na dalszym etapie prac, dlatego widać, że pogłębione konsultacje mogą wspierać głos każdego, każdej grupy.

Narzędzia wykorzystywane w partycypacji społecznej mogą mieć różne zadania oraz służyć uzyskaniu różnych informacji zwrotnych od interesariuszy (rys. 3). Najwięcej uczestników brało udział w spotkaniach konsultacyjnych, na których omawiane były rozwiązania planistyczne (koncepcje), oraz w spotkaniach otwartych, które zwyczajowo rozpoczynały proces konsultacji. Średnio podczas konsultacji pisemnych wpływało 17 wniosków/uwag, a w ramach punktów konsultacyjnych obsługiwanych było ok. 14 osób (udzielanie informacji, pomoc w składaniu wniosku/uwagi). Podczas realizacji projektu przeprowadzono 2 indywidualne wywiady pogłębione, jeden spacer badawczy z 25 uczestnikami oraz dwa fora lokalne, w których w sumie wzięło udział 39 mieszkańców (średnio za pomocą forum lokalnego partycypowało 19 osób). Podczas jednego spotkania w ramach warsztatu w formie grupy roboczej wzięło udział 15 osób, przy czym uczestnicy byli dzieleni na grupy kilkuosobowe (max. 5 uczestników).

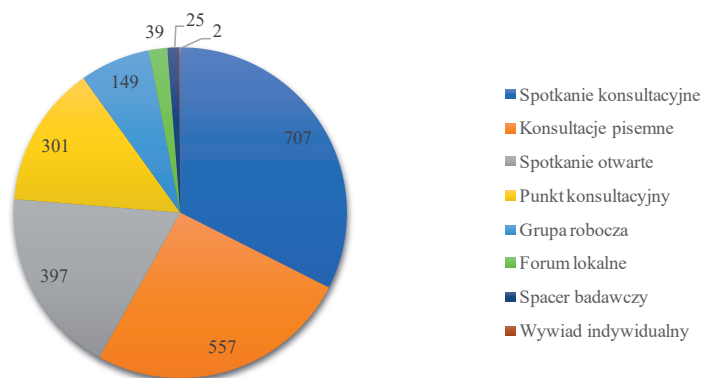
Podsumowując udział wszystkich interesariuszy w badanych gminach, można zauważyć, że najczęściej osób uczestniczyło w spotkaniach konsultacyjnych (rys. 4). Może to wynikać z dotychczasowych doświadczeń społeczności lokalnych, które w większości przypadków jako jedyną formę partycypacji w planowaniu przestrzennym poznały dyskusję publiczną, przypominającą spotkanie konsultacyjne.

Ponadto w ramach konsultacji złożono łącznie 557 wniosków pisemnych, które wpłynęły do urzędów poza wskazanymi terminami w UoPiZP. W grupach roboczych z ekspertami i urzędnikami brało udział blisko 150 osób, wypracowując koncepcje, rekomendacje i postulaty do opracowywanych dokumentów. Trudno oszacować, ilu interesariuszy faktycznie wzięło udział w konsultacjach w badanych gminach, gdyż część osób uczestniczyła w nich kilkakrotnie. Mimo wszystko można uznać, że projekt przyczynił się do złożenia większej liczby wniosków niż w przypadku standardowej procedury planistycznej, a także wpłynął na wzrost świadomości społeczeństwa w aspekcie planowania przestrzennego i partycypacji społecznej.

Rys. 3. Średnia liczba uczestników korzystających z wybranych narzędzi w badanych gminach w latach 2018–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji projektu „Rozwinięcie zasobów ludzkich i rzeczowych do prowadzenia procesu pogłębionych konsultacji i monitoringu społecznego w obszarze zagospodarowania i planowania przestrzennego w 20 gminach z terenu całej Polski”.

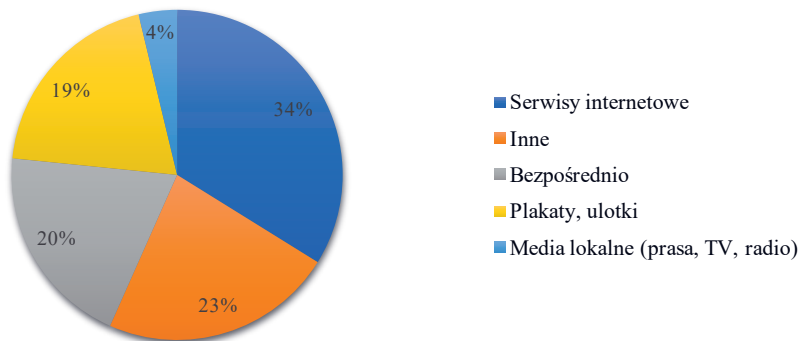

Rys. 4. Liczba uczestników biorąca udział w konsultacjach w badanych gminach podczas trwania projektu

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji projektu „Rozwinięcie zasobów ludzkich i rzeczowych do prowadzenia procesu pogłębionych konsultacji i monitoringu społecznego w obszarze zagospodarowania i planowania przestrzennego w 20 gminach z terenu całej Polski”.

2.6. Sposoby informowania interesariuszy o procedurze planistycznej w gminach

Autorzy dokonali analizy częstotliwości wykorzystywanych metod informowania społeczeństwa o możliwości partycypacji w ramach tworzenia dokumentów planistycznych poddanych pogłębionym konsultacjom społecznym (rys. 5).

Rys. 5. Udział sposobów informowania mieszkańców o konsultacjach społecznych w badanych gminach podczas trwania projektu

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji projektu „Rozwinięcie zasobów ludzkich i rzeczowych do prowadzenia procesu pogłębionych konsultacji i monitoringu społecznego w obszarze zagospodarowania i planowania przestrzennego w 20 gminach z terenu całej Polski”.

Gminy, aby poinformować mieszkańców o możliwości partycypowania przy tworzeniu dokumentów, najczęściej korzystały z serwisów internetowych, co dało łącznie 100 ogłoszeń.

U1: Biorąc udział w projekcie, dodawaliśmy ogłoszenia na BIP-ie, ale tutaj już wiemy, że za dużo osób z tego nie korzysta; dlatego korzystaliśmy też ze strony internetowej w aktualnościach i w zakładce „planowanie przestrzenne”. Mamy też Facebooka, to tam też dodawaliśmy jakieś informacje. I jeszcze plakaty w miejscach publicznych, przy sklepach, urzędach.

Coraz popularniejszą formą informowania mieszkańców są ogłoszenia w gminnych mediach społecznościowych. Władze lokalne przekonują się do tworzenia kont na różnych portalach, gdzie mogą zamieszczać informacje o tego typu spotkaniach. Nie bez powodu ta forma była najczęściej wybierana w badanych gminach, gdyż dobrze prowadzone konta na portalach społecznościowych mogą

mieć dużo większy zasięg niż ogłoszenia umieszczane na stronie internetowej urzędu lub w Biuletynie Informacji Publicznej (BIP).

E3: Urzędy muszą bardziej iść z duchem czasu, tutaj chodzi mi głównie o wszystkie social media. Już coraz częściej widzimy podczas pracy z gminami, że oni się tym interesują, widzą, że dużo osób tam wchodzi i czyta, co się dzieje. Można jeszcze z tymi ogłoszeniami pomyśleć nad personalizacją, są takie metody reklamy, robienia promocji postów.

U1: Próbuje się prowadzić konto na mediach społecznościowych i tam dodawać różne informacje. [...] ze statystyk widzimy, że do kilkuset osób docierają te posty, więc chyba to dobry wynik jak na naszą gminę. Próbuje się pokazywać mieszkańcom, że jesteśmy też w Internecie, zachęcać ich do obserwowania, dajemy tam informacje o działaniach gminy.

Popularnymi formami informowania były także ulotki/plakaty umieszczane na tablicach i słupach ogłoszeniowych, w instytucjach publicznych, lokalnych ośrodkach handlowych oraz bezpośrednio formy kontaktów, np. poprzez sołtysów lub imienne zaproszenia. Ponadto wiele gmin wybierało inną formę komunikacji, np. ogłoszenia w kościele, serwis SMS-owy czy korespondencja pocztą tradycyjną. Najczęściej wybieranym sposobem informowania były ogłoszenia publikowane w mediach lokalnych – na taką formę komunikacji zdecydowano się jedynie 11 razy.

Coraz częściej gminy, aby dotrzeć do interesariuszy z informacją o możliwości partycypacji, szukają nowych sposobów. W jednej z gmin do każdego domu została przesłana listowna informacja o konsultacjach. W innych gminach również wysyłano zaproszenia listowne, jednak nie na aż tak dużą skalę.

E3: W gminach często próbowano informować interesariuszy poprzez listowne zaproszenia. Były one wysyłane do osób, które wcześniej interesowały się procedurą, składały wnioski po przystąpieniu do sporządzenia dokumentu. W jednej gminie wysłano zaproszenia do wszystkich domów, co tutaj pokazuje, że starano się dotrzeć do jak największej liczby osób. I to pomogło.

Rozpowszechnioną metodą, szczególnie w gminach wiejskich, było przekazywanie ogłoszenia sołtysom, którzy rozprowadzali informację o konsultacjach za pomocą tzw. kartek. Ogłoszenie to docierało do każdego domu w wersji papierowej. Rozwiązanie sprawdza się lepiej w środowiskach mniejszych i dobrze zintegrowanych.

E3: Na obszarach wiejskich sprawdzało się przekazywanie ogłoszeń z domu do domu, tam to dobrze wychodzi, bo ludzie się znają i pójście do sąsiada nie jest

czymś „niezwykłym”. W miastach by się to nie sprawdziło, chyba że na obrzeżach albo w jakichś mniejszych miasteczkach.

W jednej z badanych gmin do poinformowania o punkcie konsultacyjnym został wykorzystany system powiadamiania SMS. Pozwoliło to przekazać większej liczbie osób informacje o możliwości partycypacji w wydarzeniu integrującym lokalną społeczność. Niestety odbiorcami byli jedynie ci, którzy zarejestrowali się w gminnym systemie, wskutek czego nie wszyscy mogli zostać w ten sposób powiadomieni. Gmina cały czas zachęca mieszkańców do rejestracji w systemie, ponieważ urzędnicy widzą duży potencjał w docieraniu do mieszkańców tą metodą.

U1: Podczas zbierania wniosków prosiliśmy o dopisywanie numerów telefonów i maili, bo wiedzieliśmy, że będziemy stosować różne narzędzia. Stworzyliśmy taką bazę kontaktów interesariuszy i przed spotkaniami wysyłaliśmy wiadomość o konsultacjach. Dużo osób właśnie później nam sygnalizowało, że dzięki temu dostały jakąś informację, że rzadko sprawdzają stronę internetową gminy, i mamy zamiar tak właśnie dalej prowadzić akcje promocyjne.

W analizowanych gminach podejmowano różne sposoby docierania do mieszkańców, jednak często nie przynosiły one oczekiwanych efektów, co mogło wiązać się z brakiem zainteresowania danym tematem. Zauważalna była jednak większa frekwencja mieszkańców podczas konsultacji pogłębionych niż w przypadku standardowej procedury. Mimo wszystko, według ekspertów, każda próba dotarcia do interesariuszy jest ważna i należy dążyć do rozpowszechniania różnych metod informowania.

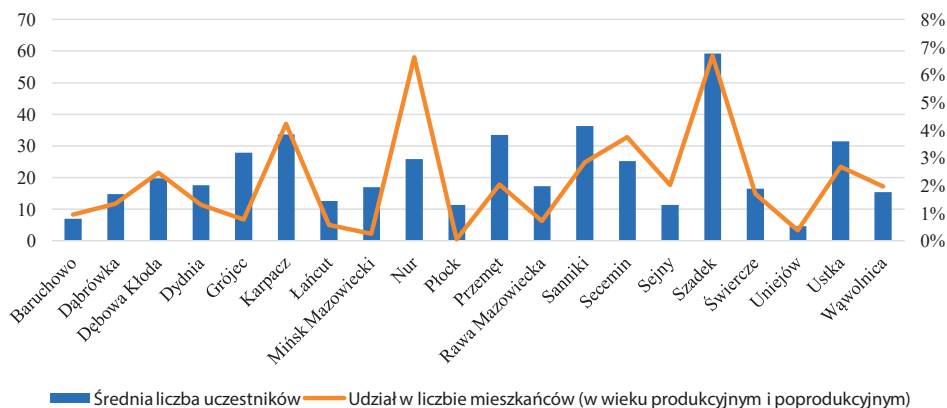
2.7. Stosunek interesariuszy i władz do partycypacji społecznej w badanych gminach

Mieszkańcy badanych gmin często mają liczne pomysły na zagospodarowanie swoich nieruchomości, jednak nie są świadomi tego, że już na etapie sporządzania studium czy MPZP powinni zapewnić sobie możliwość ich wykonalności. W kontekście konsultacji interesują się jedynie swoim gruntem, a dopiero z czasem uzyskują niezbędną wiedzę dotyczącą procedur planowania przestrzennego. Zainteresowanie partycypowaniem w społecznościach lokalnych nie zależy od charakteru gminy, ale od osobowości i doświadczeń poszczególnych osób. Niektórzy niechętnie angażują się w dyskusje publiczne lub mają osobisty uraz do władz, przez co unikają proponowanych form dialogu.

E2: Nie każdy lubi zabierać głos przy innych, szczególnie widoczne to jest na wsiach. Mieszkańców może onieśmiela obecność władzy czy urzędników, nie

chęć wychodzić przed szereg. Albo wręcz przeciwnie, zabierają głos w innych sprawach i pojawia się „bałagan” na sali.

Analizując poziom partycypacji społecznej w badanych gminach, można zauważyć zależność pomiędzy sporządzanym dokumentem planistycznym w ramach pogłębionych konsultacji społecznych a średnią liczbą interesariuszy korzystających z narzędzi⁴ (rys. 6).

Rys. 6. Średnia liczba uczestników korzystających z narzędzi w badanych gminach podczas trwania projektu a udział w ogólnej liczbie mieszkańców gminy w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentacji projektu „Rozwinięcie zasobów ludzkich i rzeczowych do prowadzenia procesu pogłębionych konsultacji i monitoringu społecznego w obszarze zagospodarowania i planowania przestrzennego w 20 gminach z terenu całej Polski”.

Badanie wykazało, że w żadnej z gmin nie partycypowało więcej niż 10% ludności. Największą liczbą interesariuszy korzystających z narzędzi – średnio 59 osób (6,9% mieszkańców w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym) – charakteryzowała się gmina Szadek. Równie duże zainteresowanie partycypacją społeczną zaobserwowano w gminie Nur, gdzie średnio z narzędzia korzystało 26 osób (6,5%). W gminach Karpacz i Sanniki, gdzie opracowywane były studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, z każdego narzędzia korzystało średnio 35 osób. Najmniejsze zainteresowanie partycypacją dotyczyło gmin miejskich – Płocka i Mińska Mazowieckiego oraz miejsko-wiejskiej gminy Uniejów, gdzie udział mieszkańców w procedowaniu MPZP nie przekroczył 1%. Obszar opracowywanych dokumentów w tych gminach był

⁴ Brano pod uwagę liczbę mieszkańców gminy w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym.

niewielki, co mogło wpływać na mniejsze zainteresowanie konsultacjami wśród mieszkańców.

Zauważyć można, że więcej interesariuszy brało udział w konsultacjach w przypadku sporządzania studium dla całej gminy niż MPZP obejmujących tylko fragment jednostki. Wyjątek stanowi gmina Szadek, w której w przypadku sporządzania planu miejscowego wskaźniki były porównywalne do gmin, gdzie sporządzano studium. Należy jednak zaznaczyć, że MPZP w tym przypadku obejmował znaczne tereny inwestycyjne, na których zablokowana zostanie możliwość wydawania decyzji o warunkach zabudowy.

Zainteresowanie społeczeństwa wynika głównie z tematu podejmowanego w dyskusji. Można zauważyć, że im bardziej kontrowersyjne zagadnienie, tym większe zainteresowanie i frekwencja partycypujących interesariuszy. Ponadto w konsultacjach biorą udział głównie właściciele nieruchomości, na które może oddziaływać przygotowywany dokument.

E3: Mała liczba uczestników często była powiązana z tematem dyskusji – jeśli obszar dotyczył mało „interesujących” terenów, to nie było zbyt dużo zainteresowanych. Ale gdy były planowane jakieś większe inwestycje – od razu było zauważalne, że więcej mieszkańców pojawiało się na spotkaniach, żeby dowiedzieć się, jak potoczy się sprawa, albo pojawiali się na konsultacjach, żeby wyrazić swój sprzeciw.

Mieszkańcy podczas konsultacji społecznych często przekonywali się do zgłaszania uwag i wniosków, angażowali się w dyskusję z władzami, projektantami i ekspertami. Niekiedy składane wnioski były problematyczne, a ich uwzględnienie nie było możliwe ze względu na obowiązujące prawo. Wówczas konieczne było szersze przedstawienie sytuacji i wytłumaczenie mieszkańcom, dlaczego dany wniosek nie może zostać wzięty pod uwagę. Urzędnicy twierdzą, że niekiedy nie potrafią oni odpowiedzieć na zadane pytania, dlatego też obecność ekspertów uważają za ważny czynnik udanych konsultacji.

U3: Plany sporządzają dla nas różne firmy, które mają doświadczenie [...]. Nie zawsze mamy aż taką szczegółową wiedzę, żeby od razu odpowiedzieć zainteresowanym.

E1: Kiedy powstawały pierwsze strategie gminne w Polsce (około 30 lat temu), było duże zainteresowanie wśród mieszkańców. Później zainteresowanie to zmalało (około 10/15 lat temu). Obecnie trend się odwraca – interesariusze są bardziej zainteresowani sprawami lokalnymi. Dużo też zależy od władz i ich zaangażowania w partycypację społeczną – poziomu informowania i zapraszania do wspólnego tworzenia dokumentów planistycznych.

Ważnym elementem, który znacząco wpływa na partycypację, jest stosunek władz zarówno do planowania przestrzennego, jak i współpracy z mieszkańcami. Wielu przedstawicieli władz lokalnych w badanych gminach uważa planowanie przestrzenne za dość marginalne zadanie.

E1: Wójt, burmistrz czy prezydent, który nie uważa planowania przestrzennego jako istotnego dla gminy, powinien już zacząć zmieniać postrzeganie. Zbliżająca się reforma systemu planowania przestrzennego ma być ściśle powiązana z rozwojem lokalnym, na wzór modelu niemieckiego, gdzie strategia rozwoju lokalnego tworzona jest z planami miejscowymi, przez co prawo miejscowe będzie powiązane z dotacjami czy inwestycjami.

Należy zauważyć, że coraz więcej gmin wspiera proces partycypacyjny w różnych sferach swojej działalności. Czasami jednak próby aktywizacji mieszkańców okazują się niesprzyjające i mimo podejmowanych działań aktywność interesariuszy nie jest zbyt wysoka.

2.8. Wnioski

Zebrany materiał badawczy pozwolił na ocenę partycypacji społecznej w wybranych gminach. Trudno dokonać jednoznacznej oceny istniejącego poziomu partycypacji w planowaniu przestrzennym. Wynika to z różnorodności gmin – ich walorów, zaangażowania władz czy interesariuszy. Każda z jednostek charakteryzuje się innym poziomem udziału społeczeństwa w podejmowaniu decyzji. Wiele z nich nie próbuje aktywizować mieszkańców i nie umożliwia im wzięcia czynnego udziału w tworzeniu dokumentów planistycznych.

Partycypacja społeczna stanowić może duże wyzwanie dla władz. Jej zaplanowanie, a następnie organizacja nie zawsze przynoszą oczekiwane rezultaty. Dobrze przeprowadzony proces partycypacyjny może sprawić, że interesariusze będą mieli poczucie uczestniczenia w opracowywaniu dokumentu, a w konsekwencji ograniczyć skalę ew. konfliktu. Badania pokazały, że prowadzenie konsultacji na podstawie przygotowanego wcześniej planu pozwala na wypracowanie konsensusu między interesariuszami i władzami. Posiadanie precyzyjnego programu partycypacji, który określa jej kierunki, zakres, metody czy kanały komunikacji z interesariuszami, daje możliwość kompleksowego zarządzania całym procesem uspołeczniania procedury planistycznej. Konsekwentne wdrażanie ustalonych praktyk może zachęcać i motywować interesariuszy do partycypowania.

Jakość i skuteczność partycypacji społecznej zależy w dużej mierze od organizatorów całego procesu, czyli pracowników samorządowych. Problemem okazują się jednak kompetencje urzędników w zakresie partycypacji społecznej. Dlatego ważne jest, aby osoby odpowiedzialne za planowanie przestrzenne

oraz partycypację społeczną zwiększały swoje umiejętności w kwestiach dialogu z mieszkańcami, m.in. poprzez szkolenia czy udział w projektach oferujących pomoc w organizacji przebiegu partycypacji.

Różnorodność spraw i konfliktów, jakie występują w gminach, nie pozwala na jednoznaczne wskazanie zasad partycypacji. Każdy przedmiot poddawany konsultacjom jest odrębnym doświadczeniem, dlatego ramy partycypacji nie są i nie powinny być ściśle określone. Rekomenduje się zwiększenie liczby stosowanych metod, które służą wypracowaniu koncepcji. Ponadto postęp technologiczny pozwala na coraz częstsze korzystanie z tzw. e-partycypacji, która polega na interakcji pomiędzy interesariuszami a władzami z zastosowaniem Internetu (Hajduk 2021).

Partycypacja społeczna w planowaniu przestrzennym powinna być częścią stałego dialogu między władzami a mieszkańcami. Angażowanie interesariuszy w kwestie związane z przestrzenią nie powinno być ograniczane do obligatoryjnych form partycypacji. Aby zwiększać udział społeczeństwa w podejmowaniu decyzji, należy zadbać przede wszystkim o szeroki dostęp do informacji o możliwości udziału w procesie planowania. Informowanie powinno opierać się na kilku wybranych metodach (np. ulotki, plakaty, zaproszenia listowne, powiadomienia SMS, ogłoszenia na portalach społecznościowych, ogłoszenia w BIP), które pozwalają na dotarcie do różnych grup interesariuszy.

Planowanie przestrzenne ma wpływ na otoczenie, a podjęte decyzje planistyczne mogą oddziaływać na warunki życia ludności. Dlatego należy zwiększać świadomość społeczeństwa w zakresie tego procesu oraz umożliwiać interesariuszom udział w nim za pomocą licznych narzędzi partycypacyjnych. W ramach partycypacji społecznej pojawiać się mogą konflikty między interesariuszami. Aby wypracować rozwiązania kompromisowe, rekomenduje się organizowanie zespołów roboczych z udziałem przedstawicieli różnych grup. Pozwoli to na poznanie stanowisk zainteresowanych stron, umożliwi zrozumienie wzajemnych oczekiwań, a w efekcie przełoży się na wypracowanie kompromisowych rozwiązań. Natomiast w przypadku spotkań otwartych oraz konsultacyjnych zaleca się podzielenie ich na dwie części: a) dyskusyjną dotyczącą całego obszaru opracowania, b) konsultacje indywidualne. Dzięki temu osoby, które nie są przyzwyczajone do publicznych wystąpień, będą miały możliwość zadania pytań w nieformalnej atmosferze, co będzie sprzyjać przełamaniu dystansu między urzędnikami i interesariuszami. W celu wyjaśnienia interesariuszom kwestii technicznych czy prawnych rekomenduje się zaproszenie specjalistów w danej dziedzinie, którzy będą mogli w prawidłowy sposób przedstawić uwarunkowania danej problematyki.

Powyższe zagadnienia i wnioski z badań stanowią mogą wstęp do planowania procesu partycypacyjnego w gminach. Należy jednak pamiętać, że każda z gmin posiada zupełnie inne uwarunkowania lokalne, dlatego sztywne podejście do kwestii partycypacji nie jest możliwe.

Literatura

- Basaj M., 2013, *Instrumenty partycypacji społecznej w teorii i praktyce zintegrowanego zarządzania miastem*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, 40: 279–288.
- Bluj A., Jagaciak M., Perchuć-Żółtkowska M., Pliszczyńska K., 2018, *ABC partycypacji obywatelskiej – poradnik dla organizatorów procesów partycypacyjnych*, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia”, Warszawa.
- Brzeziński C., 2015, *System planowania przestrzennego jako bariera realizacji komponentu miejskiego polityki spójności w Polsce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 391: 110–118.
- Długosz D., Wygnański J.J., 2005, *Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej*, Stowarzyszenie na rzecz Forum Inicjatyw Pozarządowych, Warszawa.
- Dobosz-Mucha A., Goras E., Jadach-Sepiolo A., Janas K., Kudłacz K., Matuszko A., Miłkołajczyk D., Nowak K., Ogrodowski J., Spadło K., Tylka M., Ziółkowska M., 2018, *Przestrzeń do dialogu. Praktyczny podręcznik o tym, jak prowadzić partycypację społeczną w planowaniu przestrzennym*, Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, Departament Polityki Przestrzennej, Warszawa.
- Ferens A., Kondas R., Matysiak I., Rzeźnik G., Szyrski M., 2010, *Jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządach? Zasady i najlepsze praktyki współpracy samorządów z przedstawicielami społeczności lokalnych. Przewodnik dla samorządów*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Warszawa.
- Gerwin M., 2018, *Panele obywatelskie. Przewodnik po demokracji, który działa*, Fundacja Otwarty Plan, Kraków.
- Hajduk S., 2021, *Partycypacja społeczna w zarządzaniu przestrzennym w kontekście planistycznym*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.
- Hausner J. (red.), 1999, *Komunikacja i partycypacja społeczna: poradnik*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków.
- Jankowski P., Kaczmarek T., Zwoliński Z., Bąkowska-Waldmann E., Brudka C., Czepkiewicz M., Mikuła Ł., Młodkowski M., 2018, *Zastosowanie aplikacji geoankiety i geodyskusji w partycypacyjnym planowaniu przestrzennym: dobre praktyki*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Karłowska A., Suchomska J., 2018, *Przepis na plan. Narzędziownik*, Fundacja Pracownia Badań i Innowacji Społecznych „Stocznia”, Toruń.
- Laurisz N., 2013, *Wprowadzenie do partycypacji społecznej w Polsce*, [w:] M. Ćwiklicki, M. Frączek (red.), *Partycypacja społeczna w Polsce. Atlas dobrych praktyk*, Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, Kraków: 24–37.
- Leśniewska-Napierała K., 2017, *Budżet partycypacyjny jako narzędzie finansowania inwestycji w Łodzi*, „Studia Miejskie”, 25: 107–119.
- Leśniewska-Napierała K., Napierała T., 2020, *Participatory budgeting: creator or creation of a better place? Evidence from rural Poland*, „Bulletin of Geography. Socio-economic Series”, 48: 65–81.
- Miński R., 2017, *Wywiad pogłębiony jako technika badawcza. Możliwości wykorzystania IDI w badaniach ewaluacyjnych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 3: 30–51.
- Nicińska M., 2000, *Indywidualne wywiady pogłębione i zogniskowane wywiady grupowe. Analiza porównawcza*, „Ask: Research and Methods”, 8: 39–50.

- Pawlewicz K., Pawlewicz A., 2010, *Rola partycypacji społecznej na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, 83: 71–80.
- Rokicki J., 2016, *Partycypacja społeczna (pojęcie, aspekty teoretyczne)*, [w:] M. Gurdek (red.), *Partycypacja społeczna we współczesnym samorządzie terytorialnym*, Oficyna Wydawnicza „Humanitas”, Sosnowiec: 13–34.
- Siemiński W., 2007, *Cele i zasady partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym – przegląd literatury*, „Człowiek i Środowisko”, 31(1–2): 37–59.
- Walenciak K., Kozieł Z., Antolak M., 2017, *Some issues in planning and revitalization of urban green space in the light of use of the participatory GIS method based on Olsztyn geosurvey – study results (part 2)*, „Geoinformatica Polonica”, 16(1): 35–51.
- Wójcicki M., 2013, *Pojęcie, istota i formy partycypacji społecznej w procesie planowania przestrzennego*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, 3(24): 169–184.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. z 2003 r. Nr 80, poz. 717.
- Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, Dz.U. z 2015 r., poz. 1777.

Anna MAJDZIŃSKA

DEPOPULACJA I DEMOGRAFICZNE NASTĘPSTWA TEGO PROCESU W MAKROREGIONIE WSCHODNIM POLSKI W DRUGIEJ DEKADZIE XXI WIEKU

3

Dr Anna Majdzińska – *Uniwersytet Łódzki*

Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny

Katedra Demografii

ul. Rewolucji 1905 r. 41, 90-214 Łódź

e-mail: anna.majdzinska@uni.lodz.pl<https://orcid.org/0000-0003-1323-2786>

ZARYS TREŚCI: Makroregion wschodni, tworzony przez województwa lubelskie, podkarpackie i podlaskie, doświadcza corocznego ubytku rzeczywistego populacji od 1999 r. Jest to obszar mało atrakcyjny osiedleńczo (wspomniane jednostki administracyjne od ponad dwóch dekad odznaczają się ujemnym saldem migracji, a w lubelskim i podlaskim obserwowany jest również ubytek naturalny ludności). Makroregion ten cechuje się znacznym wewnątrzregionalnym zróżnicowaniem, zarówno pod względem natężenia ubytku ludności, jak i zaawansowania starości demograficznej.

Podstawowy cel opracowania stanowiła analiza natężenia procesu depopulacji w województwach, powiatach i gminach makroregionu wschodniego, w tym identyfikacja tych jednostek administracyjnych, które w drugiej dekadzie bieżącego stulecia doświadczały corocznego ubytku ludności. Celem dodatkowym była ocena zaawansowania starości demograficznej i postępu tego procesu w gminach depopulacyjnych. W badaniu zastosowano indeksy dynamiki, wskaźniki natężenia oraz wskaźniki struktury. Podstawę analiz stanowiły dane statystyczne GUS.

Uzyskane wyniki wykazały, że w drugiej dekadzie XXI w. najmniej korzystną sytuacją demograficzną charakteryzowały się gminy (głównie wiejskie) położone w obrębie województw lubelskiego i podlaskiego doświadczające długotrwałej depopulacji.

SŁOWA KLUCZOWE: depopulacja, proces starzenia się populacji, makroregion wschodni, województwa lubelskie, podkarpackie i podlaskie.

DEPOPULATION IN THE EASTERN POLAND MACROREGION AND THE DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THIS PROCESS IN THE SECOND DECADE OF THE 21ST CENTURY

ABSTRACT: The Eastern Poland Macroregion – which comprises the Lublin Voivodeship, the Subcarpathia Voivodeship, and the Podlasie Voivodeship – has seen a real annual decline in the population since 1999, which resulted mainly from the migration loss (an annual natural decline has occurred since 2013). These are areas that are rather unattractive in terms of settlement: all three of the above-mentioned voivodeships have shown a negative migration balance for over two decades. Additionally, in the regions of Lublin and Podlasie, the effect of the migration loss is amplified by the natural loss. These two voivodeships differ in terms of the course and intensity of depopulation processes in urban and rural areas. Within each of them there are poviats and municipalities which have experienced depopulation in a long period, as well as those in which an actual population increase is observed.

The study seeks to analyse the intensity of the depopulation process in voivodeships, poviats, and municipalities of the Eastern Macroregion, including the identification of those administrative units which experienced an annual decline in population in the second decade of the 21st century. An additional goal was to assess the advancement of demographic ageing and the progress of this process in the depopulation municipalities of the Macroregion in the period of 2011–2020. The study employed dynamics indices, intensity indices, and relative frequencies. The analyses were based on statistical data from the Central Statistical Office. Summarising briefly the results, it should be stated that in the second decade of the 21st century, a relatively least favourable demographic situation could be observed in the municipalities (mainly rural ones) of the Lublin and Podlasie voivodeships, in most cases characterised by a significant, long-term intensity of the depopulation process as well as a high level of advancement of demographic old age. On the other hand, the areas surrounding the cities (especially large in terms of the number of inhabitants) were in a relatively favourable situation.

KEYWORDS: depopulation, population ageing, the Eastern Poland Macroregion, the Lublin Voivodeship, the Subcarpathia Voivodeship, the Podlasie Voivodeship.

3.1. Wprowadzenie

Depopulacja to „trwałe zmniejszanie się liczby mieszkańców danego obszaru w warunkach pokoju” (Szukalski 2019a: 10; zob. też m.in. Pięćek 2007). Proces ten zachodzi „w wyniku ujemnego bilansu między przyrostem naturalnym i saldem migracji [...] – bez udziału czynnika zmian administracyjnych”

(Gawryszewski 1989: 92). Determinanty te mogą występować na danym obszarze jednocześnie lub za ubytek rzeczywistej populacji może odpowiadać tylko jeden z nich (gdy ujemna wartość jednego czynnika przewyższa – w sensie bezwzględnym – dodatnią wartość drugiego z nich). Natężenie występowania procesów depopulacyjnych może być łagodzone lub wzmacniane poprzez kształt struktury ludności według wieku i płci.

W Polsce obserwowana jest tendencja spadkowa stanu zaludnienia, przy czym od ponad dwóch dekad liczba mieszkańców miast sukcesywnie maleje, z kolei populacja wsi wzrasta (głównie w gminach okalających miasta, co w znacznym stopniu jest efektem suburbanizacji). Ubytek naturalny populacji warunkowany jest przede wszystkim niską dzietnością (poziom umieralności w większości obszarów jest porównywalny), z kolei ujemne saldo migracji obserwowane jest głównie na obszarach mało atrakcyjnych osiedleńczo. Ubytkiem rzeczywistym ludności dotknięte są przede wszystkim gminy wiejskie lub miejsko-wiejskie położone peryferyjnie względem większych ośrodków miejskich i cechujące się relatywnie niskim rozwojem ekonomiczno-społecznym, a także miasta (najczęściej małe i średnie pod względem liczby mieszkańców, ale proces ten występuje także w niektórych dużych miastach) (zob. m.in. Kantor-Pietraga 2014; Majdzińska 2018, 2022; Szukalski 2019a, 2020).

Pomiędzy wspomnianymi czynnikami demograficznymi istnieje „wyrażne ukierunkowane sprzężenie zwrotne”: „Ujemne saldo migracyjne wpływa na strukturę wieku pozostałej na miejscu ludności. Wyjeżdżają bowiem ludzie młodzi, wchodzący w wiek reprodukcyjny. Wpływa to na stopę urodzeń, która stopniowo się obniża. Wzrastająca liczba zgonów wpływa na stan zaludnienia” (Eberhardt 2011: 284; zob. też Celińska-Janowicz i in. 2010; Jakubowski, Bronisz 2017; Szukalski 2015).

W procesie wyludniania się obszarów istotną rolę odgrywają także czynniki ekonomiczne i społeczne, wpływające na atrakcyjność osiedleńczą (m.in. dostępność ofert pracy, wysokość wynagrodzenia, możliwości rozwoju zawodowego, warunki życia) (zob. m.in. Markowski 2020). Znaczenie mają również takie czynniki jak: infrastruktura danego obszaru, jego położenie względem stolicy i stopień skomunikowania z innymi regionami.

Intensywnie i długotrwale występujący na danym obszarze proces depopulacji generuje wiele negatywnych następstw, m.in. spadek gęstości zaludnienia, postęp procesu starzenia się populacji, spadek potencjalnych zasobów pracy, wzrost ekonomicznego obciążenia osób w wieku produkcyjnym, spadek popytu konsumpcyjnego, wzrost zapotrzebowania na pomoc społeczną i opiekę medyczną wśród osób w wieku sędziwym, spadek przedsiębiorczości, spadek inwestycji, przekształcenia sieci osadniczej i infrastruktury przestrzennej (w tym wzrost liczby pustostanów), zanikanie punktów usługowych, likwidacja placówek użytku publicznego (np. przedszkoli, szkół, stacji kolejowych, placówek pocztowych),

dalsza marginalizacja obszaru, pogłębianie się regresu gospodarczego, spadek dochodów własnych budżetów gmin, dalszy spadek jakości życia (zob. m.in. Celińska-Janowicz i in. 2010; Flaga, Łoboda 2011; Markowski 2020; Miszczuk 2017; Szukalski 2019a, 2020; Wesołowska 2016; Wesołowska, Jakubowski 2018; Wołyniec 2019).

Makroregion wschodni, tworzony przez województwa lubelskie, podlaskie i podkarpackie¹, charakteryzuje się corocznym ubytkiem rzeczywistym populacji od 1999 r. Jest to obszar mało atrakcyjny osiedleńczo – we wszystkich trzech wymienionych województwach od ponad dwóch dekad odnotowuje się ujemne saldo migracji. Dodatkowo, w lubelskim i podlaskim efekt ubytku migracyjnego wzmacniany jest ubytkiem naturalnym. Województwa te różnią się między sobą pod względem przebiegu i natężenia procesów depopulacyjnych w miastach i na wsi. W obrębie każdego z nich znajdują się zarówno powiaty i gminy doświadczające w długim okresie depopulacji, jak i takie, w których obserwowany jest przyrost rzeczywisty ludności.

Specyfiką makroregionu wschodniego jest również jego znaczne zróżnicowanie pod względem zaawansowania starości demograficznej, widoczne w układzie jednostek wszystkich szczebli administracyjnych, a także w przekroju miasto – wieś. Zaawansowanie to jest relatywnie najwyższe w obszarach doświadczających depopulacji w długim okresie.

W ciągu dwóch pierwszych dekad XXI w. populacja tego makroregionu zmniejszyła się o 2,3% (wyższym ubytkiem ludności w tym okresie odznaczały się makroregiony centralny i południowo-zachodni – odpowiednio o 6,5% i 2,7%), z kolei tylko w ciągu drugiej dekady obecnego stulecia liczebność populacji makroregionu wschodniego zmniejszyła się o 2% (jej wyższy ubytek nastąpił tylko w makroregionie centralnym – o 3,9%).

Należy podkreślić, że obecnie depopulacją dotkniętych jest wiele obszarów Polski – w niektórych z nich proces ten obserwowany jest od kilku dziesięcioleci. We wschodnich regionach kraju zjawisko wyludniania się występowało już w okresie wczesnopowojennym, ale jego nasilenie miało miejsce w latach 70. XX w. (zob. m.in. Eberhardt 1989; Gawryszewski 1989).

Spośród wszystkich makroregionów najwyższym natężeniem depopulacji w dwóch pierwszych dekadach XXI w. charakteryzował się makroregion centralny (tworzony przez województwa łódzkie i świętokrzyskie), w którym odnotowywano coroczny ubytek rzeczywisty ludności (zarówno naturalny, jak i migracyjny). Ubytek populacji we wszystkich latach wspomnianego okresu obserwowany

---

¹ Według podziału statystycznego z 2018 r. Wcześniej w skład makroregionu wschodniego (nazywanego wtedy regionem), oprócz wymienionych trzech województw, wchodziło jeszcze świętokrzyskie. Makroregiony utożsamiane są z jednostkami NTS1 według klasyfikacji NUTS (GUS 2021a, 2021b).

był także w makroregionie południowo-zachodnim (tworzonym przez dolnośląskie i opolskie, przy czym obie te jednostki administracyjne odznaczały się ubytkiem naturalnym ludności, a opolskie również i migracyjnym).

Problematyka depopulacji w Polsce, w tym sytuacji demograficznej Polski Wschodniej, podejmowana była w wielu publikacjach naukowych (zob. m.in. Bański 2008; Bański i in. 2020; Celińska-Janowicz i in. 2010; Cienkosz 2020; Eberhardt 1989; Flaga, Łoboda 2011; Gawryszewski 1989; Heffner 1990; Heffner, Latocha 2021; Hrynkiewicz 2020; Hrynkiewicz, Potrykowska 2017a, 2017b, 2017c; Kantor-Pietraga 2014; Majdzińska 2018; Markowski 2020; Miazga 1990; Pięcek 2007; Szukalski 2015, 2019a, 2019b, 2019c, 2020; Śleszyński 2016; Wesołowska 2016; Wesołowska, Jakubowski 2018; Wołyńiec 2019). Temat ten jest dyskutowany zarówno na konferencjach naukowych, jak i na szczeblu rządowym, pokłosiem czego są liczne przedsięwzięcia i inicjatywy mające na celu ograniczenie rozmiarów tego procesu i łagodzenie jego skutków.

Podstawowy cel opracowania stanowiła analiza natężenia depopulacji w województwach, powiatach i gminach makroregionu wschodniego z uwzględnieniem przyczyn zmian w stanie zaludnienia oraz identyfikacja tych jednostek administracyjnych, które doświadczały corocznego ubytku ludności w drugiej dekadzie bieżącego stulecia. Celem dodatkowym była ocena zaawansowania starości demograficznej i postępu tego procesu w gminach depopulacyjnych.

Prowadzenie rozważań w drugiej dekadzie XXI w. jest szczególnie interesujące z uwagi na dość intensywny charakter przemian demograficznych, jakie nastąpiły wówczas w Polsce (związanych m.in. z dalszym spadkiem dzietności i akceleracją procesu starzenia się populacji). Należy jednak zaznaczyć, że w przypadku obszarów długotrwale wyludniających się przedstawione analizy stanowią zaledwie wycinek pełnego przebiegu tego procesu.

W pracy zwrócono szczególną uwagę na obszary corocznie obuczynnikowo depopulacyjne w badanym okresie (czyli doświadczające permanentnego jednoczesnego ubytku migracyjnego i naturalnego ludności). Taki charakter ubytku populacji określono mianem dualnego (por. Majdzińska 2018).

3.2. Metodologia

Zmiany w czasie stanu populacji analizowanych obszarów zostały zbadane przy wykorzystaniu indywidualnych indeksów dynamiki (jednopoziomych i łańcuchowych), przy czym jako rezultaty zaprezentowano procentowe zmiany (przyrost lub ubytek) w liczebności ludności.

W celu wskazania czynników depopulacji oraz oceny ich natężenia wyznaczone zostały współczynniki przyrostu rzeczywistego (W_{RZ}), naturalnego (W_{N}) oraz

salda migracji ogółem² (W_{M_t}) na 1000 populacji, obliczone odpowiednio ze wzorów (zob. m.in. Holzer 2003):

$$W_{RZ_t} = W_{N_t} + W_{M_t} \quad (1)$$

$$W_{N_t} = \frac{U_t - Z_t}{P_t} \cdot 1000 \quad (2)$$

$$W_{M_t} = \frac{N_t - O_t}{P_t} \cdot 1000 \quad (3)$$

gdzie: P_t , U_t , Z_t , N_t , O_t – odpowiednio: stan populacji, liczba urodzeń, zgonów, napływu i odpływu ludności na danym obszarze w momencie/okresie t .

Współczynniki (1–3) zostały wyznaczone dla pojedynczych lat oraz jako średnie dla całego okresu na danym obszarze (suma analizowanych zdarzeń w poszczególnych latach rozpatrywanego okresu została podzielona przez sumę liczby ludności w tych latach i wyrażona na 1000 populacji). Ich interpretacja jest dość oczywista – dodatnia wartość oznacza przyrost populacji (rzeczywisty, naturalny, migracyjny), ujemna zaś jej ubytek.

W opracowaniu badania poddane zostały wszystkie powiaty i gminy makroregionu wschodniego, ale szczególną uwagę zwrócono na obszary corocznie i dualnie depopulacyjne w analizowanym okresie.

Demograficzne konsekwencje procesów depopulacyjnych w makroregionie wschodnim ograniczono do oceny zaawansowania starości demograficznej i postępu procesu starzenia się populacji (przy czym jako próg starości demograficznej przyjęto wiek 65 lat i więcej)³. W tym celu zastosowano następujące mierniki: odsetek osób w wieku 65+ lat w populacji ogółem (%65+), indeks starości (IS , obliczony ze wzoru 4), współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi (WO , obliczony ze wzoru 5) oraz wskaźnik demograficznego starzenia się populacji (WD , obliczony ze wzoru 6) według propozycji Długosza (zob. m.in. Długosz 1998; Holzer 2003; Kowaleski, Majdzińska 2012):

² W analizach wykorzystano dane GUS dotyczące migracji stałych (w ruchu wewnętrznym i zewnętrznym). Należy mieć na uwadze fakt, że oficjalne rejestry nie przedstawiają całkowitego rozmiaru przemieszczeń ludności, dlatego w wielu obszarach stan populacji jest niedoszacowany. Na problem nierejestrowanych migracji uwagę zwracają m.in. Jończy (2014) i Śleszyński (2021a).

³ W celu oceny zaawansowania starości demograficznej nie wykorzystano żadnej skali. Przyjęto jedynie uproszczone podejście, że im wyższa wartość danego miernika, tym zaawansowanie procesu starzenia na danym obszarze jest wyższe. W literaturze przedmiotu istnieje wiele propozycji takich skal (zob. m.in. Abramowska-Kmon 2011; Kowaleski, Majdzińska 2012; Maksimowicz 1990; Rosset 1959, 1967, 1971), przy czym większość z nich, na skutek postępu procesu starzenia się populacji, nie jest już aktualna.

$$IS_t = \frac{L_{(65+)t}}{L_{(0-14)t}} \quad (4)$$

$$WO_t = \frac{L_{(65+)t}}{L_{(15-64)t}} \quad (5)$$

gdzie: $L_{(0-14)t}$, $L_{(15-64)t}$, $L_{(65+)t}$ – liczba ludności odpowiednio w wieku 0–14, 15–64 i 65+ lat w momencie/okresie (t).

$$WD = (O_{(0-14)t} - O_{(0-14)t+n}) + (O_{(65+)t+n} - O_{(65+)t}) \quad (6)$$

gdzie: $O_{(0-14)t}$, $O_{(0-14)t+n}$, $O_{(65+)t}$, $O_{(65+)t+n}$ – odsetki dzieci i osób starszych w momentach wyjściowym (t) i badanym ($t+n$).

W badaniu wykorzystano dane pochodzące z publikacji Głównego Urzędu Statystycznego dotyczące stanu i struktury populacji według wieku, a także zdarzeń z zakresu ruchu naturalnego i migracyjnego ludności w województwach, powiatach i gminach makroregionu wschodniego w drugiej dekadzie XXI w. (dla porównania wybiórczo przywołano dane z wybranych lat pierwszej dekady). Obliczenia wykonano w MS Excel. Wyniki badań przedstawione zostały graficznie (w postaci tabel i kartogramów)⁴.

3.3. Wyniki

Ubytek rzeczywisty populacji

W 2020 r. populacja województw lubelskiego, podkarpackiego i podlaskiego zmniejszyła się względem 2011 r. odpowiednio o 3,5%, 0,4% i 2,3% (w przypadku pierwszych dwóch województw ubytek populacji był wyższy w miastach, w podlaskim zaś – na wsi). Porównawczo warto wspomnieć, że wyższym niż lubelskie i podlaskie ubytkiem ludności w tym okresie odznaczały się świętokrzyskie, łódzkie i opolskie (o 3,7–4,2%). Z kolei na przestrzeni dwóch pierwszych dekad XXI w. populacja województw lubelskiego i podlaskiego zmniejszyła się odpowiednio o 4,8% i 3%, podkarpackiego zaś wzrosła o 0,8% (zob. tab. 1). Spośród wszystkich województw przyrostem populacji w obu wspomnianych okresach charakteryzowały się pomorskie, mazowieckie, małopolskie i wielkopolskie.

⁴ Kartogramy zostały wykonane w programie QGis, przy wykorzystaniu warstw GUGiK.

Tabela 1. Przyrost/ubytek populacji (w %) w makroregionie wschodnim oraz w województwach lubelskim, podkarpackim i podlaskim w okresach 2001–2010, 2001–2020, 2011–2020 i 2016–2020 (ogółem, miasto, wieś)

Makroregion / Województwo	Ogółem				Miasto				Wieś			
	2001– 2010	2001– 2020	2011– 2020	2016– 2020	2001– 2010	2001– 2020	2011– 2020	2016– 2020	2001– 2010	2001– 2020	2011– 2020	2016– 2020
m. wschodni	-0,1	-2,3	-2,0	-1,1	0,9	-1,1	-2,0	-0,9	-1,0	-3,3	-2,1	-1,2
lubelskie	-1,0	-4,8	-3,5	-1,8	-1,3	-5,3	-3,7	-1,8	-0,8	-4,4	-3,4	-1,8
podkarpackie	1,1	0,8	-0,4	-0,3	2,9	2,8	-0,4	0,1	-0,1	-0,5	-0,3	-0,6
podlaskie	-0,5	-3,0	-2,3	-1,1	1,7	0,5	-1,4	-0,8	-3,6	-7,9	-3,7	-1,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

Liczba ludności makroregionu wschodniego, podobnie jak województw podlaskiego i lubelskiego, wykazywała tendencję spadkową w ciągu drugiej dekady bieżącego stulecia (w tym okresie zarówno populacja makroregionu, jak i województwa podlaskiego średniorocznie malała o 0,2%, lubelskiego zaś o 0,4%). W obu wymienionych województwach najwyższy ubytek ludności względem roku poprzedniego odnotowany został w 2020 r. (kiedy to populacje tych regionów zmalały odpowiednio o 0,4% i 0,6%), co z pewnością było w pewnym stopniu efektem pandemii COVID-19. W podkarpackim zmiany w stanie populacji miały charakter różnokierunkowy (zob. tab. 2).

Tabela 2. Przyrost/ubytek populacji względem roku poprzedniego (w %) w latach 2011–2020 oraz średnioroczne tempo zmian (w %) w okresach 2011–2020 i 2016–2020 w makroregionie wschodnim oraz w województwach lubelskim, podkarpackim i podlaskim

Makroregion/ województwo	Coroczny przyrost/ubytek populacji (w %)										Średnio- roczne tem- po zmian (w %)	
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2011– 2020	2016– 2020
m. wschodni	-0,15	-0,13	-0,25	-0,21	-0,23	-0,16	-0,14	-0,22	-0,26	-0,44	-0,21	-0,11
lubelskie	-0,31	-0,29	-0,44	-0,39	-0,37	-0,30	-0,33	-0,41	-0,44	-0,62	-0,36	-0,18
podkarpackie	0,03	0,06	-0,03	-0,01	-0,07	0,00	0,07	-0,01	-0,09	-0,28	*	*
podlaskie	-0,20	-0,19	-0,31	-0,25	-0,26	-0,18	-0,18	-0,25	-0,27	-0,43	-0,23	-0,11

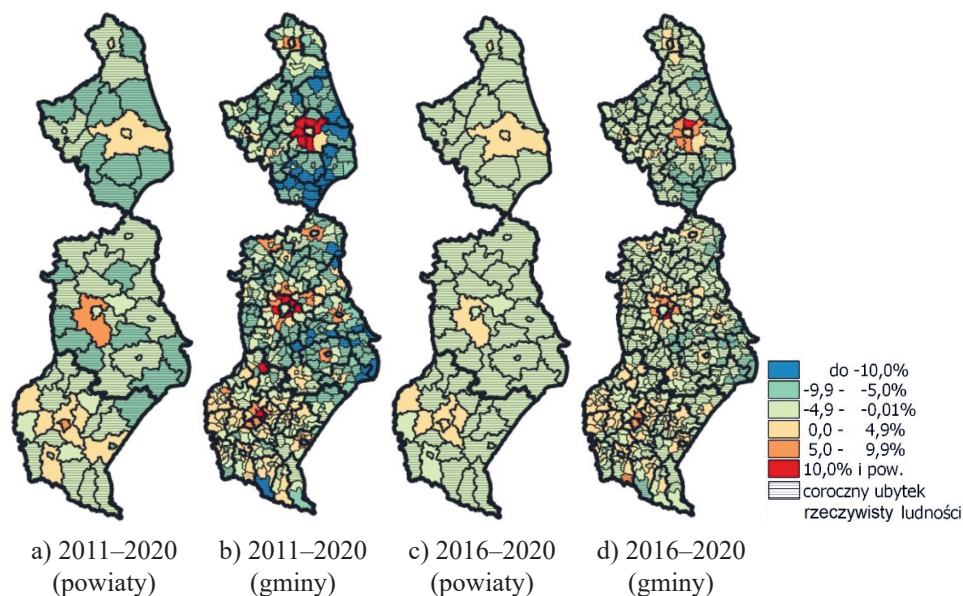
*Nie można obliczyć z uwagi na różnokierunkowy charakter zmian zjawiska.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

Spośród powiatów najwyższym ubytkiem populacji (o 6,5–10%) w okresie 2011–2020 odznaczały się: hajnowski, siemiatycki, bielski, sokólski i sejneński (województwo podlaskie), hrubieszowski, miasto Chełm, krasnostawski i tomaszowski (lubelskie) oraz Przemyśl (podkarpackie). Wymienione powiaty charakteryzowały się także najwyższym ubytkiem ludności w latach 2016–2020 (wynoszącym 3,5–5%) (zob. ryc. 1a i 1c). Z kolei najwyższy przyrost populacji w obu okresach dotyczył powiatów: rzeszowskiego, białostockiego, lubelskiego oraz Rzeszowa (populacja tego miasta w trakcie drugiej dekady XXI w. wzrosła o 9,2%, przy czym w ciągu jej drugiego pięciolecia zwiększyła się o 4,9%).

W przypadku gmin najwyższym ubytkiem populacji w okresie 2011–2020 charakteryzowały się następujące jednostki wiejskie położone w województwie podlaskim: Milejczyce, Czyże, Dubicze Cerkiewne (o 18–19%), Nurzec-Stacja, Szudziałowo, Orla, Boćki, Kleszczele⁵, Narew i Czeremcha, w lubelskim: Trzeszczany, Grabowiec, Dołhobyczów i Ulhówek oraz podkarpacka gmina Komańcza (w których stan ludności zmniejszył się o 12–14%). Z kolei najwyższym przyrostem populacji w latach 2011–2020 charakteryzowały się gminy wiejskie i miejsko-wiejskie zlokalizowane wokół Lublina, Białegostoku i Rzeszowa (zob. ryc. 1b i 1d).

Ryc. 1 (a–d) Zmiany stanu ludności w powiatach i gminach województw lubelskiego, podkarpackiego i podlaskiego w okresach 2011–2020 i 2016–2020 (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

⁵ Gmina miejsko-wiejska.

W województwie lubelskim od ponad dwóch dekad corocznie miał miejsce ubytek rzeczywisty populacji (wynikający zarówno z ubytku naturalnego, jak i migracyjnego). W podlaskim sytuacja demograficzna wyglądała podobnie (z wyjątkiem kilku lat pierwszej dekady bieżącego stulecia, w których odnotowano dodatni przyrost naturalny). Z kolei w podkarpackim w latach 2011–2020 obserwowano ujemne saldo migracji przy dodatnim przyroście naturalnym (z wyjątkiem 2020 r.), w efekcie czego miał miejsce w tym okresie zarówno przyrost, jak i ubytek populacji. Najwyższym średnim ubytkiem rzeczywistym ludności w całym okresie odznaczało się województwo lubelskie (por. tab. 3).

W obu dekadach bieżącego stulecia wszystkie trzy województwa odnotowały coroczny ubytek rzeczywisty ludności miejskiej na skutek ubytku migracyjnego przy przyroście naturalnym (z wyjątkiem schyłku drugiej dekady). Natomiast na wsi coroczny ubytek rzeczywisty obserwowany był w lubelskim i podlaskim (przy corocznym ubytku naturalnym i ubytku migracyjnym w większości lat bieżącego stulecia), w podkarpackim zaś do 2018 r. corocznie miał miejsce przyrost rzeczywisty ludności wynikający z corocznego przyrostu naturalnego, przy dodatnim saldzie migracji w większości lat tego okresu.

Tabela 3. Przyrost rzeczywisty i naturalny ludności oraz saldo migracji ogółem* (na 1000 populacji) w makroregionie wschodnim oraz w województwach lubelskim, podkarpackim i podlaskim w latach 2011–2020 i jako średnia dla tego okresu

Makroregion/ województwo	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2011– 2020
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Przyrost rzeczywisty (na 1000 ludności)											
m. wschodni	-1,5	-1,5	-2,6	-2,2	-2,5	-1,7	-1,6	-2,4	-2,8	-4,7	-2,3
lubelskie	-3,1	-3,0	-4,1	-3,7	-3,7	-3,1	-3,4	-4,2	-4,6	-6,5	-3,9
podkarpackie	0,3	0,3	-0,6	-0,3	-1,1	-0,2	0,4	-0,4	-1,1	-3,1	-0,6
podlaskie	-2,1	-2,1	-3,4	-2,6	-2,8	-1,8	-1,8	-2,7	-2,7	-4,6	-2,7
Przyrost naturalny (na 1000 ludności)											
m. wschodni	0,1	0,1	-0,5	-0,3	-0,8	-0,4	-0,1	-0,5	-0,8	-3,3	-0,6
lubelskie	-0,7	-0,6	-1,4	-1,1	-1,4	-1,2	-1,2	-1,7	-1,8	-4,4	-1,6
podkarpackie	1,4	1,2	0,8	0,7	0,1	0,5	1,2	0,9	0,3	-2,2	0,5
podlaskie	-0,4	-0,6	-1,3	-0,7	-1,2	-0,8	-0,4	-1,0	-1,0	-3,5	-1,1
Saldo migracji ogółem (na 1000 ludności)											
m. wschodni	-1,7	-1,6	-2,1	-1,9	-1,7	-1,3	-1,5	-1,9	-2,0	-1,4	-1,7

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
lubelskie		-2,4	-2,4	-2,6	-2,7	-2,2	-1,9	-2,2	-2,5	-2,9	-2,1	-2,4
podkarpackie		-1,0	-0,9	-1,5	-1,1	-1,1	-0,8	-0,8	-1,3	-1,4	-0,9	-1,1
podlaskie		-1,6	-1,5	-2,1	-1,9	-1,6	-1,1	-1,4	-1,7	-1,7	-1,1	-1,6

* Saldo migracji ogółem w 2015 r. dotyczy wyłącznie migracji wewnętrznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

Zarówno w 2011, jak i 2020 r. prawie wszystkie powiaty lubelskiego i podlaskiego wykazały ubytek rzeczywisty populacji (przy ubytku migracyjnym ludności i w większości z nich również ubytku naturalnym), w podkarpackim zaś odnotowano w tym okresie istotny wzrost liczby powiatów doświadczających ubytku rzeczywistego ludności (głównie na skutek wzrostu liczby tych jednostek administracyjnych legitymujących się ubytkiem naturalnym). W latach 2011–2020 większość powiatów wszystkich trzech województw cechował coroczny ubytek rzeczywisty ludności, przy corocznym ubytku migracyjnym (zob. tab. 4).

Tabela 4. Liczba powiatów i gmin makroregionu wschodniego charakteryzujących się ubytkiem odpowiednio rzeczywistym/naturalnym/migracyjnym populacji w latach 2011 i 2020 oraz corocznie w okresach 2011–2020 i 2016–2020

Województwo	Ubytek populacji w latach		Coroczny ubytek populacji w okresie	
	2011	2020	2011–2020	2016–2020
Powiaty				
m. wschodni (N=66)	54/33/58 (30)	61/63/61 (60)	35/27/53 (24)	38/32/58 (31)
lubelskie (N=24)	23/19/23 (18)	23/24/23 (23)	20/15/21 (14)	20/18/22 (18)
podkarpackie (N=25)	16/3/20 (3)	22/23/22 (22)	15/2/19 (2)	18/4/21 (4)
podlaskie (N=17)	15/11/15 (9)	16/16/16 (15)	13/10/13 (8)	13/10/15 (9)
Gminy				
m. wschodni (N=491)	338/276/349 (223)	417/445/366 (343)	247/156/179 (66)	308/223/247 (138)
lubelskie (N=213)	170/155/168 (131)	188/203/165 (162)	131/99/86 (43)	156/133/116 (82)
podkarpackie (N=160)	74/44/92 (30)	120/135/108 (94)	37/6/41 (2)	59/19/64 (14)
podlaskie (N=118)	94/77/89 (62)	109/107/93 (87)	79/51/52 (21)	93/71/67 (42)

Uwaga: W nawiasach podano liczbę powiatów i gmin cechujących się jednoczesnym ubytkiem naturalnym i migracyjnym.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

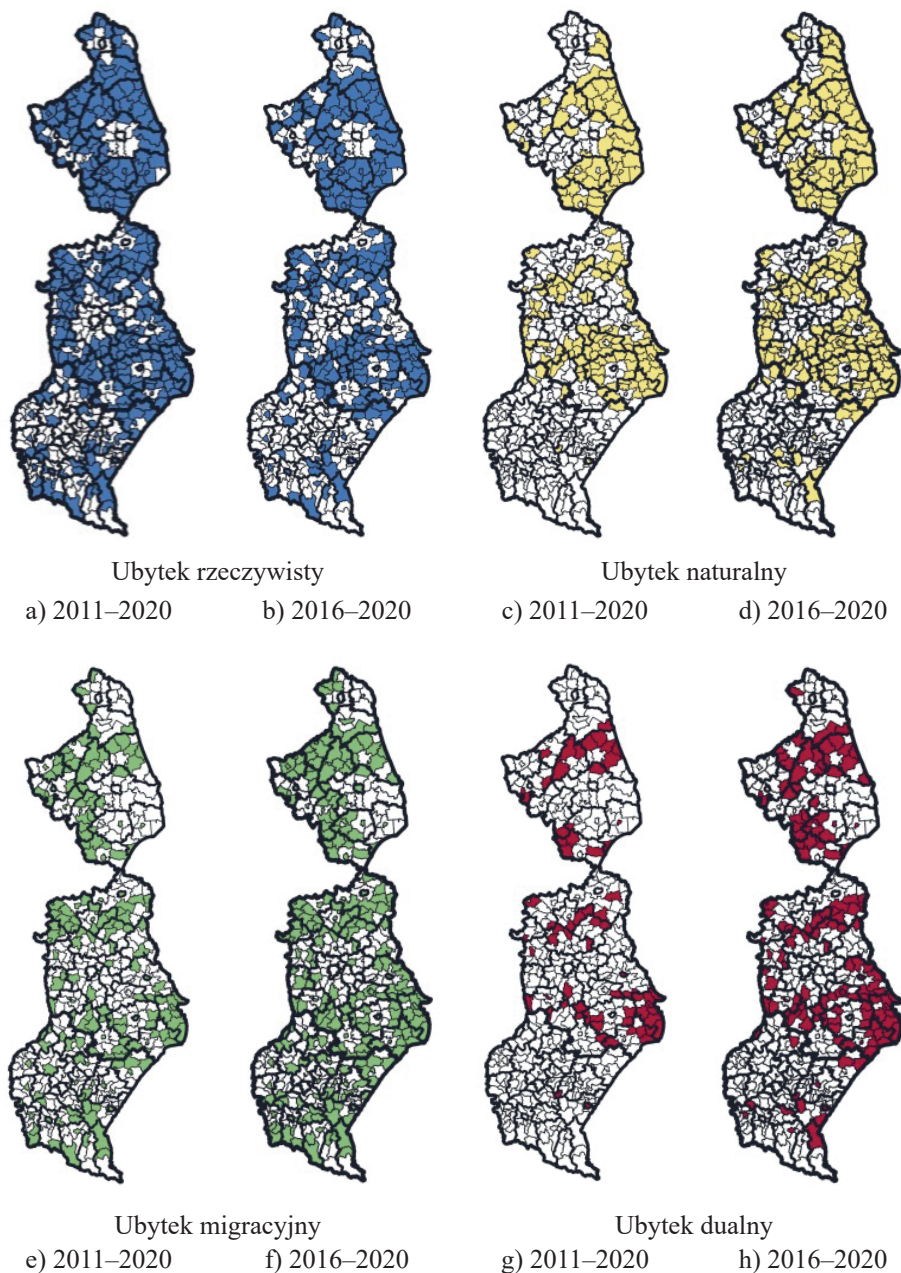
Liczba gmin doświadczających ubytku rzeczywistego populacji zwiększyła się wyraźnie w ciągu drugiej dekady XXI w. we wszystkich trzech województwach, przy wyraźnym wzroście liczebności gmin doświadczających ubytku naturalnego. W 2020 r. obuczynnikiem depopulacją odznaczało się 70% ogółu gmin makroregionu wschodniego (w tym 82% gmin doświadczających we wspomnianym roku ubytku rzeczywistego ludności). W okresie 2011–2020 połowa gmin makroregionu wschodniego odnotowała coroczną depopulację, z czego 27% tych jednostek administracyjnych na skutek obu czynników (najwyższym udziałem gmin doświadczających corocznie depopulacji charakteryzowało się lubelskie, najniższym zaś podkarpackie). Z kolei w drugim pięcioleciu omawianej dekady coroczny ubytek rzeczywisty ludności dotyczył 63% gmin makroregionu, a w przypadku 45% z nich depopulacja miała charakter dualny (por. tab. 4 i tab. A1 w Aneksie).

Warto zaznaczyć, że w 2011 r. we wszystkich trzech omawianych województwach liczba powiatów i gmin doświadczających ubytku migracyjnego była wyższa niż liczba tych jednostek administracyjnych borykających się z ubytkiem naturalnym, z kolei w 2020 r. nastąpiła sytuacja odwrotna (por. tab. 4).

W województwie lubelskim w obu analizowanych okresach wystąpiła przewaga gmin odnotowujących coroczny naturalny ubytek populacji, w podkarpackim dominowały gminy o corocznym ubytku migracyjnym, w podlaskim zaś oba czynniki depopulacji występowały corocznie równie często (por. tab. 4 i ryc. 2).

Makroregion wschodni we wszystkich latach drugiej dekady XXI w. charakteryzował się znacznym zróżnicowaniem pod względem wartości współczynników przyrostu rzeczywistego, naturalnego oraz salda migracji. W celu syntetycznej oceny natężenia badanych zjawisk w ciągu całej dekady obliczone zostały średnie wartości wymienionych współczynników.

Spośród powiatów najwyższym średnim ubytkiem rzeczywistym populacji (mieszczącym się w przedziale -18 – -13 na 1000 ludności) w okresie 2011–2020 charakteryzowały się: hajnowski, siemiatycki, bielski, sokólski i sejneński – położone w województwie podlaskim oraz hrubieszowski, krasnostawski, Chełm i tomaszowski – zlokalizowane w lubelskim. Najwyższym średnim ubytkiem naturalnym ludności (-9 – -4 na 1000 populacji) we wspomnianym okresie charakteryzowały się powiaty: hajnowski, siemiatycki, bielski, sokólski, krasnostawski, hrubieszowski i zamojski, a najwyższym średnim ubytkiem migracyjnym ludności ($-6,5$ – -5 na 1000 populacji): hrubieszowski, Chełm, rycki, łukowski – położone w lubelskim, a także kolneński i grajewski – położone w podlaskim oraz podkarpackie miasto Przemyśl. Zdecydowana większość powiatów, w których odnotowano średni ubytek ludności w latach 2011–2020, to obszary corocznie depopulacyjne (w ciągu całej tej dekady lub jej drugiego pięciolecia).

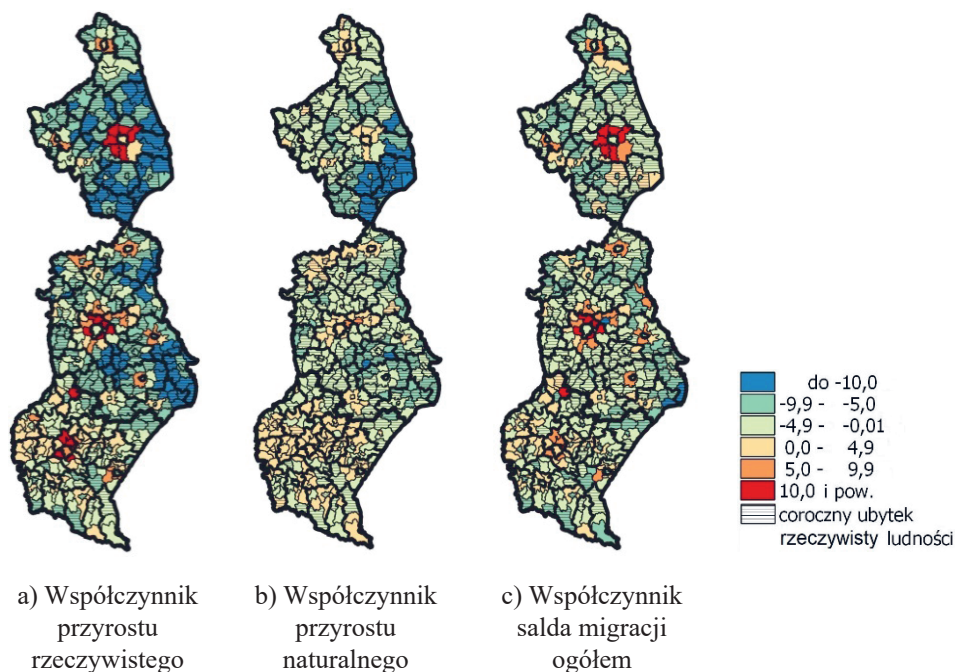
Ryc. 2. Gminy województw lubelskiego, podkarpackiego i podlaskiego cechujące się corocznym ubytkiem rzeczywistym, naturalnym, migracyjnym oraz dualnym populacji w okresach 2011–2020 i 2016–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

Spośród jednostek niższego szczebla administracyjnego (zob. ryc. 3) najwyższym średnim ubytkiem rzeczywistym (na 1000 populacji) w okresie 2011–2020 odznaczały się gminy wiejskie i miejsko-wiejskie województwa podlaskiego: Dubicze Cerkiewne (–23,6), Czyże (–22,5) i Milejczyce (–22), a także Orla, Nurzec-Stacja, Kleszczele, Czeremcha, Szudziałowo oraz gminy wiejskie położone w lubelskim: Kraśniczyn, Tucznia, Ulhówek, Grabowiec, Dołhobyczów i Telatyn (w których omawiany współczynnik kształtował się w granicach –18 – –15). Wszystkie gminy, w których współczynnik ten przekraczał wartość –10, to obszary corocznie depopulacyjne (większość z nich dualnie).

Najwyższym średnim ubytkiem naturalnym (na 1000 populacji) w okresie 2011–2020 charakteryzowały się gminy (głównie wiejskie) zlokalizowane w województwie podlaskim: Dubicze Cerkiewne, Czyże i Orla (odpowiednio –23, –21,6 i –17,6) oraz Milejczyce, Narew, Bielsk Podlaski, Kleszczele, Białowieża, Szudziałowo, Boćki, Nurzec-Stacja, Hajnówka, Michałowo, Mielnik, Narewka (–15 – –10), a także gminy położone w lubelskim: Kraśniczyn i Rudnik (odpowiednio –13,2 i –11,1).

Z kolei najwyższym średnim ubytkiem migracyjnym (na 1000 populacji) w tym okresie odznaczały się gminy wiejskie i miejsko-wiejskie położone w województwie lubelskim: Łęczna (–11,9), Ulhówek (–10,6) i Dołhobyczów (–10,2) oraz Telatyn, Białopole, Grabowiec, Trzeszczany, Żmudź, Wierzbica i miasto Dęblin, a także gminy wiejskie zlokalizowane w podlaskim: Wizajny, Grabowo, Lipsk oraz miasto Sejny, jak również położone w podkarpackim gminy wiejskie Krempna i Komańcza oraz miasto Stalowa Wola (w których omawiany współczynnik osiągał wartości z przedziału –9,5 – –8).

Ryc. 3. Współczynniki przyrostu rzeczywistego, naturalnego oraz salda migracji populacji gmin województw lubelskiego, podkarpackiego i podlaskiego w okresie 2011–2020 (na 1000 ludności)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

Zaawansowanie starości demograficznej

Chociaż zaawansowanie starości demograficznej w makroregionie wschodnim można ocenić jako relatywnie wysokie (zob. tab. 5), to jest ono niższe od kilku pozostałych równorzędnych jednostek statystycznych. W 2020 r. demograficznie starszy był makroregion centralny (w którym odsetek osób w wieku 65+ lat wyniósł 20,5%, na 100 dzieci w wieku 0–14 lat przypadało 145 seniorów, a na 100 osób w wieku 15–64 lata przypadało 31 seniorów), południowo-zachodni (gdzie wartości wymienionych mierników wyniosły odpowiednio 19,6%, 136 i 30) oraz południowy (odpowiednio 18,7%, 123 i 28).

Makroregion wschodni jest wewnętrznie zróżnicowany pod względem zaawansowania starości demograficznej (zob. tab. 5 i ryc. 4–5). Warto podkreślić, że w 2020 r. populacje miejskie podlaskiego i podkarpackiego (obok

warmińsko-mazurskiego) były relatywnie młodsze względem pozostałych województw, z kolei populacje wiejskie podlaskiego i lubelskiego (obok świętokrzyskiego i łódzkiego) odznaczały się najwyższym zaawansowaniem starości.

W ciągu obu dekad XXI w. nastąpił wyraźny postęp procesu starzenia się populacji wszystkich województw tworzących makroregion wschodni (szczególnie w miastach), przy czym akceleracja tego procesu wystąpiła w drugiej dekadzie stulecia (zob. tab. 5).

Tabela 5. Odsetek ludności w wieku 65+ lat (%65+), wartości indeksu starości (*IS*) oraz współczynnik obciążenia demograficznego osobami starszymi (*WO*) w latach 2001, 2011 i 2020, a także różnice w odsetku ludności 65+ lat (*Różnice 65+*) oraz wskaźnik Długosza (*WD*) w makroregionie wschodnim oraz w województwach lubelskim, podkarpackim i podlaskim w okresach 2011–2020 i 2001–2020 (w %)

Makroregion/ województwo	%65+			<i>IS</i>			<i>WO</i>			<i>Różnice 65+ w (%)</i>		<i>WD w (%)</i>	
	2001	2011	2020	2001	2011	2020	2001	2011	2020	2011– 2020	2001– 2020	2011– 2020	2001– 2020
Ogółem													
m. wschodni	13,2	14,1	18,2	65,8	91,6	122,6	19,8	20,1	27,2	4,1	5,0	4,7	10,2
lubelskie	13,8	14,6	19,1	71,4	96,0	130,1	20,7	20,8	28,8	4,5	5,3	5,0	9,9
podkarpackie	12,2	13,3	17,4	58,0	83,3	114,6	18,2	18,8	25,7	4,1	5,2	4,9	11,0
podlaskie	13,8	14,7	18,2	70,4	99,1	124,1	20,8	20,9	27,2	3,5	4,4	3,7	9,3
Miasto													
m. wschodni	10,5	13,2	19,5	56,9	92,9	135,9	14,7	18,2	29,5	6,3	9,0	6,1	13,1
lubelskie	10,5	13,5	20,6	59,1	96,3	145,7	14,6	18,6	31,5	7,1	10,1	7,0	13,7
podkarpackie	10,4	13,1	19,5	55,7	91,3	136,3	14,6	18,1	29,4	6,4	9,1	6,4	13,5
podlaskie	10,5	12,9	18,1	55,4	90,3	122,6	14,9	17,7	26,9	5,2	7,5	4,7	11,8
Wieś													
m. wschodni	15,6	15,0	17,1	72,6	90,5	111,3	24,8	21,9	25,2	2,1	1,4	3,3	7,6
lubelskie	16,7	15,6	17,8	80,6	95,8	117,6	26,8	22,8	26,6	2,3	1,1	3,4	6,7
podkarpackie	13,4	13,4	15,8	59,3	78,5	100,7	21,0	19,3	23,2	2,4	2,4	3,8	9,3
podlaskie	18,5	17,6	18,5	90,2	111,3	126,5	30,4	26,4	27,6	0,9	0,0	2,1	5,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

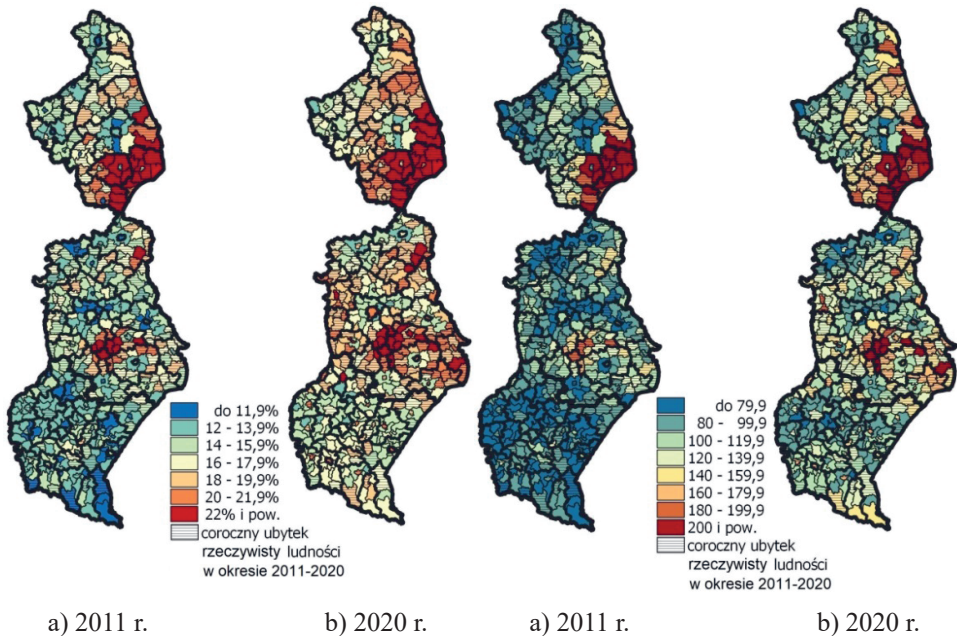
Spośród powiatów najwyższym odsetkiem osób w wieku 65+ lat charakteryzowały się: hajnowski (24,7%), bielski (21,8%) i siemiatycki (21%) – położone w podlaskim, a także krasnostawski (22,1%) i puławski (21,6%) – zlokalizowane w lubelskim oraz podkarpackie miasta: Krosno, Tarnobrzeg, Chełm i Przemyśl (21,3–21,8%). W powiecie hajnowskim w 2020 r. subpopulacja seniorów była dwukrotnie wyższa niż subpopulacja dzieci, z kolei w powiatach krasnostawskim, siemiatyckim oraz w Tarnobrzegu i Chełmie na 100 dzieci przypadało 169–174 osób starszych.

W przypadku jednostek niższego szczebla administracyjnego w 2020 r. najwyższym odsetkiem ludności w wieku 65+ lat w populacji ogółem odznaczały się podlaskie gminy wiejskie: Orla, Dubicze Cerkiewne i Czyże (34–36%) oraz Kleszczele, Bielsk Podlaski, Milejczyce, Narew, Mielnik, Czeremcha, Białowieża, Narewka i Nurzec-Stacja (gdzie odsetek ten osiągał wartości z przedziału 25,5–30%), a także lubelskie gminy wiejskie: Gorzków, Turobin, Żółkiewka, Radecznica, Grabowiec, Wysokie, Mircze, Kraśniczyn i miasto Puławy (24,5–27%). Niemalże wszystkie wymienione gminy (z wyjątkiem Białowieży) oraz zdecydowana większość gmin, w których w 2020 r. odsetek seniorów przekroczył próg 20%, doświadczyły w drugiej dekadzie XXI w. (lub w jej drugim pięcioleciu) depopulacji corocznej (zob. ryc. 4b).

Porównawczo warto zaznaczyć, że w 2011 r. najwyższy odsetek seniorów odnotowany został w podlaskich gminach: Dubicze Cerkiewne (39%), Orla (36,8%), Czyże (35,2%) i Bielsk Podlaski (22,2%) oraz Milejczyce, Kleszczele, Narew, Mielnik, Boćki, Nurzec-Stacja, Hajnówka (24–29%) (zob. ryc. 4a).

Zarówno w 2011, jak i 2020 r. w wielu najstarszych gminach makroregionu przewaga subpopulacji seniorów względem frakcji dzieci była co najmniej dwukrotna (zob. ryc. 5) – najwyższą odznaczała się gmina Dubicze Cerkiewne (gdzie w wymienionych latach na 100 dzieci przypadało odpowiednio 492 i 387 seniorów), Czyże (odpowiednio 373 i 327) oraz Orla (odpowiednio 369 i 302). W 2020 r. jednostkami o kolejnych najwyższych wartościach indeksu starości były podlaskie gminy: Mielnik, Białowieża, Kleszczele, Milejczyce, Czeremcha i Narew (gdzie przewaga seniorów względem subpopulacji dzieci była 2,5–3-krotna).

W latach 2011–2020 postęp procesu starzenia się populacji odnotowany został w zdecydowanej większości gmin makroregionu wschodniego. Najwyższym wzrostem odsetka subpopulacji osób w wieku 65+ lat (z przedziału 7,5–10 pkt. proc.) charakteryzowały się miasta województwa lubelskiego (w szczególności: Włodawa, Lubartów, Łuków, Krasnystaw, Tomaszów Lubelski, Biłgoraj, Chełm, Stoczek Łukowski, Świdnik, Poniatoła, Radzyń Podlaski, Hrubieszów, Zamość) i podkarpackiego (Stalowa Wola, Leżajsk, Sanok, Lubaczów, Krosno, Jarosław i Tarnobrzeg).

Ryc. 4. Odsetek osób w wieku 65+ lat w populacjach gmin makroregionu wschodniego w latach 2011 i 2020

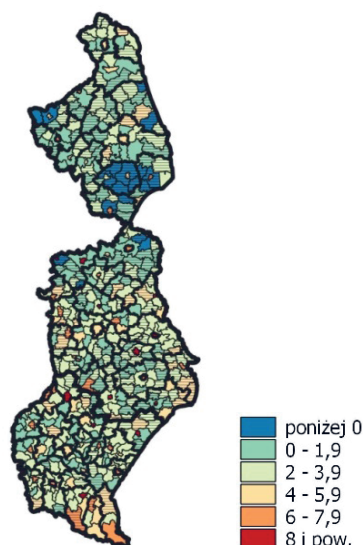
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

Ryc. 5. Wartości indeksu starości w populacjach gmin makroregionu wschodniego w latach 2011 i 2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

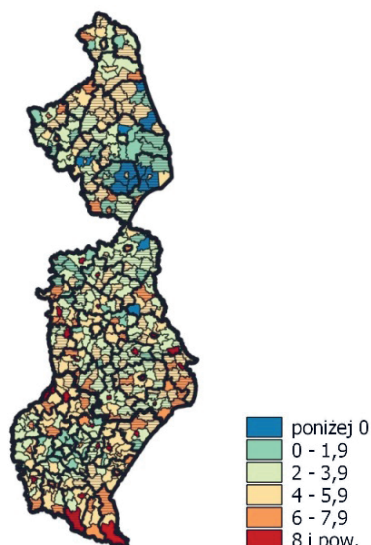
Z kolei spadek udziału tej subpopulacji w badanym przedziale czasu odnotowano w kilkunastu najstarszych gminach wiejskich województwa podlaskiego – najwyższy w Bielsku Podlaskim (o 4,7 pkt. proc.), Dubiczach Cerkiewnych (o 4,2 pkt. proc.) i Boćkach (o 2,5 pkt. proc.), a także w gminach: Czyże, Nowy Dwór, Szudziałowo i Hajnówka (1–1,5 pkt. proc.) oraz Orla, Turośl, Milejczyce, Siemiatycze i Wyszki (0,4–0,8 pkt. proc.). Nieznacznego spadku udziału tej subpopulacji doświadczyło także kilka gmin wiejskich województwa lubelskiego (zob. ryc. 6). W wielu wymienionych gminach spadek subpopulacji seniorów był następstwem umieralności najstarszych roczników.

Zbliżonych (choć nie identycznych) wniosków odnośnie do postępu starości demograficznej dostarczyła analiza wartości wskaźnika Długosza, zgodnie z którą w okresie 2011–2020 najwyższą dynamiką procesu starzenia się populacji (wynikającego ze zmian zarówno w odsetku dzieci, jak i seniorów) odznaczały się następujące gminy województwa podlaskiego: Bielsk Podlaski, Dubicze Cerkiewne, Boćki, Orla, Czyże, Hajnówka, Nowy Dwór, Szudziałowo, Wasilków i Wysokie Mazowieckie oraz lubelska gmina Zalesie (zob. ryc. 7).

Ryc. 6. Różnice w odsetku ludności w wieku 65+ lat w populacjach gmin makroregionu wschodniego w okresie 2011–2020 (w pkt. proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

Ryc. 7. Wskaźnik Długości w populacjach gmin makroregionu wschodniego w okresie 2011–2020 (w pkt. proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDL).

3.4. Dyskusja

Przedstawione w pracy rezultaty w znacznym stopniu pozostają w zgodności z wynikami wcześniejszych badań nad depopulacją, których krótki przegląd przedstawiono poniżej (obejmuje on wyłącznie wnioski dotyczące obszarów leżących w obecnych granicach makroregionu wschodniego).

Eberhardt (1989: 43–44) wykazał, że już w latach 50. i 60. ubiegłego stulecia miały miejsce zaawansowane procesy wyludniania się gmin położonych m.in. w północno-wschodniej części kraju. W latach 70. depopulacją dotknięte było m.in. dawne województwo białostockie (w szczególności: „obszary południowe (rejonys Puszczy Białowieskiej, Bielska Podlaskiego i Siemiatycz), a następnie północno-wschodnie i północno-zachodnie (wokół Krynek, Sokółki, Moniek)”), białkopodlaskie, siedleckie, lubelskie, chełmskie, zamojskie (obejmujące Podlasie, Polesie Lubelskie, Wyżynę Lubelską, Roztocze). Z kolei gminy „progresywne”, czyli „aktywne demograficznie”, zlokalizowane były w południowo-wschodniej części kraju (m.in. w dawnym województwie rzeszowskim, tarnobrzeskim, krośnieńskim i przemyskim). Autor ten, opierając się na danych

z różnych podokresów, wyróżnił następujące regiony intensywnie wyludniające się w latach 1946–1978: suwalski, kurpiowsko-biebrzański, górnej Narwi, podlasko-nadbużański, janowsko-hrubieszowski i Rostocza. Zbliżone rezultaty uzyskał Gawryszewski (1989), zajmujący się depopulacją obszarów wiejskich w podokresach przedziału czasowego 1950–1985.

Bański (2008) scharakteryzował obszary wiejskie północno-wschodniej i wschodniej Polski jako cechujące się „największą depresją demograficzną”, czyli niekorzystną strukturą płci i wieku, długotrwałą depopulacją oraz zaawansowaniem starości. Autor wykazał, że prawie wszystkie gminy wiejskie Podlasia, Polesia i Zamojszczyzny (z wyjątkiem obszarów okalających miasta) charakteryzował stały ubytek populacji w okresie 1995–2005.

Celińska-Janowicz i in. (2010) dokonali typologii zmian zaludnienia Polski Wschodniej w latach 2002–2009, wyróżniając dwa typy depopulacyjne: tradycyjny (o dominującym czynnikiem ubytku ludności w postaci ujemnego salda migracji), do którego zakwalifikowano większość powiatów województw podlaskiego i lubelskiego oraz nieliczne powiaty podkarpackiego (głównie peryferyjne), oraz nowy (o dominacji ubytku naturalnego), do którego zaliczono łącznie siedem tych jednostek administracyjnych zlokalizowanych w podlaskim i lubelskim. Do typu wzrostowego w województwie podlaskim zaliczono: Suwałki, Białystok i powiat białostocki, w lubelskim – powiat lubelski, a w podkarpackim dziesięć tych jednostek administracyjnych, tj. Rzeszów i powiaty wokół niego zlokalizowane, a także powiaty okalające miasto Krosno.

Wesołowska i Jakubowski (2018) sklasyfikowali większość gmin wiejskich województw podlaskiego i lubelskiego jako obszary „regresu” lub „głębokiego regresu zaludnienia” w latach 2002–2015 (druga z tych kategorii obejmowała głównie południowo-wschodnią część województwa podlaskiego), w podkarpackim zaś znaczna część gmin odznaczała się stagnacją. W województwach tych gminy doświadczające wyraźnego przyrostu ludności zlokalizowane były głównie wokół miast.

Porównując wyniki prezentowanego badania z przytoczonymi wnioskami innych autorów, należy stwierdzić, że większość gmin corocznie depopulacyjnych w drugiej dekadzie bieżącego stulecia oraz odznaczających się w 2020 r. najwyższym zaawansowaniem starości demograficznej to obszary wyludniające się od kilkunastu lub nawet kilkudziesięciu lat. Relatywnie najtrudniejsza sytuacja ludnościowa panuje w gminach (głównie wiejskich) województw podlaskiego i lubelskiego, położonych peryferyjnie względem miast. Względnie korzystną sytuacją demograficzną (tj. przyrostem rzeczywistym ludności oraz relatywnie niższym zaawansowaniem starości demograficznej) odznaczają się gminy okalające miasta, zwłaszcza duże pod względem liczby mieszkańców.

W przypadku wielu obszarów Polski, w tym również ziem wschodnich, aktualna sytuacja demograficzna w znacznym stopniu jest pokłosiem przemian

ludnościowych mających miejsce kilka dekad temu, m.in. masowego odpływu ludności młodej z terenów wiejskich w związku z rozwojem miast i procesem urbanizacji. Silny strumień odpływu ludności z terenów o trudnej sytuacji ekonomicznej obserwowany był również w okresie transformacji ustrojowej, a także po akcesji Polski do Unii Europejskiej (zob. Flaga, Łoboda 2011; Gawryszewski 1989; Wołyniec 2019). Obecnie w regionie, podobnie jak w innych częściach kraju, występują procesy wyludniania miast, będące m.in. efektem suburbanizacji (zob. m.in. Celińska-Janowicz i in. 2010).

Województwa tworzące makroregion wschodni są względnie słabiej rozwinięte pod względem społeczno-ekonomicznym od większości pozostałych regionów kraju, przyczyn czego w znacznym stopniu należy upatrywać m.in. w ich peryferyjnym położeniu, uwarunkowaniach geograficznych, rolniczym charakterze i niskim rozwoju społeczno-gospodarczym w okresie PRL. W szczególnie trudnej sytuacji demograficznej znajdują się obszary przygraniczne – wiele z nich nadal cechuje „archaiczny charakter zagospodarowania” (Eberhardt 2011: 277).

W przypadku wielu obszarów depopulacyjnych (m.in. Polesia Lubelskiego) trudno jest jednoznacznie rozróżnić czynniki będące przyczyną negatywnych procesów demograficznych oraz te, które są ich skutkiem. Często pomiędzy nimi istnieje sprzężenie zwrotne, np. niekorzystna sytuacja gospodarcza regionu przyczynia się do odpływu ludności młodej (często wykształconej i wysoko wykwalifikowanej), co z kolei spowalnia rozwój społeczno-gospodarczy tego obszaru (zob. m.in. Flaga, Łoboda 2011).

Większość gmin makroregionu wschodniego doświadczających corocznie depopulacji w drugiej dekadzie XXI w. (w całym tym okresie lub w jego drugim pięcioleciu) to społeczne, ekonomiczne lub społeczno-ekonomiczne obszary problemowe⁶. W makroregionie tym wyróżniono 256 takich gmin (stanowiły one 38% ogółu obszarów problemowych w Polsce), przy czym w województwach lubelskim, podlaskim i podkarpackim liczba tych jednostek wynosiła odpowiednio: 135, 66 i 55 (stanowiących 63%, 56% i 34% ogółu gmin tych województw). Większość tych gmin to obszary problemowe opóźnienia urbanizacyjnego, które „wskutek wolniejszego uprzemysłowienia nie rozwinęły sieci miast i poziomu

---

⁶ Obszar problemowy (inaczej „obszar strategicznej interwencji”) – to „wskazany w strategii rozwoju obszar o zidentyfikowanych lub potencjalnych powiązaniach funkcjonalnych lub o szczególnych warunkach społecznych, gospodarczych lub przestrzennych, decydujących o występowaniu barier rozwoju lub trwałych, możliwych do aktywowania, potencjałów rozwojowych, do którego kierowana jest interwencja publiczna łącząca inwestycje finansowane z różnych źródeł, w tym w szczególności gospodarcze, infrastrukturalne i w zasoby ludzkie, lub rozwiązania regulacyjne” (KSRR 2019: 117). Istnieje wiele definicji obszarów problemowych (por. Bański 2008; Eberhardt 1989; Jakubowski, Bronisz 2017; Jelonek 1988; Śleszyński i in. 2017; Zagożdżon 1988).

urbanizacji w takim stopniu, jak miało to miejsce na terenach zachodnich i częściowo południowych” kraju (zob. Śleszyński i in. 2019: 8–11).

W makroregionie wschodnim trwałą marginalizacją⁷ zagrożone są 274 gminy (140 tych jednostek administracyjnych w lubelskim, 65 w podkarpackim i 69 w podlaskim), a 28 miast średnich (10, 11 i 7 odpowiednio w wymienionych województwach) to jednostki tracące funkcje społeczno-gospodarcze (przy czym Tomaszów Lubelski, Jasło i Zambrów to miasta kryzysowe). Zdecydowana większość tych obszarów to gminy corocznie depopulacyjne (por. tab. A1 w Aneksie, KSRR 2019, załącznik 1 i 2).

Omawiane województwa charakteryzuje relatywnie mała atrakcyjność osiedleńcza i inwestycyjna, względnie wysoki udział pracujących w rolnictwie, niski poziom przedsiębiorczości, relatywnie wysoka stopa bezrobocia⁸, wysoki wskaźnik zagrożenia ubóstwem⁹, względnie słabo rozwinięta sieć połączeń drogowych i kolejowych (zarówno wewnątrzregionalnych, jak i międzywojewódzkich – szczególnie słabo skomunikowane ze stolicą kraju jest podkarpackie)¹⁰, silny odpływ ludności młodej oraz osób wysoko wykwalifikowanych zawodowo (tzw. drenaż mózgow), a w lubelskim i podkarpackim relatywnie niski dochód na osobę (rozporządzalny ogółem i do dyspozycji) (zob. *Strategia Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2030*; *Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego do 2030 roku*; *Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego 2030*).

---

⁷ „Obszary zagrożone trwałą marginalizacją” to „zróżnicowane przestrzennie pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, jak i funkcji gospodarczych skupiska gmin wiejskich i powiązanych z nimi funkcjonalnie małych miast, w których nastąpiła kumulacja negatywnych zjawisk społecznych i ekonomicznych” (KSRR 2019: 117).

⁸ W 2020 r. stopa bezrobocia w tych województwach wynosiła 8–9%, ale w wielu powiatach jej wartość przekroczyła 10%. Najwyższe wartości stopy bezrobocia (z przedziału 13–17%) odnotowano w następujących powiatach województwa podkarpackiego: leskim, nizańskim, brzozowskim, bieszczadzkim, strzyżowskim, leżajskim i przemyskim; lubelskiego: włodawskim, chełmskim i hrubieszowskim, a także w podlaskim powiecie kolneńskim (dane GUS).

⁹ W 2020 r. w województwach tych wskaźnik zagrożenia ubóstwem (obok warmińsko-mazurskiego) był najwyższy w kraju i wyniósł w lubelskim, podlaskim i podkarpackim odpowiednio 24,4%, 22,9% i 19,3%. Ponadto w podlaskim w 2019 r. odnotowano najwyższy odsetek osób w gospodarstwach domowych o wydatkach poniżej relatywnej granicy ubóstwa (wynoszący 21,8%; w podkarpackim i lubelskim udział ten wyniósł odpowiednio 18,6% i 17,5%) oraz poniżej ustawowej granicy ubóstwa (15,7%; w podkarpackim i lubelskim odpowiednio 12,9% i 12,6%) (dane GUS).

¹⁰ Lubelskie i podkarpackie legitymują się (obok świętokrzyskiego) najniższym w kraju wskaźnikiem urbanizacji (wynoszącym w 2020 r. odpowiednio 46% i 41%), w podlaskim wskaźnik ten jest na poziomie średniej krajowej (wyniósł 61%) (dane GUS).

3.5. Wnioski

Makroregion wschodni jest znacznie zróżnicowany pod względem natężenia procesu depopulacji, którego akceleracja wystąpiła w drugiej dekadzie XXI w. W okresie tym stopniowo wzrastała liczba powiatów i gmin doświadczających ubytku populacji, w tym obuczynnikowego. W szczególnie trudnej sytuacji demograficznej znajdują się obszary województw lubelskiego (gdzie 61% gmin charakteryzowało się corocznym ubytkiem rzeczywistym ludności w okresie 2011–2020, spośród których 33% tych jednostek administracyjnych odznaczało się dualnym ubytkiem ludności) oraz podlaskiego (gdzie coroczny ubytek populacji w latach 2011–2020 odnotowano w 67% gmin województwa, a w przypadku 27% z nich ubytek ten miał charakter obuczynnikowy). W podkarpackim corocznym ubytkiem rzeczywistym ludności w badanym okresie dotkniętych było 23% gmin województwa.

W drugiej dekadzie XXI w. nastąpiła akceleracja procesu depopulacji w obszarach makroregionu wschodniego, o czym świadczy m.in. znacznie wyższa liczba powiatów i gmin dotkniętych coroczną dualną depopulacją w okresie 2016–2020 niż w latach 2011–2020.

W drugiej dekadzie bieżącego stulecia największego ubytku populacji doświadczyło województwo lubelskie, najmniejszego zaś podkarpackie (przy czym podobny wniosek tyczy się miast, w przypadku wsi zaś ubytek ten był najwyższy w podlaskim). Zgodnie z prognozą GUS należy oczekiwać dalszego ubytku mieszkańców wszystkich trzech województw (co jest zgodne ze spodziewaną tendencją zmian stanu populacji kraju).

Dominującym czynnikiem depopulacji we wszystkich trzech omówionych województwach był ubytek migracyjny ludności, którego efekt był wzmacniany ubytkiem naturalnym w przypadku lubelskiego i podlaskiego. Wzorce wyludniania się miast i wsi różniły się między sobą w większości lat analizowanego okresu (w miastach ubytek wędrownikowy ludności był jedyną determinantą depopulacji we wszystkich tych trzech jednostkach administracyjnych, na wsi zaś w przypadku lubelskiego i podlaskiego ubytek naturalny był większy niż migracyjny).

W województwach makroregionu wschodniego ubytek naturalny populacji był efektem przede wszystkim niskiego poziomu dzietności (w 2020 r. we wszystkich trzech jednostkach administracyjnych TFR osiągnął wartość 1,3). Poziom umieralności ludności jest porównywalny w opisywanych województwach i relatywnie niski w skali kraju, w konsekwencji czego jednostki te cechują się względnie wysokim przeciętnym dalszym trwaniem życia noworodka (w 2020 r. w przypadku mężczyzn parametr e_0 wyniósł w lubelskim, podkarpackim i podlaskim odpowiednio 72,3; 73,7 i 73,1 lat, w przypadku kobiet zaś odpowiednio 81,1; 81,8 i 81,9 lat) (GUS 2021c).

Warty zaznaczenia jest fakt, że w 2020 r. na przebieg procesów demograficznych wpływ miała pandemia COVID-19, w efekcie której w wielu obszarach

wzrósł poziom umieralności (zob. m.in. Śleszyński 2021b)¹¹. Pandemia (oraz związane z nią ograniczenia i obostrzenia) przyczyniła się także do zmniejszenia mobilności ludności i spadku rejestracji przemeldowań, zarówno w ruchu wewnętrznym, jak i zagranicznym (zob. m.in. Hut 2021; Śleszyński 2021a).

Demograficznym następstwem depopulacji w badanym okresie były dalsze przemiany w strukturze wieku ludności i postęp procesu starzenia się populacji. Spośród rozpatrywanych województw w 2020 r. relatywnie najwyższym demograficznym zaawansowaniem starości odznaczały się gminy województw podlaskiego (w szczególności położone w południowo-wschodniej, wschodniej i centralnej części regionu – z wyjątkiem większości gmin powiatu białostockiego) i lubelskiego (w szczególności zlokalizowane w wschodniej i centralnej części województwa), relatywnie niższym zaś gminy województwa podkarpackiego.

Obszary cechujące się niekorzystną strukturą wieku populacji to najczęściej położone peryferyjnie gminy wiejskie, w przypadku większości których procesy depopulacji miały swój początek kilkadziesiąt lat temu. Natomiast demograficznie młodsze gminy (o przewadze dzieci względem liczebności osób starszych) najczęściej położone były wokół miast (zwłaszcza większych pod względem liczby mieszkańców).

Procesów wyludniania się obszarów, szczególnie występujących od dłuższego czasu z dużą intensywnością, najczęściej nie da się odwrócić. Można jedynie podejmować działania ukierunkowane na konkretne problemy, mające na celu spowolnienie ich tempa i dostosowanie sektora „usług publicznych i społecznych” do tych przemian (Szukalski 2019b: 4; 2019c: 5). Działania te powinny być „związane z pobudzaniem sfery gospodarczej; z tworzeniem nowych miejsc pracy; z tworzeniem atrakcyjnych (konkurencyjnych) warunków zarówno do inwestowania, jak i zamieszkania” (Ślusarz 2017: 38). Podejmowane inicjatywy powinny mieć charakter długookresowej „aktywnej polityki regionalnej zarówno władz państwowych, jak i samorządowych” (Flaga, Łoboda 2011). Jak wskazuje Śleszyński (2021a), czynnikiem ograniczającym postęp depopulacji w niektórych regionach może być rozwój pracy zdalnej lub hybrydowej.

W obszarze polityki ludnościowej działania te ukierunkowane są przede wszystkim na zwiększenie poziomu dzietności, ograniczenie poziomu umieralności i poprawę stanu zdrowia populacji¹², a także zahamowanie odpływu ludności. Podejmowane są również inicjatywy mające na celu zwiększenie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów doświadczających niekorzystnych

¹¹ Jak podaje Śleszyński (2021b), nadmiarowość zgonów w 2020 r. względem średniego poziomu zgonów z lat 2017–2019 była widoczna, ale nie charakteryzował jej wzorzec regionalny, a raczej pewna „mozaikowość”.

¹² Do obecnie prowadzonych działań należą m.in. rządowy program Rodzina 500+, Program Maluch+, świadczenia rodzinne, ulgi podatkowe dla rodzin z dziećmi, programy polityki zdrowotnej (zob. <https://www.gov.pl/web/rodzina>, <https://www.gov.pl/web/zdrowie>).

zjawisk społeczno-demograficznych, a także polepszenie warunków i jakości życia ludności¹³.

Sukcesywne monitorowanie sytuacji w zakresie postępu procesów wyludnienia się i demograficznego starzenia się populacji jest istotne z punktu widzenia prowadzonej polityki ludnościowej. Aktualizowane wyniki badań stanowią mogą przesłanki do już prowadzonych lub dopiero wdrażanych działań w danym regionie w celu ich właściwego ukierunkowania, np. dostosowania podaży ośrodków zdrowia (w tym poradni geriatrycznych), placówek wsparcia dla osób starszych (świadczących usługi doraźne i całodobowe) czy żłobków i przedszkoli do zapotrzebowania na te placówki.

Exodus uchodźców z Ukrainy do innych krajów europejskich (w tym ich silny napływ do Polski) w wyniku wojny rozpoczętej w 2022 r. z pewnością spowoduje zmiany dotychczasowego obrazu demograficznego kraju, także obszarów makroregionu wschodniego.

Literatura

- Abramowska-Kmon A., 2011, *O nowych miarach zaawansowania procesu starzenia się ludności*, „Studia Demograficzne”, 159(1): 3–22.
- Bański J., 2008, *Problemy demograficzne obszarów wiejskich*, „Studia i Raporty IUNG – PIB”, 12: 93–102, <https://doi.org/10.26114/sir.iung.2008.12.08>
- Bański J., Wesołowska M., Łoboda K., 2020, *Wsie zanikające – identyfikacja i analiza wybranych cech społeczno-ekonomicznych*, „Przegląd Geograficzny”, 92(2): 175–189, <https://doi.org/10.7163/PrzG.2020.2.1>
- Celińska-Janowicz D., Miszczuk A., Płoszaj A., Smętkowski M., 2010, *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej*, Raporty i Analizy EuroReg, 5, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG, Warszawa.
- Cienkosz E., 2020, *Demograficzny aspekt kurczenia się polskich miast*, „Urban Development Issues”, 67: 45–56, <https://doi.org/10.2478/udi-2020-0033>

---

¹³ Opracowane w ostatnich latach dokumenty i programy ogólnokrajowe to m.in. *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030*; *Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej do 2023 roku. Ekonomia Solidarności Społecznej; Rozwój regionalny Polski – raport analityczny 2021*. Dokumenty i programy dotyczące województw makroregionu wschodniego to m.in. *Fundusze Europejskie dla Polski Wschodniej 2021–2027*; *Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego*; *Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego do 2030 roku*; *Plan rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o inteligentne specjalizacje województwa podlaskiego 2021–2027+*; *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2030 roku*; *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2021–2030*; *Podkarpacki Program Rozwoju Ekonomii Społecznej 2021–2024*; *Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030*; *Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego 2030*.

- Długosz Z., 1998, *Próba określenia zmian starości demograficznej Polski w ujęciu przestrzennym*, „Wiadomości Statystyczne”, 43(3): 15–27.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, „Prace Geograficzne”, 148, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Wrocław.
- Eberhardt P., 2011, *Problematyka demograficzna tzw. ściany wschodniej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 3(39): 271–291.
- Flaga M., Łoboda K., 2011, *Sytuacja demograficzna Polesia Lubelskiego jako skutek i przyczyna marginalizacji regionu*, „Barometr Regionalny”, 3(25): 67–78.
- Fundusze Europejskie dla Polski Wschodniej 2021–2027 (projekt)*, załącznik do uchwały nr 5/2022 Rady Ministrów z dnia 5 stycznia 2022 r., Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, https://www.polskawschodnia.gov.pl/media/106549/Projekt_programu_do_KE.pdf (dostęp: 18.06.2022).
- Gawryszewski A., 1989, *Wiejskie obszary wyludniające się, 1961–1985*, [w:] P. Korcelli, A. Gawryszewski (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, „Prace Geograficzne”, 152, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Wrocław: 91–106.
- Główny Urząd Geodezji i Kartografii (GUGiK), <http://www.gugik.gov.pl/pzgiK/dane-bez-oplat/dane-z-panstwowego-rejestru-granic-i-powierzchni-jednostek-podzialow-terytorialnych-kraju-prg> (dostęp: 30.05.2022).
- Główny Urząd Statystyczny (GUS), 2021a, *Klasyfikacja NUTS w Polsce*, <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/klasyfikacja-nuts/klasyfikacja-nuts-w-polsce/> (dostęp: 30.01.2022).
- Główny Urząd Statystyczny (GUS), 2021b, *Rewizja klasyfikacji NUTS 2016*, <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/klasyfikacja-nuts/rewizja-klasyfikacji-nuts-2016/> (dostęp: 30.01.2022).
- Główny Urząd Statystyczny (GUS), 2021c, *Trwanie życia w 2020 roku*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/trwanie-zycia/trwanie-zycia-w-2020-roku,2,15.html> (dostęp: 20.03.2022).
- Główny Urząd Statystyczny – Bank Danych Lokalnych (GUS BDL), <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/start> (dostęp: 30.05.2022).
- Heffner K., 1990, *Przebieg procesów depopulacyjnych na Opolszczyźnie*, [w:] K. Heffner (red.), *Procesy wyludniania się wsi w regionie opolskim*, Instytut Śląski, Opole: 7–50.
- Heffner K., Latocha A., 2021, *Depopulacja i zanikające wsie w strukturze obszarów wiejskich pogranicza polsko-czeskiego*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, 55: 67–89, <https://doi.org/10.14746/rrpr.2021.55.06>
- Holzer J.Z., 2003, *Demografia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Hrynkiewicz J., 2020, *Depopulacja wyzwaniem polityki ludnościowej*, [w:] J. Hrynkiewicz, G. Ślusarz (red.), *Depopulacja. Uwarunkowania i konsekwencje*, „Biblioteka Wiadomości Statystycznych”, 68, Główny Urząd Statystyczny, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa: 19–37.
- Hrynkiewicz J., Potrykowska A. (red.), 2017a, *Sytuacja demograficzna Podlasia jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa.
- Hrynkiewicz J., Potrykowska A. (red.), 2017b, *Sytuacja demograficzna województwa lubelskiego jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa.

- Hryniewicz J., Potrykowska A. (red.), 2017c, *Sytuacja demograficzna Podkarpacia jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa.
- Hut P., 2021, *Współczesne migracje międzynarodowe*, [w:] *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2020–2021*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa: 198–227.
- Jakubowski A., Bronisz U., 2017, *Demograficzne obszary problemowe w województwie lubelskim*, [w:] J. Hryniewicz, A. Potrykowska (red.), *Sytuacja demograficzna województwa lubelskiego jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa: 118–133.
- Jelonek A., 1988, *Obszary problemowe w zakresie zagrożeń demograficznych w Polsce*, [w:] *Problemy geografii osadnictwa i ludności*, Seria Geografia, 42: 67–77.
- Jończy R., 2014, *Problem nierejestrowanej emigracji definitywnej (emigracji zawieszonych) w badaniu procesów społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 360: 11–18.
- Kantor-Pietraga I., 2014, *Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kowaleski J.T., Majdzińska A., 2012, *Miary i skale zaawansowania starości demograficznej*, [w:] A. Rossa (red.), *Wprowadzenie do gerontometrii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 7–34.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR 2030)*, 2019, <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/krajowa-strategia-rozwoju-regionalnego> (dostęp: 7.06.2022).
- Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej do 2023 roku. Ekonomia Solidarności Społecznej*, 2019, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Departament Ekonomii Społecznej i Solidarnej, Warszawa, https://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/download/files/EKONOMIA_SPOLECZNA/KPRES.pdf (dostęp: 17.06.2022).
- KSRR 2030 (załącznik 1). Zaktualizowana imienna lista 139 miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze*, <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/krajowa-strategia-rozwoju-regionalnego> (dostęp: 7.06.2022).
- KSRR 2030 (załącznik 2). Zaktualizowana lista gmin zagrożonych trwałą marginalizacją, programowanie 2021–2027*, <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/krajowa-strategia-rozwoju-regionalnego> (dostęp: 7.06.2022).
- Majdzińska A., 2018, *Obszary depopulacyjne w Polsce w latach 2002–2014*, „Studia Demograficzne”, 173(1): 23–54, <https://doi.org/10.33119/SD.2018.1.2>
- Majdzińska A., 2022, *Obszary depopulacyjne w makroregionie centralnym i ich analiza pod kątem zaawansowania starości demograficznej w drugiej dekadzie XXI w.*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, 59.
- Maksimowicz A., 1990, *Przemiany struktury ludności według wieku*, [w:] M. Okólski (red.), *Teoria przejścia demograficznego*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa: 266–289.
- Markowski K., 2020, *Przyczyny i konsekwencje depopulacji na Lubelszczyźnie*, [w:] J. Hryniewicz, G. Ślusarz (red.), *Depopulacja. Uwarunkowania i konsekwencje*, „Biblioteka Wiadomości Statystycznych”, 68, Główny Urząd Statystyczny, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa: 119–138.
- Miazga M., 1990, *Wyludnianie się wsi lubelskiej. Uwarunkowania, następstwa, środki zaradcze*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

- Miszczuk A., 2017, *Sytuacja demograficzna województwa lubelskiego* (debata panelowa), [w:] J. Hryniewicz, A. Potrykowska (red.), *Sytuacja demograficzna województwa lubelskiego jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa: 298–299.
- Pięćek B., 2007, *Wiejskie obszary wyludniania w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, 12: 34–44.
- Plan rozwoju przedsiębiorczości w oparciu o inteligentne specjalizacje województwa podlaskiego 2021–2027+*, 2021, Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, Białystok, <https://strategia.wrotapodlasia.pl/pl/ris/plan-rozwoju-przedsiębiorczosci-w-oparciu-o-inteligentne-specjalizacje-województwa-podlaskiego-na-lata-20212027-zostal-przyjety.html> (dostęp: 15.06.2022).
- Podkarpacki Program Rozwoju Ekonomii Społecznej 2021–2024*, 2021, załącznik nr 1 uchwały nr 323/6452/21 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 19 października 2021 roku, <https://es.rops.rzeszow.pl/wp-content/uploads/2021/10/Podkarpacki-Program-Rozwoju-Ekonomii-Społecznej-2021-2024-konsultacje-społeczne.pdf> (dostęp: 15.06.2022).
- Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2030 roku*, 2021, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, Lublin, <https://www.lubelskie.pl/file/2021/03/REGIONALNA-STRATEGIA-INNOWACJI-WOJEW%C3%93DZTWA-LUBELSKIEGO-wersja-ostateczna-dost%C4%99pna-cyfrowo-marzec-2021.pdf> (dostęp: 15.06.2022).
- Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2021–2030*, 2021, Zarząd Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie, Rzeszów, <https://rsi.podkarpackie.pl/wp-content/uploads/2021/08/Regionalna-Strategia-Innowacji-WP-na-lata-2021-2030-Projekt-1-2.pdf> (dostęp: 15.06.2022).
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego*, <https://rpo.lubelskie.pl/dowiedz-sie-wiecej-o-programie/fundusze-europejskie-2021-2027/> (dostęp: 15.06.2022).
- Rosset E., 1959, *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*, Polskie Wydawnictwo Gospodarcze, Warszawa.
- Rosset E., 1967, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Rosset E., 1971, *Człowiek stary a społeczeństwo*, „Studia Demograficzne”, 25: 5–50.
- Rozwój regionalny Polski – raport analityczny 2021*, 2022, Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, <https://www.gov.pl/attachment/dbe4e00d-9a2b-43a4-ad06-d2d7eabcfb47> (dostęp: 6.06.2022).
- Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego do 2030 roku*, 2021, załącznik do uchwały CCXXIX/4186/2021 Zarządu Województwa Lubelskiego z dnia 2 lutego 2021 r., Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, Lublin, <https://strategia.lubelskie.pl/srwl/2030/srwl.2030.pdf> (dostęp: 15.06.2022).
- Strategia Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2030*, 2020, Samorząd Województwa Podkarpackiego, Rzeszów, <https://www.podkarpackie.pl/index.php/region/strategia> (dostęp: 15.06.2022).

- Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego 2030*, 2020, załącznik do uchwały nr XVI-II/213/2020 Sejmiku Województwa Podlaskiego z dnia 27 kwietnia 2020 r., Departament Rozwoju Regionalnego UMWP, Białystok, https://strategia.wrotapodlasia.pl/pl/strategia_rozwoju_wojewodztwa_podlaskiego_2030/ (dostęp: 15.06.2022).
- Szukalski P., 2015, *Demograficzno-społeczne konsekwencje depopulacji w województwie łódzkim*, [w:] *Problemy społeczne. Polityka społeczna w regionie łódzkim*, 15, Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi, Łódź.
- Szukalski P., 2019a, *Depopulacja – wybrane konsekwencje dla lokalnej polityki społecznej*, „Polityka Społeczna”, 10: 10–15.
- Szukalski P., 2019b, *Depopulacja: dlaczego o niej nie mówimy?* „Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny”, 6: 1–7, <https://dspace.uni.lodz.pl/handle/11089/30977> (dostęp: 8.02.2022).
- Szukalski P., 2019c, *Depopulacja w Polsce w 2019 r.*, „Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny”, 10: 1–5, <https://dspace.uni.lodz.pl/handle/11089/31951> (dostęp: 8.02.2022).
- Szukalski P., 2020, *Depopulacja w Polsce – kilka refleksji*, [w:] J. Hryniewicz, G. Ślusarz (red.), *Depopulacja. Uwarunkowania i konsekwencje*, „Biblioteka Wiadomości Statystycznych”, 68, Główny Urząd Statystyczny, Rządowa Rada Ludnościowa: 167–170.
- Śleszyński P., 2016, *Współczesne i prognozowane uwarunkowania demograficzno-migracyjne w rozwoju miejskiego systemu osadniczego Polski*, „Konwersatorium Wiedzy o Mieście”, 29(1): 97–106, <https://doi.org/10.18778/2543-9421.01.11>
- Śleszyński P., 2021a, *Migracje wewnętrzne*, [w:] *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2020–2021*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa: 159–197.
- Śleszyński P., 2021b, *Wpływ pandemii COVID-19 na strukturę przestrzenną i dynamikę w czasie zgonów w Polsce w 2020 roku*, ekspertyza wykonana dla Komitetu Nauk Demograficznych PAN, wrzesień 2021, maszynopis.
- Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T., 2017, *Delimitacja obszarów strategicznej interwencji państwa: obszarów wzrostu i obszarów problemowych*, „Prace Geograficzne”, 260, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Mazur M., Stępnia M., 2019, *Aktualizacja delimitacji obszarów problemowych na 2018 rok*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, <https://www.gov.pl/attachment/d5105cc5-e8d0-49e5-a074-e729d0935123> (dostęp: 7.06.2022).
- Ślusarz G., 2017, *Podkarpacie wobec wyzwań demograficznych*, [w:] J. Hryniewicz, A. Potrykowska (red.), *Sytuacja demograficzna Podkarpacia jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa: 26–39.
- Wesołowska M., 2016, *Depopulacja wsi – szansa czy zagrożenie dla przestrzeni wiejskiej?*, „Studia KPZK”, 167: 250–273.
- Wesołowska M., Jakubowski A., 2018, *Konsekwencje procesów ludnościowych na obszarach wiejskich województw Polski Wschodniej w ujęciu przestrzennym*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 3(73): 118–146, <https://doi.org/10.7366/1509499537306>
- Wołyniec Ł., 2019, *Małe miasta pod naporem współczesności. Ujęcie demograficzne*, [w:] M. Zemło (red.), „Acta Collegii Suprasliensis”, 26, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok: 213–236.

Zagożdżon A., 1988, *Kilka uwag o obszarach problemowych*, [w:] *Gospodarka przestrzenna, region, lokalność*, „Biuletyn KPZK”, 138: 137–147.

Strony internetowe

<https://www.gov.pl/web/rodzina> (dostęp: 15.06.2022).

<https://www.gov.pl/web/zdrowie> (dostęp: 15.06.2022).

Aneks

Tabela A1. Powiaty i gminy odnotowujące coroczny jednoczesny ubytek naturalny i migracyjny w województwach lubelskim, podkarpackim i podlaskim w okresach 2011–2020 i 2016–2020

2011–2020	2016–2020
Województwo lubelskie	
POWIATY: bialski, Chełm, chełmski, hrubieszowski, janowski, krasnostawski, kraśnicki, lubartowski, opolski, puławski, rycki, świdnicki, tomaszowski, włodawski GMINY: Annopol (3), Batorz (2), Bychawa (3), Chełm (1), Czemierniki (2), Dęblin (1), Dołhobyczów (2), Goraj (2), Horodło (2), Hrubieszów (1), Hrubieszów (2), Jabłoń (2), Józefów (3), Kock (3), Komarówka Podlaska (2), Komarów-Osada (2), Kraśniczyn (2), Kraśnik (1), Łaszczów (3), Miączyn (2), Michów (2), Mircze (2), Ostrówek (2), Piszczac (2), Podedwórze (2), Potok Wielki (2), Puławy (1), Rachanie (2), Radecznicza (2), Serokomla (2), Stoczek Łukowski (2), Susiec (2), Szczebrzeszyn (3), Telatyn (2), Turobin (2), Uchanie (2), Ułhówek (2), Uścimów (2), Werbkowice (2), Wisznice (2), Wołyń (2), Wojsławice (2), Zwierzyniec (3)	POWIATY: bialski, biłgorajski, Chełm, chełmski, hrubieszowski, janowski, krasnostawski, kraśnicki, lubartowski, opolski, parczewski, puławski, radzyński, rycki, świdnicki, tomaszowski, włodawski, zamojski GMINY: Adamów (2), Annopol (3), Batorz (2), Bełżec (2), Białopole (2), Bychawa (3), Chełm (1), Czemierniki (2), Dęblin (1), Dołhobyczów (2), Dorohusk (2), Dzwola (2), Godziszów (2), Goraj (2), Gorzków (2), Gościeradów (2), Grabowiec (2), Hanna (2), Horodło (2), Hrubieszów (1), Hrubieszów (2), Jabłoń (2), Jarczów (2), Józefów (3), Kock (3), Kodeń (2), Komarówka Podlaska (2), Komarów-Osada (2), Krasnystaw (1), Krasnystaw (2), Kraśniczyn (2), Kraśnik (1), Kurów (2), Leśniowice (2), Lubycza Królewska (3), Łaszczów (3), Łomazy (2), Miączyn (2), Michów (2), Milanów (2), Mircze (2), Modliborzyce (3), Nałęczów (3), Nielisz (2), Opole Lubelskie (3), Ostrówek (2), Piszczac (2), Podedwórze (2), Potok Wielki (2), Puławy (1), Rachanie (2), Radecznicza (2), Rossosz (2), Ruda-Huta (2), Sawin (2), Serokomla (2), Siemień (2), Stoczek Łukowski (1), Stoczek Łukowski (2), Susiec (2), Szastarka (2), Szczebrzeszyn (3), Telatyn (2), Terespol (1), Tomaszów Lubelski (1), Tuczna (2), Turobin (2), Tyszowce (3), Uchanie (2), Ułhówek (2), Uścimów (2), Werbkowice (2), Wierzbica (2), Wilków (2), Wisznice (2), Wołyń (2), Wojsławice (2), Wola Mysłowska (2), Zakrzówek (2), Zwierzyniec (3), Żmudź (2), Żółkiewka (2)

2011–2020	2016–2020
Województwo podkarpackie	
POWIATY: lubaczowski, Przemysł GMINY: Jawornik Polski (2), Przemysł (1)	POWIATY: lubaczowski, Przemysł, stalowowolski, Tarnobrzeg GMINY: Cieszanów (3), Dubiecko (2), Fredropol (2), Frysztak (2), Horyniec- Zdrój (2), Jarosław (1), Jasło (1), Jawornik Polski (2), Nozdrzec (2), Przemysł (1), Tarnobrzeg (1), Sanok (1), Ulanów (3), Ustrzyki Dolne (3)
Województwo podlaskie	
POWIATY: augustowski, bielski, hajnowski, moniecki, sejneński, siemiatycki, sokólski, wysokomazowiecki GMINY: Ciechanowiec (3), Czarna Białostocka (3), Czeremcha (2), Dąbrowa Białostocka (3), Drohiczyn (3), Goniądz (3), Grodzisk (2), Hajnówka (1), Jaświły (2), Kuźnica (2), Lipsk (3), Nurzec-Stacja (2), Perlejewo (2), Rudka (2), Sidra (2), Sokółka (3), Suchowola (3), Śniadowo (2), Trzcianne (2), Wąsosz (2), Wizna (2)	POWIATY: augustowski, bielski, hajnowski, łomżyński, moniecki, sejneński, siemiatycki, sokólski, wysokomazowiecki GMINY: Bielsk Podlaski (1), Boćki (2), Brańsk (2), Ciechanowiec (3), Czarna Białostocka (3), Czeremcha (2), Dąbrowa Białostocka (3), Drohiczyn (3), Dziadkowice (2), Filipów (2), Goniądz (3), Grodzisk (2), Hajnówka (1), Jasionówka (2), Jaświły (2), Klukowo (2), Knyszyn (3), Korycin (2), Krynki (3), Kuźnica (2), Lipsk (3), Łapy (3), Nowe Piekuty (2), Nurzec-Stacja (2), Perlejewo (2), Radziłów (2), Rajgród (3), Rudka (2), Rutki (2), Sejny (1), Sidra (2), Sokółka (3), Suchowola (3), Szczuczyn (3), Szepietowo (3), Sztabin (2), Śniadowo (2), Trzcianne (2), Wąsosz (2), Wizna (2), Wyszki (2), Zawady (2)

Uwaga: W nawiasach podano typ gminy: (1) miejska, (2) wiejska, (3) miejsko-wiejska.
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Anna GRZELAK • Iwona PIELESIAK

OCENA POTENCJAŁU TERENÓW POPZEMYSŁOWYCH W OZORKOWIE – KONTEKST REWITALIZACJI

mgr inż. Anna GRZELAK – *Polska Akademia Nauk*
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa
e-mail: a.grzelak@twarda.pan.pl
<https://orcid.org/0000-0003-3046-0887>

4

dr Iwona PIELESIAK – *Uniwersytet Łódzki*
Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej
Wydział Nauk Geograficznych
ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
e-mail: iwona.pielesiak@geo.uni.lodz.pl
<https://orcid.org/0000-0002-8396-8230>

ZARYS TREŚCI: W artykule przedstawiono założenia i wyniki oceny terenów poprzemysłowych Ozorkowa – małego miasta leżącego w województwie łódzkim. Analizę objęto 12 obszarów w kontekście ich endogenicznego potencjału do wdrażania działań rewitalizacyjnych. Większość z omawianych terenów to korzystnie zlokalizowane pozostałości po XIX-wiecznym przemyśle lekkim. W ich współczesnej strukturze kluczową rolę odgrywają usługi, powrót do funkcji produkcyjnej i magazynowej, a także mieszkalnictwo. Znaczna ich część pozostaje jednak niezagospodarowana. Wyzwaniem jest także skomplikowana

sytuacja własnościowa. Największym potencjałem cechują się niewielkie, centralnie położone tereny związane z XIX-wiecznym przemysłem lekkim. Najniżej oceniono z kolei predyspozycje najbardziej rozległych, peryferyjnie zlokalizowanych terenów po socjalistycznych zakładach włókienniczych i odzieżowych.

SŁOWA KLUCZOWE: tereny poprzemysłowe, ocena, rewitalizacja, Ozorków.

ASSESSMENT OF POST-INDUSTRIAL SITES IN OZORKÓW IN THE CONTEXT OF URBAN RENEWAL

ABSTRACT: The article presents the assumptions and results of the evaluation of post-industrial areas in a town of over 18,000 inhabitants – Ozorków, located in the metropolitan area of Łódź. The analysis covered 12 areas abandoned, at least temporarily, by industrial activity, and it concerned the usefulness (potential) for the implementation of urban regeneration activities. The focus was on individual features of the areas and their immediate surroundings, ignoring external and general factors such as national law, the presence of an investor, or financial resources for investments. Post-industrial areas were assessed in five categories: physical characteristics, economic and legal factors, land development, the development of its surroundings, and transport accessibility. The study was general in nature, i.e. not focused on a specific type and purpose of the revitalisation project, which on the one hand constituted a significant obstacle in the selection of indicators for assessment, while on the other hand, it provided the basis for flexible use of the proposed procedure in comparisons on a larger scale.

Post-industrial areas in Ozorków have their roots in the 19th-century textile and clothing production, which used to be typical of the Łódź Industrial District. The majority of the areas in question are the remains of the textile industry – wool and cotton spinning mills as well as fulling and weaving mills. Some of them were accompanied by traditional mills and dyehouses. For this reason, most of them were located near surface hydrographic objects (on the Bzura River banks and by three artificial water reservoirs). Taking into account the contemporary spatial and functional structure of Ozorków, apart from individual exceptions, the areas selected for the analysis are located in the oldest, central part of the city, surrounded by residential and service-type buildings of the rental type. The further away from the city centre, the younger and larger the post-industrial areas are. Those areas are generally characterised by good transport accessibility. Services, returning to production, and storage functions as well as housing all play a key role in the contemporary structure of land use. However, a significant part of the examined areas is undeveloped or returned to the state of urban fallow land, thus enabling the implementation of ‘greenfield’ investments. The complicated ownership situation is an important aspect affecting the possibility of re-integrating the analysed areas into contemporary spatial and economic structure of the city. On the other hand, a significant share of ownership or co-ownership of the Municipality of Ozorków may be considered an advantage. The procedure proposed in the article suggests that the greatest potential for urban renewal is attributed to small, centrally-located areas originated in the 19th-century light industry. On the other hand, the biggest challenge turned out to be the most extensive areas – the remains of the largest socialist textile and clothing factories, located on the outskirts of the town.

KEYWORDS: post-industrial areas, evaluation, urban renewal, Ozorków.

4.1. Wprowadzenie

Artykuł dotyczy terenów poprzemysłowych w Ozorkowie. Skupiono się w nim na endogenicznych (tj. wewnętrznych, dotyczących danego terytorium i jego bezpośredniego otoczenia) predyspozycjach do ich rewitalizacji. Zagadnienie rewitalizacji obszarów poprzemysłowych, jak i rewitalizacji w ogóle od kilku dekad wyraźnie zyskuje na znaczeniu. Wynika to z faktu, że tereny zdegradowane (oprócz obszarów porzuconych przez przemysł zalicza się do nich śródmieścia, obszary nadrzeczne i powojaskowe, blokowiska itp. – Jarczewski 2010; Ciesiołka 2017) do dziś zajmują znaczną część przestrzeni miejskiej oraz pozamiejskiej. Powstanie obszarów zdegradowanych jest jednym ze skutków transformacji społeczno-gospodarczej; nasila je proces globalizacji oraz dekapitalizacja i degradacja substancji budowlanej (Wojnarowska 2011). Ustawa o rewitalizacji (2015, art. 9) wskazuje, iż

obszar gminy znajdujący się w stanie kryzysowym z powodu koncentracji negatywnych zjawisk społecznych, w szczególności bezrobocia, ubóstwa, przestępczości, wysokiej liczby mieszkańców będących osobami ze szczególnymi potrzebami, o których mowa w ustawie z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz. U. z 2020 r. poz. 1062), niskiego poziomu edukacji lub kapitału społecznego, a także niewystarczającego poziomu uczestnictwa w życiu publicznym i kulturalnym, można wyznaczyć jako obszar zdegradowany w przypadku występowania na nim ponadto co najmniej jednego z [...] negatywnych zjawisk [w sferze] gospodarczej, środowiskowej, przestrzenno-funkcjonalnej lub technicznej.

Współcześnie obserwowany postęp cywilizacyjny, obejmujący przejście z industrialnej i postindustrialnej fazy rozwoju w fazę społeczeństwa informacyjnego, stwarza zupełnie nowe uwarunkowania dla funkcjonowania podmiotów gospodarczych. Jest to proces złożony, w którym zmieniają się szczególnie warunki, w jakich działają przedsiębiorstwa przemysłowe. W fazie industrialnej główną rolę odgrywały zakłady bazujące na surowcach (np. węgiel, rudy żelaza), zaliczane do przemysłu ciężkiego, lub zakłady bazujące na zasobach pracy, związane z przemysłem włókienniczym. W społeczeństwie informacyjnym funkcje te zostały w dużym stopniu przejęte przez podmioty opierające się na wiedzy, reprezentujące sektory hi-tech (Zioło 2008). Taki stan rzeczy doprowadził do zamknięcia wielu tradycyjnych przedsiębiorstw. Warto jednak zauważyć, że przemiany nie dotyczą tylko typów zakładów pełniących funkcje wiodące, ale również ich lokalizacji. W kontraście do tradycyjnych koncepcji, we współczesnej teorii lokalizacji wskazuje się na współistnienie czynników decydujących o lokalizacji działalności gospodarczej i kształtujących jakość życia ludności (Strykiewicz

2010). Oznacza to, że tradycyjne tereny przemysłowe fazy industrializacji niejednokrotnie nie są w stanie efektywnie pełnić swoich funkcji w dobie społeczeństwa informacyjnego. Jeżeli nie zostaną odpowiednio zaadaptowane, zazwyczaj przestają być użytkowane i ulegają stopniowej degradacji.

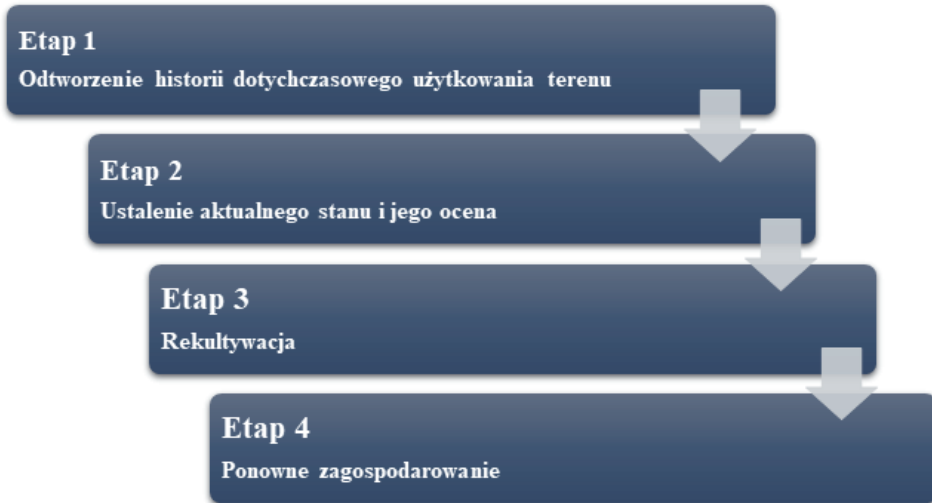
Problemy związane z przekształceniami i upadkiem terenów poprzemysłowych nie są wyłącznie domeną współczesności – obserwowano je już w XIX w., w związku z gwałtownym rozwojem przemysłu fabrycznego. Działalność przemysłowa charakteryzuje się podatnością na wpływ cyklów koniunkturalnych, zaś ich nieodzowny element – kryzysy – często skutkowało zamykaniem zakładów lub ich części. Z biegiem czasu następowały również zmiany w lokalizacji fabryk. W związku ze wzrostem ich wielkości oraz rosnącym znaczeniem transportu samochodowego coraz częściej przenoszono je z centrum miast na obrzeża, w pobliże dużych arterii komunikacyjnych. W efekcie w centralnych częściach obszarów zurbanizowanych pojawiało się coraz więcej terenów poprzemysłowych wymagających przekształceń. Po gwałtownej dezindustrializacji na przełomie lat 70. i 80. XX w. zagadnienie to stało się istotnym problemem polityki miejskiej (Domański 2000).

Obszary poprzemysłowe niejednokrotnie mają wysoki potencjał ekonomiczny. Często są dogodnie położone w sieci transportowej; bywa, że znajdują się w obrębie ścisłej zabudowy miejskiej. Najczęściej są one również wyposażone w niezbędne obiekty infrastruktury technicznej (Irmiński 2002). Cechy te nie zawsze są dostrzegane i optymalnie wykorzystywane. Ogromną szansę stanowi w takich przypadkach rewitalizacja, która nie tylko umożliwia terenom zdegradowanym odzyskanie pierwotnego znaczenia, ale może wręcz wykorzystać ich endogeniczny potencjał bardziej efektywnie, dodatkowo zwiększając ich rolę w danej jednostce terytorialnej (Maciejewska, Turek 2011).

Na obszarze zdegradowanym lub jego części, przed podjęciem jakichkolwiek działań związanych z jego rewitalizacją, wyznaczyć należy obszar rewitalizacji. Według ustawy o rewitalizacji (2015, art. 10) jest to „obszar obejmujący całość lub część obszaru zdegradowanego, cechujący się szczególną koncentracją negatywnych zjawisk [...], na którym z uwagi na istotne znaczenie dla rozwoju lokalnego gmina zamierza przeprowadzić rewitalizację”, przy czym należy zauważyć, że teren ten „nie może być większy niż 20% powierzchni gminy oraz zamieszkały przez więcej niż 30% liczby mieszkańców gminy”. W przypadku rewitalizacji terenów poprzemysłowych istnieje jeszcze dodatkowy warunek, stanowiący, że „niezamieszkałe tereny poprzemysłowe [...], na których występują negatywne zjawiska [...], mogą wejść w skład obszaru rewitalizacji wyłącznie w przypadku, gdy działania możliwe do przeprowadzenia na tych terenach przyczynią się do przeciwdziałania negatywnym zjawiskom społecznym”.

Sam proces rewitalizacji terenu poprzemysłowego, z uwagi na wieloetapowość, długofalowość i interdyscyplinarność prowadzonych w jego ramach

działań, jest skomplikowany. Według Aliny Maciejewskiej i Agnieszki Turek (2014) podzielić go można na cztery etapy (rys. 1).

Rys. 1. Proces rewitalizacji terenu poprzemysłowego

Źródło: opracowanie własne na podstawie Maciejewska, Turek (2014).

W etapie pierwszym najważniejsze jest przeanalizowanie rodzaju procesów produkcyjnych prowadzonych wcześniej na danym terenie. Pozwala ono m.in. na zidentyfikowanie ewentualnych zanieczyszczeń. Ustalenie aktualnego stanu i jego ocena jest punktem wyjścia dla procesu rewitalizacji. Przed podjęciem działań planistycznych lub projektowych należy dokładnie określić i zbadać potencjał i podatność danego terenu na przekształcenia, w tym przede wszystkim wziąć pod uwagę aspekt ekonomiczny, potencjalne skutki społeczne oraz przewidywane konsekwencje przestrzenne. Poza tym niezbędne jest zbadanie struktury własności gruntów oraz obiektów, by zidentyfikować ewentualne problemy własnościowe, jak również przeanalizowanie możliwości zainicjowania i sfinansowania tego typu inwestycji. Etap trzeci obejmuje wszelkie zabiegi techniczne mające na celu doprowadzenie terenu do stanu wolnego od zanieczyszczeń. Ponowne zagospodarowanie, czyli etap czwarty, obejmuje wprowadzenie na dany teren nowych funkcji (Maciejewska, Turek 2014). Jako trzy główne modele przekształceń rewitalizacyjnych terenów poprzemysłowych Malwina Kobyłańska i Łukasz Gawor (2017) wyróżniają: (1) zachowanie pierwotnych funkcji i udostępnienie ich do wykorzystania turystycznego; (2) przystosowanie do pełnienia funkcji przemysłowych z ewentualnym udziałem innych funkcji oraz (3) odrzucenie przemysłowego dziedzictwa i adaptacja dla zupełnie odmiennych funkcji.

4.2. Cel, materiały i metody badań

Biorąc pod uwagę zarysowany powyżej kontekst przemian gospodarczych i potrzebę rewitalizacji, w artykule podjęto próbę oceny funkcji i zagospodarowania terenów przemysłowych w małym mieście – Ozorkowie. Ewaluacja koncentruje się na endogenicznym potencjale tych obszarów, pomijając uwarunkowania zewnętrzne, niezwiązane z nimi bezpośrednio, mające bardziej ogólny charakter (np. prawodawstwo na szczeblu krajowym, budżet gminy, możliwości finansowania przedsięwzięcia rewitalizacyjnego). W opracowaniu, poza przedstawieniem genezy terenów przemysłowych oraz ich położenia w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej miasta, skupiono się na drugim etapie procesu rewitalizacji, czyli na ustaleniu aktualnego stanu wybranych terenów i jego oceny. Jest to bowiem dla terenów przemysłowych kluczowy, a nie zawsze uwzględniany, bądź też uwzględniany niedostatecznie szczegółowo, etap działań naprawczych i adaptacyjnych (Ostręga, Uberman 2005).

Na potrzeby oceny przeprowadzono badania kameralne (przegląd literatury przedmiotu, kwerenda dokumentów archiwalnych, opracowań kartograficznych i aktów prawnych) oraz terenowe (szczegółowa inwentaryzacja urbanistyczna z dokumentacją fotograficzną, uwzględniająca m.in. formę własności i władania, sposób użytkowania, uzbrojenie techniczne, nawierzchnię i ogrodzenie obiektów poddanych analizie). Odbyły się one w latach 2020–2021, służąc realizacji pracy magisterskiej (Grzelak 2022). Dane zaktualizowano na rok 2022. Podsumowaniem badań jest syntetyczna ocena predyspozycji ozorkowskich terenów przemysłowych do rewitalizacji.

Autorki przyjęły za Bolesławem Domańskim (2000: 109), iż terenami przemysłowymi są obszary, które „przystały być miejscem produkcji przemysłowej lub przestały pełnić funkcje pomocnicze dla tej produkcji w obrębie zakładów przemysłowych (np. magazynowo-składowe, transportowe, administracyjne), łącznie z obszarami niedokończonych inwestycji przemysłowych”. Tereny te obecnie nie muszą być całkowicie nieużytkowane, w ich doborze istotne było jednak przerwanie ciągłości produkcji. W związku z powyższym mogą one być obecnie wykorzystywane na cele inne niż produkcyjne lub ponownie, po okresie nieużytkowania, wykorzystywane do nowych celów produkcyjnych (Domański 2001; Maciejewska, Turek 2011; Miśkowiec 2016; Denis 2017). Literatura przedmiotu nie precyzuje jednoznacznie długości tego okresu. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto wartość co najmniej jednego roku.

Tereny przemysłowe w Ozorkowie zidentyfikowano na podstawie przeglądu literatury i materiałów archiwalnych, a także inwentaryzacji terenowej. Wstępna analiza wskazała na istnienie w granicach miasta piętnastu takich miejsc, jednak z uwagi na brak pewnych informacji o lokalizacji trzech zakładów wytwórczych działających niegdyś na większą skalę (jednej tkalni i dwóch

pończoszarni) do badań pogłębionych zakwalifikowano dwanaście obiektów o zróżnicowanej genezie, w których zaprzestano działalności przemysłowej przed 2019 r.

4.3. Tereny poprzemysłowe w Ozorkowie – geneza, lokalizacja i struktura

Ozorków jest miastem o XIX-wiecznym rodowodzie, zlokalizowanym w północno-zachodniej części Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego. Obecnie pełni on funkcję ośrodka centralnego dla otaczających go obszarów wiejskich, będąc m.in. siedzibą władz miejskiej i wiejskiej gminy Ozorków. Od granic Łodzi (centrum województwa) dzieli go ok. 15 km odległości drogowej, zaś od Zgierza (siedziby władz powiatu) – niespełna 9 km. Miejscowość jest korzystnie położona w regionalnej i krajowej sieci transportowej – wzdłuż jej północno-wschodniej granicy biegnie droga krajowa 91, prowadząca bezpośrednio do wjazdu na autostradę A2 (i dalej do skrzyżowania A1 i A2 w Strykowie) oraz aktualnie budowanej drogi ekspresowej S14. Ich węzły są odległe o odpowiednio 4 i 2 km od południowo-wschodniej granicy miasta. Jeśli chodzi o transport zbiorowy, miasto ma bezpośrednie połączenia kolejowe z węzłami w Łodzi i Kutnie. Obsługują je m.in. pociągi Łódzkiej Kolei Aglomeracyjnej, zatrzymujące się na dwóch peryferyjnie zlokalizowanych stacjach. Do 2018 r. powiązania z Łodzią i pobliskim Zgierzem opierały się również na linii tramwajowej. Jej funkcjonowanie między drugim z wymienionych miast a Ozorkowem zostało jednak zawieszone, torowisko rozebrano, a transport zbiorowy ograniczono do dotowanych przez samorząd przewozów autobusowych, wspartych przez usługi oferowane przez prywatnych przewoźników.

Ozorków zajmuje powierzchnię 15,5 km² i jest zamieszkiwany przez ok. 18,3 tys. osób, co klasyfikuje go do grona małych miast. Od wielu lat obserwuje się w nim pogłębiającą się depopulację, uwarunkowaną ruchem wędrownym ludności, ale przede wszystkim ujemnym przyrostem naturalnym. Od 2017 r. procesy te uległy nasileniu, skutkując średnim rocznym ubytkiem przekraczającym 170 osób (GUS BDL). Do 2020 r. w sytuacji ekonomicznej miasta zauważalna była powolna poprawa. W okresie przedpandemicznym bezrobocie systematycznie malało, zaś liczba podmiotów gospodarczych – zarówno bezwzględna, jak i odniesiona do zaludnienia – wzrastała. Na tle pozostałych miast powiatu, ale także wszystkich gmin województwa, Ozorków plasuje się jednak zdecydowanie poniżej wartości przeciętnych. Jedną z przyczyn tego stanu są trudności, jakich miasto doświadczyło w swojej historii gospodarczej, zwłaszcza pod koniec XX w., wraz z upadkiem wielkoskalowej działalności przemysłowej. We współczesnej strukturze funkcjonalno-przestrzennej Ozorkowa wyróżniają się centralnie zlokalizowane tereny mieszkaniowo-usługowe, w tym budownictwa wielorodzinnego, otoczone przez mozaikę gruntów rolnych, wolnostojącej zabudowy jednorodzinnej i zagrodowej.

Podwaliny pod rozwój ozorkowskiego przemysłu położył Ignacy Starzyński – żyjący na przełomie XVIII i XIX w. właściciel ziem leżących przy trakcie łączącym Łęczycę i Zgierz. Atutami jego majątku było równinne ukształtowanie terenu oraz bogate zasoby miękkiej wody. Dostrzegłszy ów potencjał, Starzyński doprowadził do wykarczowania tutejszych lasów, uregulowania koryta Bzury oraz zwiększenia użyteczności rzeki poprzez spiętrzenie wody w trzech stawach – Strzeblewskim, Wałachu i Pile. W dalszej kolejności wytyczono plan osady i sprowadzono do niej sukienników, m.in. Gottlieba Lauzego, który kilka dekad później założył pierwszy scentralizowany zakład sukienniczy. W roku poprzedzającym to wydarzenie, czyli w 1816, Ozorków uzyskał prawa miejskie, pozostając jednak ośrodkiem prywatnym. Jego populacja (1 867 osób) przeszło pięciokrotnie przewyższała w owym czasie zaludnienie Łodzi. Niecałe trzy dekady później liczba mieszkańców Ozorkowa przekroczyła już 10 tys. (Górny 2014).

Poza sukiennictwem w Ozorkowie dobrze rozwijało się farbiarstwo oraz produkcja wełniana. Jednak to sprowadzeni z Nadrenii bracia Henryk i Fryderyk Schlösserowie, szczególnie drugi z wymienionych, odcisnęli największe piętno na przemyśle oraz przestrzennej strukturze miasta. Fryderyk Schlösser i jego potomkowie rozwinęli w Ozorkowie przetwórstwo bawełny, lokalizując w pobliżu miejskiego rynku oraz w sąsiednim folwarku Strzeblew nowoczesne zakłady produkcyjne. W przemysłowej historii miasta wyraźnie zapisały się także m.in. rodzina Scheiblerów, w tym Karol Scheibler – późniejszy łódzki „król bawełny”, a także rodziny Wernerów (przemysł wełniany), Wegnerów (farbiarstwo), Librachów (farbiarstwo i sukiennictwo) oraz Kryszków (produkcja przędzy i tkanin wełnianych) (Górny 2014). Z biegiem czasu sukiennictwo zostało stopniowo wyparte na rzecz przemysłu wełnianego i bawełnianego, czyniąc z Ozorkowa w drugiej połowie XIX w. jeden z trzech największych, obok Zgierza i Łodzi, ośrodków przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich (Suliborski i in. 2016). W mieście funkcjonowało 12 fabryk wyrobów wełnianych, 6 farbiarni, po 3 przędzalnie wełny, bawełny, garbarnie, fabryki kaffi i wiatraki, 2 folusze, mydlarnia, olejarnia, młyn wodny, fabryka miodu i zakład produkujący ocet (Chlebowski, Walewski 1886).

Po II wojnie światowej Ozorków nadal pozostał istotnym elementem Łódzkiego Okręgu Przemysłowego, specjalizując się w produkcji włókienniczej i odzieżowej. Kluczową rolę zaczęły odgrywać przejęte przez państwo i zreorganizowane zakłady przemysłowe, działające na wielką skalę i eksportujące towary na rynek wschodni. Bazę ekonomiczną miasta tworzyły ówczesnie przede wszystkim:

- Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Bawełnianego Morfeo – znacjonalizowane i rozbudowane zakłady Schlösserów; zatrudniające w latach 70. XX w. do 3,5 tys. osób;
- Zakłady Przemysłu Konfekcyjnego Latona – dawna Striwa, początkowo produkująca odzież wojskową, z czasem wyspecjalizowane w szyciu odzieży

damskiej i męskiej, w tym na eksport do państw zachodnich. Pod koniec lat 60. zakład zatrudniał niemal 1 tys. osób, co stało się bodźcem do jego rozbudowy. W 1974 r. w północnej części miasta oddano do użytku nowy kompleks produkcyjno-biurowy, w którym w szczytowym okresie pracowało przeszło 1,5 tys. osób (Górny 2014).

Przemiany gospodarczo-ustrojowe końca XX w. całkowicie zmodyfikowały skalę i strukturę branżową ozorkowskiej produkcji. Socjalistyczny przemysł, w tym sektor włókienniczy i odzieżowy, nie był gotowy na konkutowanie w warunkach gospodarki wolnorynkowej. Zadłużone największe zakłady produkcyjne włącznie co prawda do grupowych programów restrukturyzacji, jednak nie przyniosło to oczekiwanych rezultatów. Ostatecznie Morfeo i Latona straciły płynność finansową, w 2000 r. ogłoszono ich upadłość. Produkcja została wstrzymana, majątek wyprzedano i/lub poddano egzekucji komorniczej, a systematyczne zwolnienia grupowe nasiliły bezrobocie strukturalne w okolicy. Podobny los stał się doświadczeniem wielu innych podmiotów produkcyjnych w mieście (Górny 2014).

W obliczu wyraźnego załamywania się lokalnej bazy ekonomicznej w drugiej połowie lat 90. rozpoczęto formalne starania o zlokalizowanie w Ozorkowie podstrefy Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej (ŁSSE). Rozwiązanie wprowadzono w życie w 1997 r., a już w 2001 r. wyczerpano możliwości przyjęcia nowych podmiotów w obejmującej 32,2 ha podstrefie. Warto zauważyć, że mimo podaży rozległych terenów porzuconych przez przemysł (Morfeo i Latona) ozorkowska rozbudowa ŁSSE obejmowała wyłącznie inwestycje typu „greenfield”. Podstrefę zlokalizowano na południowym zachodzie miasta, nieopodal jego granicy administracyjnej. Stała się ona siedzibą zakładów z branż motoryzacyjnej, papierniczej, ceramicznej, medycznej i tworzyw sztucznych, w których zatrudnienie znalazło łącznie ponad 1 tys. osób (Banasiak, Pielesiak 2008).

Obiekty, które utraciły funkcję przemysłową (tab. 1), koncentrują się wspólnie w najstarszej części Ozorkowa, w otoczeniu zabudowy mieszkaniowo-usługowej typu śródmiejskiego (rys. 2).

Drugie, mniej liczne skupisko terenów poprodukcyjnych, ale jednocześnie obejmujące największą powierzchnię spośród analizowanych, znajduje się w pobliżu północnej granicy miasta, na obszarze cechującym się znacznie mniejszą intensyfikacją zagospodarowania (zakłady Morfeo, Latona i dawna farbiarnia). Ostatni teren poprzemysłowy (pierwotnie zajęty przez Fassaden Glas Technik – najmłodszy z analizowanych podmiotów, który działalność w zakresie produkcji szkła i wyrobów szklanych rozpoczął już w okresie gospodarki wolnorynkowej) jest dla odmiany zlokalizowany w zachodniej części miasta – między wielorodzinnym osiedlem mieszkaniowym a linią kolejową. Takie otoczenie stanowi istotną barierę dla jego ewentualnej ekspansji terytorialnej. Znamienny jest fakt, iż większość analizowanych terenów jest lub była położona (biorąc pod uwagę również historyczny przebieg) w bliskim sąsiedztwie rzeki Bzury.

Tabela 1. Ogólna charakterystyka analizowanych terenów poprzemysłowych w Ozorkowie – stan na 2021 r.

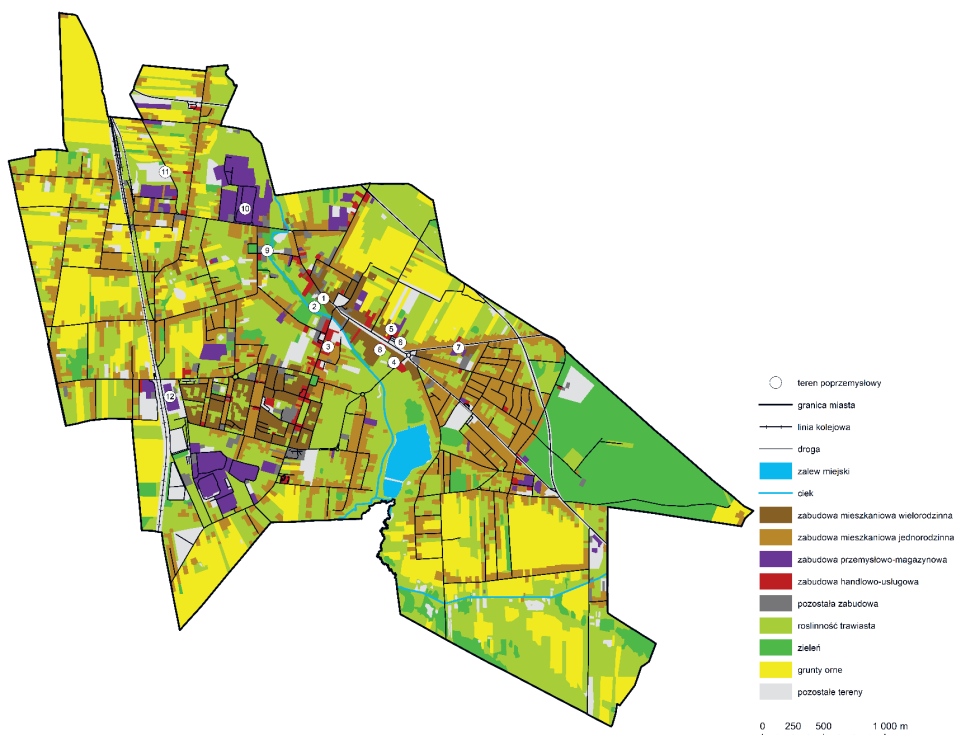
L.p.	Nazwa	Czas powstania	Funkcja pierwotna	Aktualna funkcja (wg malejącego udziału)	Powierzchnia [m ²]	Lokalizacja	Własność
1	Motarnia	XIX w.	przemysł włókienniczy	mieszkańcowa wielorodzinna/ usługowa	1 395	ul. Listopadowa 6	Gminy Miasto Ozorków
2	Zakład braci Schlösserów nad stawem Piła	XIX w.	przemysł włókienniczy	rekreacyjna	12 335	Park miejski	Gminy Miasto Ozorków
3	Młyn	b.d.	przemysł spożywczy	usługowa	2 485	ul. Starzyńskiego 18	prywatna
4	Zakłady nad stawem Wałach	XIX w.	przemysł włókienniczy	usługowa/ugór miejski	19 065	północny brzeg rzeki Bzury w rejonie ul. Południowej	prywatna/ Gminy Miasto Ozorków
5	Przędzalnia Kryszków/Striwa/Latona	koniec XIX w.	przemysł włókienniczy i konfekcyjny	usługowa	3 625	ul. Wyszyńskiego 30	Skarbu Państwa*
6	Tkálnia Mechaniczna Weber	b.d.	przemysł włókienniczy	usługowa/ugór miejski	5 920	ul. Wyszyńskiego 38	prywatna
7	OZPW Ozorkowianka/Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego Fresco	b.d.	przemysł wełniany	przemysłowa i magazynowa/ mieszkaniowa wielorodzinna/usługowa/mieszkańcowa jednorodzinna	9 520	ul. Maszkowska 25, 27, 29, 31	prywatna/ Gminy Miasto Ozorków

8	Fabryka Librachów/ Fabryka Gustawa Neitschego/ Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego Fresco	XIX w.	przemysł wełniany	mieszkaniowa wielorodzinna/ usługowa	4 050	ul. Wyszyńskiego 43A	
9	Farbiarnia Wernerów	XIX w.	farbiarnia	mieszkaniowa	2 275	ul. Wigury 7	Gminy Miasto Ozorków
10	Manufaktura Schlösserów/Towa- rzystwo Schlösse- rowskiej Przędzalni Bawełny i Tkalni w Ozorkowie/Mor- feo/Ozorkowskie Zakłady Przemys- łu Bawełnianego w Ozorkowie	XIX w.	przemysł włókienniczy	przemysłowa i magazynowa/ugór miejski/usługowa	169 620	ul. Łęczycka 13	prywatna/ Skarbu Państwa*
11	Latona	lata 70. XX w.	przemysł odzieżowy	ugór miejski	45 490	ul. Łęczycka 44	Skarbu Państwa*
12	Fassaden Glas Technik Polska S.A.	2005 r.	przemysł szklarski	przemysłowa i magazynowa/ usługowa	40 000	ul. Armii Krajowej 1A	prywatna

* własność lub udział

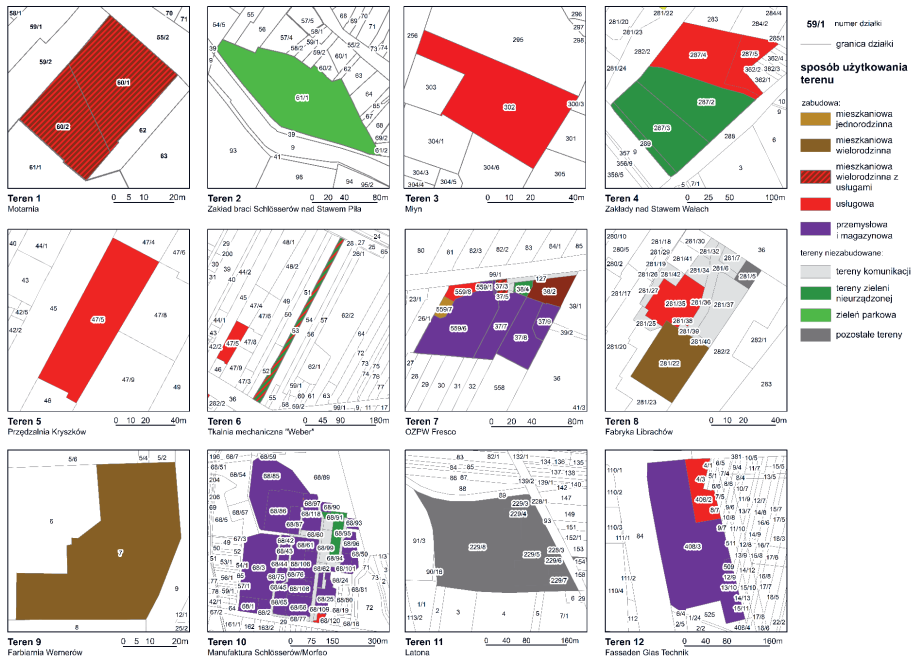
Źródło: opracowanie własne na podstawie Systemu Informacji Przestrzennej Miasta Ozorków, danych z Ewidencji Gruntów i Budynków (EGiB) oraz inwentaryzacji urbanistycznej.

Najmniejsze powierzchniowo tereny przemysłowe w Ozorkowie w większości przypadków charakteryzują się współcześnie monofunkcyjnością (rys. 3). Są to głównie obszary zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej oraz usługowej. Na terenach średniej wielkości zinventaryzowano zabudowę mieszkaniową, usługi oraz zieleń. Częściowo powróciły też one do funkcji pierwotnej. Największe powierzchniowo obszary stanowią w całości lub częściowo miejskie ugory, ponownie pełnią one funkcję produkcyjną i magazynową, a w niewielkim zakresie także usługową.

Rys. 2. Rozmieszczenie badanych terenów przemysłowych na tle struktury przestrzenno-funkcyjnej Ozorkowa

Legenda: (1) Motarnia, (2) Zakład braci Schlösserów nad stawem Piła, (3) Młyn, (4) Zakłady nad stawem Wałach, (5) Przędzalnia Kryszków/Striwa/Latona, (6) Tkalnia Mechaniczna Weber, (7) OZPW Ozorkowianka/Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego Fresco, (8) Fabryka Librachów/Fabryka Gustawa Neitschego/Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego Fresco, (9) Farbiarnia Wernerów, (10) Manufaktura Schlösserów/Towarzystwo Schlösserowskiej Przędzalni Bawełny i Tkalni w Ozorkowie/Morfeo/Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Bawełnianego w Ozorkowie, (11) Latona, (12) Fassaden Glas Technik Polska S.A.
Źródło: Grzelak (2022: 35).

Rys. 3. Przestrzenna struktura użytkowania ziemi w obrębie analizowanych terenów poprzemysłowych w Ozorkowie

Źródło: Grzelak (2022: 54).

4.4. Predyspozycje terenów poprzemysłowych w Ozorkowie do rewitalizacji

Kryteria oceny

Aspekty mogące wpływać na możliwości ponownego wprowadzenia na teren zdegradowany działalności przemysłowej lub też jego adaptacji do pełnienia nowych funkcji można klasyfikować na wiele sposobów, analogicznie do podziału czynników lokalizacji. Pod uwagę bierze się możliwość obiektywnego pomiaru i rodzaj wpływu na przedsiębiorstwo (czynniki obiektywne, twarde i subiektywne, miękkie) czy skalę oddziaływania (krajowe, regionalne, lokalne) (Budner 2007), jednak najpowszechniej stosuje się kryterium rodzajowe. Syntetyzując podejścia różnych badaczy, często zresztą niezgodnych w kwestii nazewnictwa kategorii (Domański 2001; Budner 2007; Białecka, Biały 2014; Skalny, Białecka 2016; Kobyłańska, Gawor 2017), potencjał rewitalizacyjny terenów poprzemysłowych można ocenić poprzez odpowiednio dobrane do celu i metody badania, dostępne i wiarygodne zmienne ilustrujące czynniki:

- przestrzenne (np. kształt i wielkość działki ewidencyjnej/terenu przemysłowego, położenie względem innych obszarów, np. centrum miasta, otoczenie terenu, jego dostępność transportowa – przepustowość dróg lokalnych, dostęp do traktów dla rowerzystów i pieszych oraz transportu publicznego);
- przyrodnicze (np. podłoże geologiczne, topografia terenu, warunki wodne, cenne elementy przyrody ożywionej, zagrożenia geodynamiczne, zanieczyszczenie środowiska);
- gospodarcze (np. bliskość i chłonność rynku zbytu, wartość rynkowa obiektu, atrakcyjność inwestycyjna, rodzaj obecnego użytkowania, aktualne zagospodarowanie, w tym utwardzenie terenu i wyposażenie w infrastrukturę techniczną);
- społeczno-kulturowe (np. percepcja obiektów, zaangażowanie obywateli w działania rewitalizacyjne, wartość architektoniczno-historyczna i dydaktyczna obiektów/krajobrazu, potencjał demograficzny);
- polityczne i prawno-administracyjne (sytuacja formalno-prawna obiektu, uławienienia i bodźce biznesowe, lokalne prawo, zwłaszcza w odniesieniu do planowania przestrzennego i rewitalizacji, sprawność działania administracji lokalnej).

Predyspozycje terenów przemysłowych w Ozorkowie do rewitalizacji określono poprzez syntetyczną ocenę cech wyselekcjonowanych z wyżej wymienionych kategorii. Zebrane w terenie dane wejściowe uporządkowano dzięki przeglądowi dokumentów i analizom kartograficznym, a następnie – ze względu na zróżnicowanie formatu zmiennych (ilościowe i jakościowe) – nadano im wartości punktowe. Obszary przemysłowe zostały ocenione w pięciu kategoriach: cech fizycznych, czynników ekonomiczno-prawnych, zagospodarowania terenu, zagospodarowania jego otoczenia oraz dostępności transportowej. Świadomie zrezygnowano z odnoszenia się do ich genezy, jako że pierwotną funkcją terenów przemysłowych w Ozorkowie był głównie przemysł lekki. Analizowany zbiór jest pod tym względem niemal jednorodny, rewitalizacja nie generowałaby tak znacznych kosztów i trudności technicznych, jak dzieje się w przypadku przemysłu ciężkiego, z reguły silnie degradującego środowisko przyrodnicze (Lorens 2009). Wyjątkiem w Ozorkowie może być ewentualnie teren dawnego Morfeo, w którym na masową skalę wykorzystywano toksyczne substancje wybielające i farbujące tkaniny. Informacje na temat potencjalnego skażenia nie są jednakże dostępne, więc cecha ta nie mogła zostać poddana ocenie.

W zależności od właściwości danej cechy w prezentowanej analizie zastosowano dwie skale ocen: trójstopniową – jako skalę podstawową, a w pozostałych przypadkach – dwustopniową (tab. 2). Badanym obszarom przyznawano punkty w zakresie od 3 (najlepsza ocena) do 1 (najgorsza ocena). Aby maksymalnie zobiektywizować ewaluację, o ile to było możliwe, punktację zmiennych ilościowych oparto na pozycyjnych miarach tendencji centralnej.

Tabela 2. Czynniki uwzględnione w ocenie terenów poprzemysłowych w Ozorkowie

Kategoria	Czynnik	Punktacja
Cechy fizyczne	Powierzchnia obszaru [m ²]	3 pkt: wartości pomiędzy $Q_1 = 3\ 340$ a $Q_3 = 24\ 298,75$; 1 pkt: wartości poniżej $Q_1 = 3\ 340$ oraz powyżej $Q_3 = 24\ 298,75$
	Kształt obszaru ^{a)}	3 pkt: kształt regularny – kwadrat lub prostokąt o zbliżonym stosunku osi; 2 pkt: kształt raczej regularny – figury niebędące kwadratem ani prostokątem, ale wielobokiem o bokach o zbliżonej długości; 1 pkt: kształt nieregularny – figury niespełniające powyższych wymogów
	Udział granicy obszaru z bezpośrednim dostępem do drogi publicznej w obwodzie obszaru [%]	3 pkt: wartości pomiędzy 19,56 a 33,3%; 2 pkt: wartości pomiędzy 5,8 a 19,55%; 1 pkt: brak dostępu do drogi publicznej
	Dostęp do sieci elektroenergetycznej	
	Dostęp do sieci wodno-kanalizacyjnej	3 pkt: dostęp do sieci;
	Dostęp do sieci gazowej	1 pkt: brak dostępu do sieci
	Dostęp do sieci ciepłowniczej	
	Dostęp do sieci światłowodowej	
Czynniki ekonomiczno-prawne	Obszar objęty MPZP	3 pkt: teren objęty MPZP; 1 pkt: teren nieobjęty MPZP
	Liczba działek wymagających scalenia	3 pkt: 1 działka – brak konieczności scalania; 2 pkt: 2–5 działek wymagających scalenia; 1 pkt: powyżej 5 działek wymagających scalenia
	Forma własności	3 pkt: własność gminna; 2 pkt: własność Skarbu Państwa lub prywatna; 1 pkt: własność mieszana

^{a)} Kształt obszaru oceniony został w rzucie.

Tabela 2 (cd.)

Kategoria	Czynnik	Punktacja
Zagospodarowanie obszaru	Stan wizualny budynków ^{b)}	3 pkt: przewaga budynków w dobrym stanie lub brak budynków; 2 pkt: przewaga budynków w średnim stanie; 1 pkt: przewaga budynków w złym stanie
	Stan nawierzchni	3 pkt: nawierzchnia utwardzona w stanie umożliwiającym jej dalsze wykorzystanie lub nawierzchnia nieutwardzona ^{c)} ; 1 pkt: nawierzchnia utwardzona w stanie uniemożliwiającym jej dalsze wykorzystanie
	Oświetlenie	3 pkt: teren jest oświetlony; 1 pkt: teren nieoświetlony
	Parking na posesji ^{d)}	3 pkt: istnieje możliwość parkowania na posesji; 1 pkt: brak możliwości parkowania na posesji
Zagospodarowanie otoczenia	Liczba budynków usługowych w promieniu 250 m	3 pkt: 24 i więcej budynków; 2 pkt: 22–33 budynki; 1 pkt: 21 i mniej budynków
	Liczba użytkowanych budynków mieszkaniowych w promieniu 250 m	3 pkt: 152 i więcej budynków; 2 pkt: 102–151 budynków; 1 pkt: 101 lub mniej budynków
	Możliwość parkowania w bezpośrednim otoczeniu	3 pkt: istnieje możliwość parkowania; 1 pkt: brak możliwości parkowania

^{b)} Dominujący stan wizualny budynków (w ujęciu liczbowym). Stan wizualny określony został na podstawie ogólnej estetyki budynku. W formułowaniu oceny uwzględnione zostały takie parametry jak jednolitość i estetyka elewacji; estetyka i stan stolarki okienneo-drzwiowej; stan wizualny pokrycia dachowego; ewentualne ślady wandalizmu i degradacji. Za budynki w stanie dobrym uznano te, które nie wymagają poprawek estetycznych lub wymagają ich w niewielkim zakresie. Budynki określone jako znajdujące się w złym stanie wymagają przeprowadzenia znacznych prac modernizacyjnych. Zły stan budynków stanowi barierę dla zagospodarowania lub adaptacji terenu, budynki w dobrym stanie są za to atutem danego obszaru, ponieważ, po działaniach adaptacyjnych, można je ponownie wykorzystać. Brak budynków również oceniono pozytywnie.

^{c)} Nawierzchnia utwardzona w stanie ograniczającym jej dalsze wykorzystanie uznana została w opracowaniu za barierę dla zagospodarowania lub adaptacji terenu.

^{d)} Parking rozumiany jako możliwość parkowania na posesji, niekoniecznie na wydzielonych znakami poziomymi miejscach parkingowych.

Kategoria	Czynnik	Punktacja
Dostępność komunikacyjna	Czas dojścia pieszego do przystanku autobusowego regularnie obsługiwanego przez publicznego przewoźnika [min]	3 pkt: 1–3 min; 2 pkt: 3–5 min; 1 pkt: powyżej 5 min
	Czas dojścia pieszego do pozostałych przystanków autobusowych [min]	3 pkt: 1–3 min; 2 pkt: 3–5 min; 1 pkt: powyżej 5 min
	Czas dojścia pieszego do stacji/przystanku kolejowego [min]	3 pkt: 10 lub mniej min; 2 pkt: 11–20 min; 1 pkt: 21 lub więcej min

Źródło: opracowanie własne.

Pierwszą z kategorii, w której oceniano obszary poprzemysłowe, były ich cechy fizyczne. Ozorkowskie tereny poprzemysłowe są wyraźnie zróżnicowane pod względem wielkości. W opracowaniu przyjęto, że najkorzystniejsze tereny do ponownego zagospodarowania lub przeprowadzenia działań rewitalizacyjnych to te o średniej powierzchni. Wynika to z faktu, że choć mała powierzchnia oznacza zazwyczaj mniejsze nakłady kapitałowe z tytułu zakupu i zagospodarowania, możliwości lokalizowania nowych obiektów na takim obszarze są ograniczone. Z drugiej strony, określenie kierunku przekształceń terenów o bardzo dużej powierzchni jest bardziej skomplikowane. Niełatwe jest także znalezienie dla nich inwestora – z reguły wymagają one bowiem znacznie większych nakładów finansowych, w tym na pokonanie progowych kosztów rozwoju. W związku z powyższym w badanym zbiorze pozytywnie oceniono obszary, których powierzchnia mieściła się między pierwszym a trzecim kwartylem wartości zmiennej.

Kolejnym elementem poddanym analizie był kształt terenów poprzemysłowych (w rzucie). Oceniano go łącznie, a nie w rozbiciu na poszczególne działki ewidencyjne, gdyż omawiane tereny składają się z różnej ich liczby. Inwentaryzacji poddano zarówno obszary objęte pojedynczą działką ewidencyjną, jak i takie, na które składa się kilkadziesiąt działek. Kształt zaklasyfikowano jako regularny lub nieregularny. Za regularny uznano figury będące kwadratem, prostokątem lub innym wypukłym wielobokiem foremnym o możliwie małej liczbie boków o jak najbardziej zbliżonej długości. Taka forma optymalizuje potencjał wykorzystania obszaru na różne cele. Istotny jest prosty przebieg granic, zmniejszający tzw. straty brzegowe. Co więcej, im mniejsza jest liczba punktów załamania linii granicznej, tym łatwiej jest ją ustabilizować geodezyjnie. Kwestie te wpływają na czytelność granic i niwelują prawdopodobieństwo ewentualnych konfliktów sąsiedzkich (Podciborski, Trystuła 2010). W ocenie terenów poprzemysłowych w Ozorkowie

wyróżniono również stan pośredni, gdy figura nie spełnia powyższych wymogów, ale mimo to umożliwia stosunkowo łatwe zagospodarowanie terenu.

Następnym badanym aspektem był bezpośredni dostęp do drogi publicznej. Dobór tej zmiennej wynika z faktu, iż analizy dotyczą terenów miejskich o wysokim potencjale komercyjnym. Dostępność transportowa, w tym szczególnie możliwość dojazdu drogą publiczną, jest w tym przypadku kluczowa. Brak bezpośredniego dostępu do drogi publicznej nie jest cechą całkowicie dyskwalifikującą dany teren w kontekście możliwości ponownego zagospodarowania, ale może być utrudnieniem dla prowadzenia niektórych rodzajów działalności, obniżając wartość nieruchomości i komplikując proces inwestycyjny. Stan taki niesie bowiem ryzyko negatywnej decyzji o warunkach zabudowy (Zwolak 2017), oznacza on również ograniczenie w fizycznym dostępie do zaopatrzenia i rynku zbytu (dostawy surowców, wywóz produktów, widoczność w przestrzeni publicznej i dostęp dla klientów). Wskaźnik ten wyrażono ilościowo – jako udział procentowy granicy z dostępem bezpośrednim w obwodzie całej figury (obszaru przemysłowego). W analizie nie uwzględniono kategorii drogi, do której ma dostęp dany teren, ponieważ wszystkie obszary przemysłowe w Ozorkowie znajdują się przy drogach kategorii zbiorczej. Tylko dwa z badanych terenów nie posiadają bezpośredniego dostępu do drogi publicznej. Pierwszym z nich jest park miejski, na terenie którego ruch kołowy w ogóle nie jest dopuszczony. W przypadku drugiego obszaru (nr 5) wjazd na posesję jest możliwy dzięki drodze wewnętrznej z sąsiedniej działki.

Ostatnie pięć kryteriów w grupie cech fizycznych obejmuje dostęp do sieci infrastruktury technicznej – elektroenergetycznej, wodno-kanalizacyjnej, gazowej, ciepłowniczej i światłowodowej. Czynniki te ujęto w formie zmiennych binarnych. Ocenę pozytywną otrzymały te obszary, na których wyżej wspomniane elementy infrastruktury są obecne, choć niewiele może to powiedzieć o stanie ich utrzymania i funkcjonalności. Niemniej jednak uznano, że dostęp do sieci zdecydowanie ułatwia ewentualny proces inwestycyjny i obniża jego koszt.

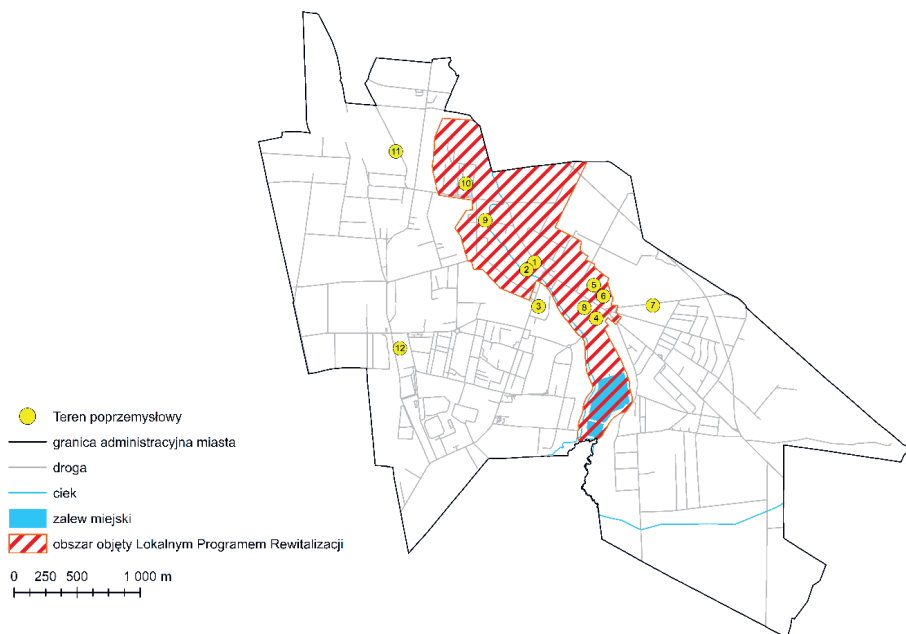
Kolejną kategorią, w której poddawano ewaluacji tereny przemysłowe w Ozorkowie, są czynniki ekonomiczno-prawne. Pierwotnie pod uwagę wzięto sześć elementów, ale ze względu na ich lokalną specyfikę ostatecznie uwzględniono jedynie trzy. Z oceny wykluczono przeznaczenie terenu w lokalnym *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Ozorkowa* (2011), zgodność obecnego użytkowania obszaru z użytkowaniem przewidzianym w tym dokumencie oraz objęcie terenu lokalnym programem rewitalizacji.

W świetle obecnie obowiązującego prawa studium jest głównym narzędziem polityki przestrzennej gminy, którego rolą jest m.in. określenie lokalnych zasad zagospodarowania. Jest to dokument obligatoryjny i jednocześnie wewnętrznie wiążący (Nowak i in. 2021). Jego zapisy (zbiór wytycznych planistycznych) są przenoszone do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego

(MPZP), które z kolei – jako akty prawa miejscowego – umożliwiają wydawanie decyzji administracyjnych w sprawie zagospodarowania terenu. W odniesieniu do studium analizie można poddać przeznaczenie danego obszaru poprzemysłowego w kontekście zgodności jego obecnego użytkowania z użytkowaniem planowanym. W stosownym dokumencie dla Ozorkowa poddane analizie tereny poprzemysłowe zaklasyfikowano przede wszystkim jako obszary o przewadze zabudowy śródmiejskiej oraz usług, w tym publicznych, sporadycznie przeznaczając je na tereny zieleni nieurządzonej czy aktywności gospodarczej. Obecne użytkowanie połowy z nich nie jest zgodne z przewidzianym. Biorąc jednakże pod uwagę fakt, że studium nie jest aktualne – uchwalono je w 2011 r. – ocena potencjału terenów poprzemysłowych z punktu widzenia zapisów w tym dokumencie byłaby dyskusyjna. Między okresem jego przygotowywania a 2022 r. uwarunkowania społeczne, gospodarcze i polityczne w mieście znacząco się zmieniły. Studium wymaga zatem pilnej aktualizacji.

W kwestii pokrycia planami miejscowymi badane miasto także wyróżnia się negatywnie. W 2020 r. wskaźnik pokrycia wyniósł jedynie 8,8%, przy bardzo wysokiej średniej dla powiatu – 72,3% (dane GUS). Co więcej, obowiązujące plany miejscowe w marginalnym stopniu dotyczą analizowanych obszarów. Jedynie dwa z nich objęto MPZP i są to tereny nr 6 (Tkalnia Mechaniczna Weber) oraz nr 12 (Fassaden Glas Technik Polska S.A.). W związku z powyższym w artykule nie oceniono przeznaczenia w planie miejscowym, lecz uwzględniono jedynie fakt objęcia danego terenu zapisami MPZP. Ze względu na kluczową rolę dla lokalnych działań na rzecz rewitalizacji (Ciesiołka, Rogatka 2015) cecha ta została uznana za oddziałującą pozytywnie.

W przypadku kolejnej zmiennej w analizowanej kategorii – tj. objęcia obszaru lokalnym programem rewitalizacji – teoretycznie można uznać, że włączenie terenów do tego typu programu jest sytuacją korzystną. W Ozorkowie dotyczy to 8 z 12 analizowanych obszarów (rys. 4). Biorąc jednakże pod uwagę rzeczowy i przestrzenny zakres działań przewidzianych w *Lokalnym programie rewitalizacji Gminy Miasto Ozorków 2020+*, samego objęcia planem nie można uznać za zaletę. Projekty przewidziane w programie dotyczą bowiem jedynie dwóch obszarów (teren nr 1 i nr 2). Co więcej, nie jest to zakres umożliwiający przyznanie im pozytywnej oceny w tej kategorii. Zrealizowany już projekt rewitalizacji obejmował remont budynku motarni oraz poddanie terenu parkowego rewaloryzacji i modernizacji. Utwardzono nawierzchnię ścieżek, zieleni uporządkowano i wzbogacono o nowe nasadzenia, wymieniono elementy małej architektury oraz utworzono siłownię plenerową i miejsca do gry w szachy. Ruiny dawnej fabryki, znajdujące się w parku, zaadaptowano na górkę saneczkową. Były to więc działania dotyczące głównie sfery technicznej rewitalizacji. Zabrakło inicjatyw na rzecz aktywizacji gospodarczej tych obszarów (Grzelak 2022).

Rys. 4. Tereny poprzemysłowe w Ozorkowie a obszar objęty *Lokalnym programem rewitalizacji Gminy Miasto Ozorków 2020+*

Legenda: (1) Motarnia, (2) Zakład braci Schlösserów nad stawem Piła, (3) Młyn, (4) Zakłady nad stawem Wałach, (5) Przędzalnia Kryszków/Striwa/Latona, (6) Tkalnia Mechaniczna Weber, (7) OZPW Ozorkowianka/Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego Fresco, (8) Fabryka Librachów/Fabryka Gustawa Neitschego/Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego Fresco, (9) Farbiarnia Wernerów, (10) Manufaktura Schlösserów/Towarzystwo Schlösserowskiej Przędzalni Bawełny i Tkalni w Ozorkowie/Morfeo/Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Bawełnianego w Ozorkowie, (11) Latona, (12) Fassaden Glas Technik Polska S.A. Źródło: Grzelak (2022: 69).

Uwzględniona w ocenie forma własności nieruchomości jest aspektem trudnym do określenia w kontekście potencjału dla rewitalizacji. Można jednak przyjąć, że najbardziej korzystna dla zagospodarowania – pierwotnego, wtórnego i jakichkolwiek zmian w tym zakresie – jest sytuacja, gdy na danym obszarze istnieje tylko jedna forma własności – gminna, prywatna lub Skarbu Państwa. Z punktu widzenia rewitalizacji za optymalną można uznać własność gminną. Tworzenie warunków do prowadzenia rewitalizacji, a także jej przygotowanie i koordynowanie stanowią bowiem zadania własne gminy (zgodnie z ustawą o rewitalizacji z 2015 r.). Będąc właścicielem nieruchomości, gmina może prowadzić w jej obrębie działania rewitalizacyjne bez zwłoki i innych przeszkód związanych z kwestiami własnościowymi. Grunty miejskie należy rozpatrywać jako dobro

publiczne, które jest zdolne generować dochody, nie tylko ekonomiczne, lecz także w innych sferach, poprzez kreowanie przestrzeni miejskiej. W tym kontekście także tereny prywatne powinny pozostawać przedmiotem szczególnej uwagi gminy, aby ich właściciele w niewiedzy lub złej wierze nie traktowali ich jedynie jako instrumentów do zaspokajania interesów prywatnych (Belniak 2007). Wobec powyższego tereny stanowiące własność gminną, w tym przypadku gminy miasto Ozorków, oceniono najkorzystniej.

Ostatnim ze szczegółowych czynników ekonomiczno-prawnych, które włączono do oceny terenów poprzemysłowych w Ozorkowie, była liczba działek wymagających scalenia w przypadku przeprowadzenia inwestycji na danym obszarze. Scalanie czy podział nieruchomości nie są obligatoryjne, potrzebę ich przeprowadzenia określa się w gminnym programie rewitalizacji (zgodnie z ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 r.). Dla badanego zbioru za najkorzystniejszą uznano sytuację, gdy obszar składa się z jednej działki i nie wymaga przeprowadzania takich działań. Rosnąca liczba działek skutkowałą obniżeniem oceny w tej kategorii.

Jako trzecią kategorię oceny terenów poprzemysłowych w Ozorkowie przyjęto aktualne zagospodarowanie obszaru. Ewaluacji poddano takie cechy jak: stan wizualny budynków (szczegółową analizę stanu technicznego uniemożliwił brak wstępu do części obiektów), stan nawierzchni oraz wyposażenie terenów w oświetlenie zewnętrzne, a także parkingi. W ocenie stanu wizualnego pod uwagę brano dominującą kondycję budynków na terenie w odniesieniu do ich liczby, a nie zajmowanej przez nie powierzchni. Zły stan budynków jest dużym utrudnieniem dla adaptacji, obiekty w dobrym stanie stanowią natomiast atut – można je ponownie wykorzystać przy niskich nakładach finansowych i technicznych. W tym kontekście także brak budynków oceniono pozytywnie, gdyż taki stan oferuje największą swobodę inwestycyjną. Na badanych terenach poprzemysłowych przeanalizowano również kondycję nawierzchni. Nawierzchnia w stanie uniemożliwiającym jej dalsze wykorzystanie uznana została za barierę dla ponownego zagospodarowania danego obszaru, pozytywnie oceniono natomiast nawierzchnię utwardzoną w stanie umożliwiającym jej ponowne wykorzystanie, jak również nawierzchnię nieutwardzoną, oferującą najszersze możliwości w perspektywie ponownego zagospodarowania terenu. Kolejna kwestia – wyposażenia terenu w oświetlenie zewnętrzne i parking – została oceniona w sposób zero-jedynkowy. Wyższą punktację otrzymały te obszary, na których obecne są wspomniane elementy infrastruktury.

Mimo obecności przedwojennych inwestycji analizowane tereny i obiekty (poza budynkiem motarni) nie zostały wpisane do rejestru zabytków. Połowa z nich znalazła się jednak (częściowo lub w całości) w strefie ochrony ekspozycji zabytkowych obiektów i urządzeń (motarnia, dawny zakład braci Schlösserów nad stawem Piła, fabryka Librachów, farbiarnia Wernerów, przędzalnia Kryszków oraz Tkalnia Mechaniczna Weber). Z jednej strony stwarza to ewidentny potencjał w procesie

rewitalizacji, z drugiej jednak generuje istotne utrudnienia i ograniczenia w zagospodarowaniu. Ze względu na ambiwalentność wartości historyczno-architektonicznych w przedstawionej ocenie zdecydowano się na wykluczenie tej cechy.

Następną analizowaną kategorią było zagospodarowanie otoczenia wybranych obszarów. W tym przypadku uwzględniono dwie cechy wyrażające pośrednio wielkość rynku zbytu w sąsiedztwie oraz atrakcyjność danego obszaru dla lokalnej społeczności i działań biznesowych. Z uwagi na brak dostępu do bardziej szczegółowych i trafnych danych zmienne te wyrażono jako liczbę: (1) budynków usługowych oraz (2) budynków mieszkaniowych w promieniu 250 m od terenu przemysłowego. Za najbardziej korzystną uznano sytuację, gdy liczba tych budynków była najwyższa. Jest to czynnik sprzyjający większości przekształceń rewitalizacyjnych niewymagających ekspansji terytorialnej. Wyjątek stanowi powrót do funkcji przemysłowej, która generowałaby negatywne efekty zewnętrzne. Generalnie jest to sytuacja rzadka, ponieważ przedsiębiorstwa produkcyjne jako nowe lokalizacje preferują raczej obrzeża miast i tereny niezagospodarowane (Jarczewski, Huculak 2010). Małe miasta stanowią jednak wyjątek. Prawie połowa obszarów przemysłowych w tego typu miejscowościach Polski Środkowej to tereny, na których utrzymała się funkcja przemysłowa (Lamprecht 2009). Mimo wszystko wydaje się, że obszary takie pełnią najczęściej funkcje magazynowe lub handlowe (Domański 2000). W kategorii „Zagospodarowanie otoczenia” oceniono również możliwość parkowania w bezpośrednim otoczeniu danego terenu przemysłowego. Za możliwość parkowania uznano istnienie publicznie dostępnego parkingu w bezpośrednim sąsiedztwie obszaru lub możliwość parkowania na jezdni przylegającej do niego drogi.

Procedura oceny uwzględniała także dostępność analizowanych obszarów w odniesieniu do transportu zbiorowego. W tej kategorii uwzględniono trzy czynniki: czas dojścia pieszego z danego terenu do przystanku autobusowego regularnie obsługiwanego przez publicznego przewoźnika, czas dojścia pieszego do pozostałych przystanków autobusowych oraz do stacji/przystanku kolejowego. Warto zaznaczyć, że w przypadku ponad połowy badanych terenów czas dojścia pieszego do przystanku nie przekracza 5 minut, co oznacza wysoką dostępność. Znacznie gorzej oceniono jednak czas dojścia pieszego do stacji lub przystanku kolejowego. Jedynie w przypadku dwóch terenów nie przekracza on 10 minut.

Wyniki oceny i dyskusja

Po przeanalizowaniu wszystkich zmiennych obliczono oceny potencjału terenów przemysłowych w Ozorkowie dla każdej z omawianych kategorii. Tę cząstkową syntezę oparto na formule średniej arytmetycznej. Finalnie każdemu terenowi przydzielono także ocenę łączną, wyrażoną jako średnia ocen we wszystkich ocenianych kategoriach (tab. 3).

Tabela 3. Ocena terenów poprzemysłowych w Ozorkowie w kontekście możliwości ich rewitalizacji

Nr terenu*	Ocena w kategorii					
	cech fizycznych	czynników ekonomiczno-prawnych	zagospodarowania obszaru	zagospodarowania otoczenia	dostępności transportowej	ogólna – we wszystkich kategoriach
1	2,25	2	2,5	2,33	2	2,22
2	2	2,33	2,5	2,67	1,33	2,17
3	2	2	1,75	2,33	1,33	1,88
4	2,38	1,33	2,5	1,67	1,33	1,84
5	2,25	1,67	1,25	1,67	1,33	1,63
6	2,13	2,67	2	1,67	2,33	2,16
7	2,75	1	2,5	2,33	1,33	1,98
8	2,50	1	3	1,67	2	2,03
9	2	2,33	1,75	1,67	1	1,75
10	2,25	1	2,5	1	1,33	1,62
11	2,38	1	1	1,33	1,67	1,48
12	2,13	2,33	2,5	1,67	2	2,12

Ocena: bardzo dobra dobra średnia zła

* Numeracja terenów analogiczna jak w tab. 1 i na rys. 2.

Źródło: opracowanie własne.

Biorąc pod uwagę pierwszą z badanych grup czynników, tj. cechy fizyczne, najlepsze oceny uzyskały tereny nr 7 (OZPW Fresco) oraz nr 8 (fabryka Librachów). W omawianej kategorii najgorzej oceniono natomiast tereny nr 2 (zakład braci Schlösserów w parku miejskim), nr 3 (młyn), nr 9 (farbiarnia Wernerów), nr 6 (Tkalnia Mechaniczna Weber) oraz nr 12 (Fassaden Glas Technik Polska). Warto zauważyć, że jedynie dwa z całej grupy analizowanych terenów uzyskały pozytywne noty. Dla większości z nich cechy fizyczne, takie jak powierzchnia, kształt czy udział granicy obszaru z bezpośrednim dostępem do drogi publicznej w obwodzie obszaru, przyjmowały niekorzystne parametry.

W sferze ekonomiczno-prawnej pozytywnie wyróżniają się aż cztery spośród analizowanych obszarów – nr 2 (zakład braci Schlösserów nad stawem Piła), nr 6 (Tkalnia Mechaniczna Weber), nr 9 (farbiarnia Wernerów) oraz nr 12 (Fassaden Glas Technik Polska). Pozytywne oceny w tej kategorii otrzymała połowa z badanych terenów.

Następnymi grupami czynników było zagospodarowanie analizowanych terenów przemysłowych oraz ich otoczenia. W pierwszym przypadku ponad połowa z analizowanych terenów odnotowała pozytywne wyniki. Obszarem najbardziej wyróżniającym się spośród nich był nr 8 – fabryka Librachów. Budynki na tym obszarze są w dobrym stanie wizualnym, podobnie jak nawierzchnia wokół nich. Teren jest oświetlony oraz wyposażony w parking. Najgorzej oceniony w tej kategorii został teren nr 5 – przędzalnia Kryszków. Nie ma on własnego oświetlenia zewnętrznego ani parkingu, a należące do niego budynki i nawierzchnia ciągów komunikacyjnych są w złym stanie. W kategorii zagospodarowania otoczenia aż cztery tereny uzyskały oceny bardzo dobre. Są to: motarnia (nr 1), zakład braci Schlösserów nad stawem Piła (nr 2), młyn (nr 3) oraz Fresco (nr 7). Ich cechami wspólnymi, wyróżniającymi je pozytywnie na tle innych elementów analizowanego zbioru, jest możliwość parkowania w ich bezpośrednim otoczeniu oraz wysoka aktywność gospodarcza w sąsiedztwie.

Ostatnią z ocenianych kategorii była dostępność transportowa. W tej sferze aż 8 z 12 analizowanych obszarów oceniono pozytywnie. Wpływ na to miał w dużej mierze czas dojścia pieszego do przystanków autobusowych. Najlepsze oceny uzyskały tereny położone przy drogach, którymi przebiega linia autobusowa obsługiwana przez publicznego przewoźnika. W przypadku terenu nr 12 atutem stała się jego lokalizacja w niewielkiej odległości od przystanku kolejowego. Tereny najgorzej zlokalizowane pod względem dostępności transportowej znajdują się na północnych peryferiach miasta (nr 10 – Morfeo oraz 11 – Latona). Warto zauważyć, że są to obszary największe w badanym zbiorze.

Na podstawie przedstawionej powyżej oceny sformułowano ranking terenów przemysłowych w Ozorkowie (tab. 4). Najwyżej uplasowały się w nim tereny o największym potencjale rewitalizacyjnym (motarnia, zakład braci Schlösserów nad stawem Piła oraz Tkalnia Mechaniczna Weber), a ich wspólną cechą jest

położenie w centrum miasta. Charakteryzują się one wysoką jakością otoczenia oraz dobrą dostępnością transportową. Mają one również jednolitą strukturę własności oraz nie generują trudności związanych z koniecznością scalania działek ewidencyjnych. Dla odmiany tereny o najmniejszym potencjale rewitalizacyjnym są położone najbardziej peryferyjnie (ponownie Morfeo i Latona). Cechują się przy tym mieszaną strukturą własnościową i bardzo dużą powierzchnią. Paradoksalnie, większą szansę na kompleksowe włączenie w strukturę przestrzenną i gospodarczą miasta wydaje się mieć ostatni w rankingu teren – nr 12. Jako rozległy ugor miejski, ulokowany między drogą wylotową z miasta a linią kolejową, może być atrakcyjny dla lokalizacji wielkopowierzchniowego obiektu handlowego lub magazynowego. Nie miałyby to jednak charakteru działania rewitalizacyjnego, lecz typowo komercyjnej inwestycji nieingerującej w sferę społeczną.

Tabela 4. Ranking terenów poprzemysłowych w Ozorkowie pod względem potencjału rewitalizacyjnego

Miejsce w rankingu	Nazwa terenu (numer)	Średnia ocena
1	Motarnia (1)	2,22
2	Zakład braci Schlösserów nad stawem Piła (2)	2,17
3	Tkalnia Mechaniczna Weber (6)	2,16
4	Fassaden Glas Technik Polska S.A. (12)	2,12
5	Fabryka Librachów/Fabryka Gustawa Neitschego/ Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego Fresco (8)	2,03
6	OZPW Ozorkowianka/Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Wełnianego Fresco (7)	1,98
7	Młyn (3)	1,88
8	Zakłady nad stawem Wałach (4)	1,84
9	Farbiarnia Wernerów (9)	1,75
10	Przędzalnia Kryszków/Striwa/Latona (5)	1,63
11	Manufaktura Schlösserów/Towarzystwo Schlösserowskiej Przędzalni Bawełny i Tkalni w Ozorkowie/Morfeo/ Ozorkowskie Zakłady Przemysłu Bawełnianego w Ozorkowie (10)	1,62
12	Latona (11)	1,48

Źródło: opracowanie własne.

Przedstawione wyniki trudno jest porównać do danych uzyskanych w analogicznych badaniach z uwagi na specyfikę obszaru badań i zbioru obiektów poddanych analizie (zróżnicowane tereny poprzemysłowe w małym mieście), a także wybór podejścia badawczego (badanie empiryczne, ukierunkowane na syntetyczną ocenę). Możliwości oceny potencjału do rewitalizacji lub rekultywacji terenów zdegradowanych zazwyczaj rozpatrywane są w ujęciu teoretycznym albo autorzy odnoszą się do tych kwestii w ramach opracowywania koncepcji metodycznej (np. Michalski 2015; Skalny, Białecka 2018; Sobolewska, Walczak 2019). Z kolei badania empiryczne dotyczą zwykle większych jednostek osadniczych lub nawet regionu. Mogą także uwzględniać wyłącznie wybraną gałąź przemysłu. Przykładem jest praca pod redakcją Barbary Białeckiej i Witolda Białego (2014), w której skupiono się na terenach pogórnicych regionu śląskiego, poprzestając jednak na opisowej, choć bardzo szczegółowej charakterystyce. Interesującym materiałem do przyszłych porównań może okazać się rozbudowywany obecnie system zarządzania terenami pogórnicych, którego pierwotną wersję opisali Jan Bondaruk i Paweł Zawartka (2011). Narzędzie to także dotyczy jedynie kontekstu śląskiego, lecz już w ujęciu wielobranżowym, co może zwiększyć możliwości jego wykorzystania.

4.5. Wnioski

Ozorków jest przykładem małego miasta, dla którego przemysł o XIX-wiecznych korzeniach stanowił kluczowy element bazy ekonomicznej przez ponad 100 lat. Po jego upadku, w okresie transformacji ustrojowej, lokalna społeczność i gospodarka odczuły głęboki kryzys. Na dekady wpisał się on także w krajobraz i tkankę miejską, w której do dziś znaczny udział mają tereny zdegradowane. Ich ponowne zagospodarowywanie to proces selektywny, powolny, raczej samorzutny i ekstenywny, niemający wiele wspólnego z rewitalizacją w pełnym znaczeniu tego pojęcia. A to właśnie ona pozwoliłaby na ponowne kompleksowe włączenie do struktury przestrzenno-funkcjonalnej miasta ozorkowskich terenów zdegradowanych i tym samym bardziej efektywne wykorzystanie ich potencjału.

W przypadku badanych obszarów ów potencjał tkwi w bardzo korzystnym położeniu w sieci transportowej, z czym wiąże się ich dobra dostępność oraz bliskość centrum i osiedli mieszkaniowych, a także zróżnicowaniu cech fizycznych i zagospodarowania. Każda z wymienionych kategorii oznacza większą swobodę dla: (1) władz lokalnych w procesie projektowania dalszego rozwoju obszarów zdegradowanych z możliwością zastosowania szerszego katalogu rozwiązań planistycznych i interwencji publicznych, (2) innych podmiotów poszukujących korzystnej lokalizacji na działania inwestycyjne, bez względu na preferencję odnośnie do typu „brownfield”, „greenfield” czy skali planowanego przedsięwzięcia. Z uwagi na dotychczasowe przekształcenia terenów poprzemysłowych

możliwości wyboru są znaczące, nawet mimo tego, że Ozorków to niewielka miejscowość, co teoretycznie powinno wpłynąć na ograniczenie podaży i indywidualnych cech terenów inwestycyjnych.

Jeśli chodzi o potencjalne trudności w ewentualnym procesie rewitalizacyjnym, zarówno podmioty publiczne, jak i inwestorzy prywatni napotkaliby w Ozorkowie istotną barierę, jaką jest struktura własnościowa terenów poddanych analizie. Jest to jednak bariera względna – jej pokonanie jest możliwe, choć oznacza konieczność podjęcia znacznych wysiłków natury finansowej i organizacyjnej. Z punktu widzenia celów oraz uwarunkowań realizacji procesów rewitalizacyjnych za korzystny można uznać fakt, że gmina miasto Ozorków jest właścicielem lub współwłaścicielem aż połowy z terenów poprzemysłowych poddanych analizie.

Kolejną niekorzystną dla potencjalnej rewitalizacji okolicznością jest ograniczona chłonność wewnętrznego rynku zbytu, a co za tym idzie, mniejsza atrakcyjność miasta dla zewnętrznych inwestorów. Uwaga ta nie dotyczy bezpośredniego otoczenia analizowanych terenów, ale Ozorkowa w ogóle. Już w raporcie Przemysława Śleszyńskiego z 2016 r. miasto zaklasyfikowano jako tracące funkcje i cechujące się niekorzystną sytuacją społeczno-gospodarczą. Od tego czasu nastąpiła dalsza depopulacja, której nie zrekompensowało pojawienie się istotnych bodźców rozwojowych. W Ozorkowie obserwuje się raczej efekty wymywania zasobów i konkurencję Łodzi jako ośrodka centralnego z silnie rozwiniętymi funkcjami egzogenicznymi. W związku z powyższym ożywienie porzuconych przez przemysł terenów wymaga zwiększonego wysiłku na rzecz chociażby rozpropagowania oferty inwestycyjnej miasta. W tego rodzaju działania silniej powinny zaangażować się władze lokalne. Pierwszorzędną kwestią jest również aktualizacja kluczowych dokumentów planistycznych i strategicznych, które w przypadku Ozorkowa nie uwzględniają intensywnych procesów i przemian struktur – społecznej, gospodarczej i przestrzennej z ostatniej dekady.

Warunkiem udanej rewitalizacji jest trafna diagnoza stanu terenów zdegradowanych. Autorki zdają sobie sprawę z ograniczeń procedury zaproponowanej dla obszarów poprzemysłowych w Ozorkowie, jako że nie znając szczegółowego celu i modelu rewitalizacji, nie można dostatecznie precyzyjnie ocenić predyspozycji danego terenu. Co więcej, nieznana pozostaje część niezbędnych do oceny wskaźników. Wynika to z braku możliwości wstępu na niektóre tereny, niedostatecznej szczegółowości lub aktualności publicznie dostępnych danych statystycznych itp. Mimo tych ograniczeń zaproponowany w artykule sposób oceny potencjału terenów poprzemysłowych cechuje się prostotą i znaczną elastycznością. Tym samym może być z łatwością zaadaptowany do wstępnej diagnozy stanu terenów zdegradowanych w innych jednostkach terytorialnych, a nawet służyć badaniom porównawczym w większej skali przestrzennej.

Literatura

- Banasiak J., Pielesiak I., 2008, *Działania władz samorządowych stymulujące rozwój społeczno-gospodarczy małego miasta w obszarze metropolitalnym (przykład Ozorkowa)*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Ośrodki lokalne w strefie oddziaływania wielkich miast*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk”, 238: 148–169.
- Belniak S., 2007, *Bariery procesu rewitalizacji miasta*, „Świat Nieruchomości”, 62: 42–44.
- Bialecka B., Biały W. (red.), 2014, *Tereny pogórnice – szanse, zagrożenia. Analiza przypadku*, P.A. Nova, Gliwice.
- Bondaruk J., Zawartka P., 2011, *Ogólnodostępna Platforma Informacji „Tereny przemysłowe i zdegradowane” (OPI-TPP) – nowoczesne narzędzie systemowego zarządzania informacją o terenach przemysłowych w województwie śląskim*, „Prace Naukowe GIG. Górnictwo i Środowisko”, 4: 31–49.
- Budner W.W., 2007, *Czynniki lokalizacji inwestycji a możliwości rozwoju ekonomicznego*, „Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum”, 6/3: 43–58.
- Chlebowski B., Walewski W. (red.), 1886, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, Druk „Wieku”, Warszawa.
- Ciesiółka P., 2017, *Delimitacja obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji – doświadczenia miast województwa wielkopolskiego*, [w:] W. Ratajczak, M. Szewczyk, J. Weltrowska (red.), *Teoretyczne i praktyczne aspekty prawa gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 211–224.
- Ciesiółka P., Rogatka K., 2015, *Rola miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego w procesie rewitalizacji miast na przykładzie metropolii Poznań*, „Problemy Rozwoju Miast. Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast”, 4: 27–36.
- Denis M., 2017, *Tereny przemysłowe w dobie zrównoważonego rozwoju*, „Studia Miejskie” 26: 25–37.
- Domański B., 2000, *Restrukturyzacja terenów przemysłowych w miastach*, [w:] Z. Ziobrowski, D. Ptaszycka-Jackowska, A. Rębowska, A. Geissler (red.), *Odnowa miast: rewitalizacja, rehabilitacja, restrukturyzacja*, Wydawnictwo Instytutu Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej – Oddział w Krakowie, Kraków: 107–142.
- Domański B., 2001, *Przeształcenia terenów przemysłowych w województwach śląskim i małopolskim – prawidłowości i uwarunkowania*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, 3: 51–59.
- Górny P.A., 2014, *Przemysł starszy od miasta*, Miejska Biblioteka Publiczna im. K.K. Baczyńskiego, Ozorków.
- Grzelak A., 2022, *Zagospodarowanie terenów przemysłowych w Ozorkowie a możliwości rewitalizacji*, praca magisterska, Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, Wydział Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- GUS (BDL), <https://bdl.stat.gov.pl> (dostęp: 28.05.2022).
- Irmiński W., 2002, *Badania i zagospodarowanie terenów przemysłowych*, „Przegląd Geologiczny”, 50(8): 680–683.
- Jarczewski W., 2010, *Błokowiska – obszary zdegradowane czy bezpieczne, dostatnie i spokojne miejsca do życia?*, „Zarządzanie Publiczne”, 1–2(9–10): 121–130.

- Jarczewski W., Huculak M., 2010, *Wpływ rewitalizacji terenów poprzemysłowych na rynek pracy w woj. śląskim*, „Problemy Rozwoju Miast”, 4: 34–42.
- Kobyłańska M., Gawor Ł., 2017, *Problematyka przeobrażeń przestrzennych w procesach rewitalizacji terenów poprzemysłowych*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, 31(1): 68–80.
- Lamprecht M., 2009, *Przemiany funkcjonalne terenów poprzemysłowych w małych miastach Polski Środkowej – ujęcie przestrzenne*, [w:] T. Marszał (red.), *Funkcja przemysłowa małych miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 57–77.
- Lokalny program rewitalizacji Gminy Miasto Ozorków 2020+*, 2017, uchwała XXXVI/208/17 RM w Ozorkowie z dnia 16 stycznia 2017 r.
- Lorens P., 2009, *Specyfika przekształceń i rewitalizacji różnych typów obszarów zdegradowanych w miastach polskich*, [w:] P. Lorens, J. Martyniuk-Pęczek (red.), *Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast*, Wydawnictwo Urbanista, Gdańsk: 23–35.
- Maciejewska A., Turek A., 2011, *Rewitalizacja obszarów zurbanizowanych i poprzemysłowych jako kierunek zrównoważonego rozwoju miast*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w świetle wymagań strategii zrównoważonego rozwoju*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk”, 142: 465–476.
- Maciejewska A., Turek A., 2014, *Rewitalizacja obszarów poprzemysłowych ze szczególnym uwzględnieniem uwarunkowań środowiska przyrodniczego – wybrane studia przypadków*, „Problemy Rozwoju Miast”, 2: 81–94.
- Michalski K., 2015, *Wybrane aspekty ponownego wykorzystywania zdegradowanych terenów poprzemysłowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, 77: 125–133.
- Miśkowiec M., 2016, *Przemiany terenów poprzemysłowych w miejscach dziedzictwa przemysłu włókienniczego na przykładzie Manchesteru, Lyonu i Łodzi*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, 30(3).
- Nowak J.M., Śleszyński P., Ostrowska A., 2021, *Orzeczenia sądów administracyjnych dotyczące studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin. Perspektywa polityki publicznej i geograficzna*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2(84): 75–92.
- Ostręga A., Uberman R., 2005, *Formalnoprawne problemy rewitalizacji terenów poprzemysłowych, w tym pogórnich*, „Górnictwo i Geoinżynieria”, 29(4): 115–127.
- Podciborski T., Trystuła A., 2010, *Propozycja metody oceny ładu przestrzennego obszaru rekultywowanego*, „Wies i Rolnictwo”, 2(147): 82–95.
- Skalny A., Białecka B., 2016, *Determinanty modelu wyceny terenów poprzemysłowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, 87: 313–325.
- Skalny A., Białecka B., 2018, *Model wartościowania terenów poprzemysłowych zgodny z zasadami zrównoważonego rozwoju*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie”, 117: 517–529.
- Sobolewska J., Walczak Z., 2019, *Analiza możliwości zmiany sposobu zagospodarowania obszaru poprzemysłowego z wykorzystaniem metody AHP*, „Przegląd Budowlany”, 90(9): 103–107.
- Strykiewicz T., 2010, *Przemiany w geografii przemysłu*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, 15: 30–44.

- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Ozorkowa*, 2011, uchwała XVIII/160/11 RM w Ozorkowie z dnia 19 grudnia 2011 r.
- Suliborski A., Kulawiak A., Tomczyk J., 2016, *Przemiany „funkcji miejsca” małego miasta. Przykład Ozorkowa*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, 279: 214–222.
- System Informacji Przestrzennej Miasta Ozorków*, ozorkowmiasto.geoportalgminy.pl (dostęp: 28.05.2022).
- Śleszyński P., 2016, *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk, https://www.power.gov.pl/media/66970/Delimitacja_miast_srednich_tracacych_funkcje_spoeczno_gospodarcze_2.pdf (dostęp: 30.09.2022).
- Wojnarowska A., 2011, *Problemy rozwoju miast europejskich procesu postindustrialnego*, [w:] S. Kozłowski, A. Wojnarowska, *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Zagadnienia teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 7–13.
- Zioło Z., 2008, *Procesy transformacji przemysłowych układów przestrzennych na tle zmieniającego się otoczenia*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, 10: 11–22.
- Zwolak S., 2017, *Warunek dostępu do drogi publicznej w celu realizacji inwestycji*, „Przeгляд Prawno-Ekonomiczny”, 39: 170–179.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, t.j. Dz.U. 2003 Nr 80, poz. 717.
- Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, t.j. Dz.U. 2015, poz. 1777.

Stanisław MORDWA

PUNKTY SPRZEDAŻY ALKOHOLU JAKO MIEJSCA KONCENTRACJI PRZESTĘPCZOŚCI W PRZESTRZENI MIASTA

5

Dr hab. Stanisław MORDWA – *Uniwersytet Łódzki*

Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

e-mail: stanislaw.mordwa@geo.uni.lodz.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7254-0933>

ZARYS TREŚCI: Literatura z zakresu geografii przestępczości i kryminologii środowiskowej od dziesięcioleci przedstawia dowody na to, że miejsca popełniania przestępstw są ulokowane w przestrzeni miasta zgodnie z pewnymi wzorcami, oraz na to, że różne sposoby użytkowania terenu wpływają na rozmieszczenie przestępczości. Już w najwcześniejszych analizach przestrzennego rozkładu przestępczości zwracano uwagę na jej związki z lokalizacją punktów sprzedaży alkoholu, jak również jego spożyciem i skłonnością osób będących pod jego wpływem do popełniania czynów niezgodnych z prawem i normami społecznymi. Związki takie zauważał już prawie 200 lat temu Adolphe Quetelet, a po nim oczywiście także przedstawiciele chicagowskiej szkoły ekologii społecznej.

Celem prezentowanych wyników badań jest zwrócenie uwagi na rolę punktów sprzedaży alkoholu w przestrzennej dystrybucji przestępstw na obszarze osiedla Stare Bałuty w Łodzi. Do badań specjalnie wybrany został specyficzny obszar dzielnicy o „trudnej” przeszłości, stereotypowo postrzeganej jako silnie obciążona m.in. przestępczością. W przyszłości warto

by skonfrontować uzyskane tutaj wyniki z obszarami miasta o innej historii i charakterystyce społecznej.

W artykule udzielone zostaną odpowiedzi na pytania o strukturę przestrzenną czynów karalnych popełnionych na osiedlu oraz o strefę oddziaływania wspomnianych punktów sprzedaży na nasilenie poszczególnych kategorii przestępstw w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Niniejszy artykuł rozszerza literaturę polską na temat dystrybucji przestępstw w przestrzeni osiedla, analizując niedostatecznie dotąd opisany zasięg oddziaływania punktów sprzedaży alkoholu.

Do określenia natężenia przestępstw i wyznaczenia strefy oddziaływania polegającego na przyciąganiu niektórych kategorii przestępstw w okolice punktów sprzedaży alkoholu użyto indeksu lokalizacji przestępstw (LQC). Informacje o strukturze zarejestrowanych przestępstw i ich lokalizacji uzyskano z Komendy Wojewódzkiej Policji. Natomiast baza danych o punktach sprzedaży alkoholu powstała na podstawie inwentaryzacji terenu podmiotowego osiedla. Wstępnie wykorzystana w analizie baza danych objęła 739 przestępstw stwierdzonych i 49 punktów sprzedaży alkoholu.

W wyniku przeprowadzonych analiz stwierdzono, że istnieje silne negatywne oddziaływanie punktów sprzedaży alkoholu, które przyciągają konkretne kategorie przestępstw – okazało się, że są to głównie przestępstwa kryminalne skierowane przeciwko mieniu, przeciwko życiu i zdrowiu oraz czci i nietykalności cielesnej. Strefa negatywnego oddziaływania punktów sprzedaży alkoholu została ograniczona na podstawie tych badań do ok. 100 metrów. Jedynie przestępstwa o charakterze seksualnym dokonywane są poza stumetrowym sąsiedztwem miejsc dystrybucji alkoholowej. W porównaniu z wynikami przywoływanych w tym artykule prac strefa oddziaływania punktów sprzedaży alkoholu ma stosunkowo niewielki rozmiar. Okazało się również, że wbrew ustaleniom wynikającym z literatury światowej w przestrzeni Starych Bałut wyższe wartości LQC obliczono dla bezpośredniego sąsiedztwa supermarketów i sklepów ogólnospożywczych niż dla sklepów monopolowych i barów.

Zalecenia i dyskusja wynikające z tych ustaleń powinny mieć wpływ na politykę zapobiegania przestępczości w zakresie lokalizacji obiektów, zarządzania nimi i zasad utrzymania ładu społeczno-przestrzennego w ich sąsiedztwie.

SŁOWA KLUCZOWE: punkty sprzedaży alkoholu, hot spoty przestępczości, iloraz lokalizacji przestępstw, zagospodarowanie terenu.

ALCOHOL OUTLETS AS CRIME HOT SPOTS WITHIN CITY SPACE

ABSTRACT: Literature from within the geography of crime and environmental criminology has for decades presented evidence for the existence of certain patterns of distribution of places where crime is committed in the urban space, as well as for the fact that various ways of land utilisation influence the distribution of crime. Already in previous analyses of the spatial distribution of crime, attention had been directed towards their (the crimes') relations with the localisation of the points of sale (POS) of alcohol, as well as the relationship between consuming such drinks and the inclination towards committing illegal acts and acts that contradict the social norms by people under the influence of hard liquors. Such relationships were already noticed two hundred years ago by A. Quetelet, and after him, of course, by the representatives of the Chicago School of Social Ecology.

The objective of the presented research results is to draw attention to the role of the POS of alcohol in the spatial distribution of crimes in the area of the Old Bałuty estate in Łódź. The specific area of the district which has a 'difficult' past and is stereotypically perceived as

strongly encumbered with crime among other things has been selected purposefully. In the future, it will be worth to confront these results with areas of the city that have a different history and social characteristics.

This article answers the questions about the spatial structure of chargeable acts committed within the space of the said estate, as well as about the sphere of influence of the POS of alcohol on the intensification of particular categories of crime in the immediate neighbourhood. The article broadens the Polish literature on the subject of crime distribution within the space of estates, analysing the so far insufficiently described range of influence of the POS of alcohol. For defining the intensity of crimes and determining the zone of influence consisting in attracting some categories of crimes in the neighbourhood of the POS of alcohol, the LQC index was used. Information about the structure of registered crimes and their localisation was obtained from the Voivodeship Police Headquarters, while the database about the POS of alcohol was created based on the stock-taking of the estate's terrain. The database initially used in the analysis included 739 identified crimes and 49 POS of alcohol.

As a result of conducting these analyses, it was determined that there exists a strong negative influence of the POS of alcohol, which attract particular categories of crimes; it turned out that these are mainly criminal offences against property, against life and health, and against dignity and bodily inviolability. The zone of negative impact of the POS of alcohol in relation to the places where crimes were committed was limited – based on this research – to around 100 metres, while only sexual crimes are moved beyond the 100-metres-wide neighbourhood of the alcohol distribution. In comparison with the results from the works cited in this article, the zone of influence of the POS of alcohol is of a relatively small size. Also on the contrary; in comparison with what has been determined in world literature, it turned out that in the zone of the Old Bałuty, higher LQC values were calculated for the direct neighbourhood of supermarkets and convenient shops rather than for off-licences and bars.

Recommendations and discussion resulting from these facts should influence the policy of crime prevention in terms of the localisation of objects, managing them, and the rules of maintaining the social and spatial order in their neighbourhood.

KEYWORDS: POS of alcohol, crime hotspots, the quotient of the localisation of crimes, land development.

5.1. Wstęp

Już w najwcześniejszych analizach rozmieszczenia przestrzennego przestępczości zwracano uwagę na jej związki z lokalizacją punktów sprzedaży alkoholu, a także jego spożyciem. W pracy belgijskiego statystyka i socjologa Alphonse'a Queteleta *A Treatise on Man and the Development of His Faculties* z 1842 r. określone zostały nie tylko przestrzenne wzorce rozmieszczenia samej przestępczości, ale także jej związki z wiekiem, płcią, klimatem, ubóstwem, poziomem edukacji i spożyciem alkoholu (Quetelet 2014). Prawie 100 lat temu badacze ze szkoły chicagowskiej zauważyli, że przestępcy nie popełniają czynów karalnych w miejscu zamieszkania. Ustalono ponadto, że przestępczość koncentruje się w specyficznych obszarach, których właściwości społeczno-przestrzenne zaczęto badać.

W badaniach R. Clyde'a White'a (1932) oraz Clifforda R. Shawa i Henry'ego D. McKaya (1942) przestępczość powiązano z różnicami w użytkowaniu terenu i zagospodarowaniu przestrzeni. W kolejnych latach m.in. Patricia i Paul Brantinghamowie (1993, 1995) rozważali, w jaki sposób określone właściwości użytkowania terenu przygotowują grunt pod konkretne rodzaje przestępstw. O ile jeszcze Quetelet rozpatrywał związki uwarunkowania przestępczości na poziomie całego kraju, to Dennis W. Roncek ze współautorami powiązał poziom przestępczości ze szczególnymi funkcjami realizowanymi w przestrzeni już na poziomie bloku urbanistycznego (Roncek, Bell 1981; Roncek, Maier 1991). W wielu późniejszych badaniach łączono rozmieszczenie przestępczości z przestrzennym rozkładem punktów dystrybucji alkoholu i innymi obiektami uznanymi za potencjalnie stwarzające zagrożenie (Gruenewald i in. 2006; Bowers 2013; Groff 2011; Day i in. 2012; Romley i in. 2007; Zhu i in. 2004; Groff, Lockwood 2014; Roman, Reid 2012; Snowden 2019). W przywołanych pracach zwrócono uwagę na rolę różnych miejsc sprzedaży alkoholu, np. sklepów, barów, restauracji, klubów czy dyskotek. Stwierdzono, że w lokalach tych i w ich sąsiedztwie często dochodzi do kradzieży, napadów i rozbojów. Przestępcy wiedzą, że klienci posiadają przy sobie gotówkę, którą łatwo im odebrać. Obecność alkoholu we krwi sprawców również powoduje łatwiejsze i szybsze podjęcie decyzji o popełnieniu przestępstwa. Michael P. Cameron (2022) dowiódł natomiast silnego związku rozmieszczenia miejsc popełniania przestępstw z lokalizacją punktów sprzedaży alkoholu, niezależnie od współwystępujących z tymi punktami innych sklepów, usług itd.

Literatura z zakresu geografii przestępczości i kryminologii środowiskowej od dziesięcioleci przedstawia dowody na to, jak różne sposoby użytkowania terenu wpływają na rozmieszczenie przestępczości (Andresen i in. 2009; Ceccato 2009; McCord, Ratcliffe 2009; Sypion-Dutkowska 2014). Poziom działalności przestępczej na różnych obszarach zależy od specyficznej kombinacji pewnych czynników, które sprawiają, że miejsca te są dogodnymi lub nieodpowiednimi lokalizacjami dla przestępczości. Zauważa się, że poziom zagrożenia przestępczością w danym miejscu może wynikać z jego lokalizacji, charakterystyki zagospodarowania oraz określonych działalności tam prowadzonych. Istnieje wiele teorii na temat powstawania możliwości popełniania przestępstw w określonych okolicznościach. Oczywiście, nie wyjaśniają one w pełni, dlaczego niektóre obszary są bardziej kryminogenne niż inne, ale stanowią próby lepszego zrozumienia wzorców przestępczości, w szczególności miejskiej.

Przestępczość zwykle koncentruje się w miastach, w których także nie jest rozmieszczona w sposób losowy – zauważa się pewne wzorce jej występowania. Niektóre miejsca są bardziej narażone na ryzyko niż inne. Centra miast, obszary o zróżnicowanym zagospodarowaniu oraz zróżnicowanych funkcjach czy węzły transportowe są często miejscami bardziej kryminogennymi niż obszary o przevažającej funkcji mieszkaniowej (Sherman i in. 1989; Ceccato i in. 2002; Ceccato

2009; Loukaitou-Sideris 2012; Mordwa 2016). Okazało się, że pewne użytkownia terenu silnie przyciągają wszelkiego rodzaju czyny zabronione (np. sklepy, restauracje, lombardy, miejsca rozrywki) oraz poszczególne rodzaje przestępstw w większym bądź niewielkim stopniu (szkoły, stacje paliw, parkingi, dworce kolejowe), ale są też takie, które generalnie odpychają wszelką przestępczość (kościół, cmentarze). Wypracowane zostały różne wzorce przestrzenne przestępstw, wskazujące na to, gdzie dane czyny popełniane są szczególnie często, a gdzie wydają się one bardzo mało możliwe (Sypion-Dutkowska 2014; Sypion-Dutkowska, Leitner 2017; Wang i in. 2017; Yue i in. 2017).

Prawdopodobnie najlepiej zbadanymi punktami dystrybucji alkoholu pod kątem zwiększonego zagrożenia przestępczością są sklepy monopolowe oraz bary. Duży odsetek napadów i rabunków ma miejsce właśnie w tego typu lokalach. Mieszkańcy bloków urbanistycznych, na terenie których funkcjonują bary (Roncek, Bell 1981) lub sklepy monopolowe (Roncek, Maier 1991; McCord i in. 2007), doświadczyli więcej przestępstw niż mieszkańcy bloków nieposiadających takich obiektów. Rejestrowanie przez policję napadów i przestępstw z użyciem przemocy przeważnie związane jest z większą gęstością sklepów monopolowych i sklepów z winem (odpowiednio: Gruenewald 2011; Grubestic, Pridemore 2011). Inne badanie, które koncentrowało się na analizie dostępności do alkoholu w Camden (NY), wykazało, że obszary o dużej gęstości miejsc sprzedaży alkoholu miały wyższy poziom natężenia przestępstw z użyciem przemocy niż w innych częściach miasta (Gorman i in. 2001). Natomiast Elizabeth R. Groff i Eric McCord (2011) stwierdzili, że jeśli badane przez nich parki sąsiadowały z barami, miało to wpływ na występowanie przestępstw z użyciem przemocy, przestępstw skierowanych przeciwko mieniu, a także innych oznak nieporządku. W badaniu analizującym relację między rozmieszczeniem przestępstw przeciwko mieniu a zagospodarowaniem środowiska miejskiego w Seattle naukowcy odkryli, że obecność barów implikowała dokonywanie w ich okolicy włamań, kradzieży (w tym samochodów) i podpałek (Matthews i in. 2010). Badania przeprowadzone w Paterson (NY) podejmowały problem wpływu na przestępczość gęstości punktów sprzedaży alkoholu oraz pustostanów (Lardier i in. 2020). Także ten zespół badaczy potwierdził istotny i pozytywny związek rozmieszczenia miejsc dystrybucji alkoholu i przestępstw dokonywanych z użyciem przemocy. Stwierdzono, że gęstość punktów sprzedaży alkoholu była związana ze zwiększonym poziomem brutalnej przestępczości. W przypadku sklepów monopolowych ich sąsiedowanie z przystankami autobusowymi wyraźnie zwiększa zagrożenie przestępczością (Loukaitou-Sideris i in. 2001).

Ciekawą prawidłowość zaobserwowano w Walencji w Hiszpanii, gdzie analizie poddano telefoniczne zgłoszenia na policję (Marco i in. 2017). Udowodniono, że im więcej restauracji i kawiarni funkcjonuje w danym sąsiedztwie, tym mniejsza liczba zgłoszeń zaburzenia porządku związanego z alkoholem jest rejestrowana.

Z kolei im większa jest gęstość barów w środowisku lokalnym, z tym większą liczbą zgłoszeń policja ma do czynienia – co było zgodne z tezą postawioną przez badaczy. Badanie współwystępowania punktów sprzedaży alkoholu oraz przestępstw z użyciem przemocy w Waterloo (Ontario, Kanada) również przyniosło podobne, przewidywane wyniki (Quick i in. 2017). W świetle przytoczonych przykładów ewidentne jest, że oba rodzaje punktów sprzedaży alkoholu wszędzie związane są z wyższym poziomem przestępstw (głównie tych z użyciem przemocy), chociaż nie w równym stopniu (Madensen, Eck 2008).

Z geograficznego punktu widzenia ciekawym zagadnieniem jest analiza tego, jak daleko od miejsca dystrybucji alkoholu rozciąga się strefa wpływu przestępczych zachowań związanych z jego spożywaniem. W tym celu naukowcy zbadali miejsca dystrybucji alkoholu również pod kątem rozległości ich kryminogennego oddziaływania. Dennis W. Roncek i Pamela A. Maier (1991) uznali, że zasięg ten może być ograniczony do rozmiarów bloku urbanistycznego, podczas gdy Andrew Newton i Alexander F. Hirschfield (2009) testowali strefę 50 m (165 stóp) wokół zgeokodowanej lokalizacji miejsca dystrybucji alkoholowej. Naresh Kumar i Christopher R.M. Waylor (2003) wykazali natomiast szybko malejący wraz z odległością wpływ obiektów związanych z dystrybucją alkoholową na poziom przestępczości. Dlatego też Elizabeth R. Groff (2011), która badała zjawisko przemocy w strefie ponad 400 m (jedna czwarta mili) wokół miejsc spożywania alkoholu w Seattle, uznała, że jest to zbyt duży obszar, aby zauważyć w nim gwałtowny spadek przestępczości w miarę oddalania się od miejsc spożywania alkoholu. Zasięg wpływu punktów sprzedaży alkoholu na przestępczość w Filadelfii został zbadany przez Jerry'ego H. Ratcliffe'a (2012). Analizy wykazały, że poziom przemocy pozostaje wysoki w odległości do 25,9 m (85 stóp) od barów, a następnie szybko spada. Peter Day z zespołem (2012) również potwierdzili pozytywną korelację między liczbą poważnych przestępstw z użyciem przemocy, napadów i kradzieży a odległością od sklepów monopolowych. Natalia Sypion-Dutkowska (2014) na podstawie badań punktów sprzedaży alkoholu w Szczecinie zidentyfikowała silne oddziaływanie przyciągające przestępstwa wyłącznie w strefie odległości do 50 m. Analizowane punkty przyciągały w tak bliskim sąsiedztwie przestępstwa handlowe, narkotykowe, rozbójnicze i kradzieże. W strefie odległości 50–200 m negatywne oddziaływanie punktów sprzedaży alkoholu było już słabsze i zanikało wraz ze wzrostem odległości.

Bridget Freisthler (2004) próbowała umieścić problem gęstości punktów sprzedaży alkoholu w szerszym kontekście społecznym. Na przykładzie Kalifornii zbadła ona związek między dostępem do alkoholu a używaniem przemocy wobec dzieci i stwierdziła, że zagęszczenie punktów sprzedaży alkoholu i barów miało znaczący wpływ na stosowanie siły wobec dzieci. Także Michael Livingston (2011) przedstawił dowody na istnienie związku między przemocą domową a obecnością sklepów monopolowych w sąsiedztwie.

Pod wpływem alkoholu spokojni dotychczas ludzie mogą dopuszczać się różnych czynów naruszających aspektowane normy, a nawet zbrodni. Według statystyk australijskich tylko 19% zabójstw zostało sklasyfikowanych jako intencjonalne (Davies, Mouzos 2007). W pozostałych przypadkach okazało się, że 60% ofiar i sprawców znało się nawzajem; około połowa wszystkich sprawców była pod wpływem alkoholu w momencie popełnienia przestępstwa. Badaczki dodają, że 35% spraw z udziałem mężczyzn i 58% z udziałem kobiet miało miejsce w trakcie sporów domowych lub innych kłótni.

Podjęcie działań w społeczności lokalnej na rzecz uświadomienia szkodliwości spożycia alkoholu może jednak nie być łatwym zadaniem. Alkohol bowiem jest uważany za powszechny i akceptowalny artykuł spożywczy, wręcz niezbędny w przypadku różnych spotkań okolicznościowych czy towarzyskich. Zbadania zagadnienia prewencji alkoholowej podjęli się Lilian S. Bensley i Rui Wu (1991). Przyjęli oni, że zachęcanie do przestrzegania przepisów jest ważnym czynnikiem w bezpośrednich interakcjach między potencjalnymi przestępcami a oficjalnymi strażnikami (policja, ochroniarze, kontrolerzy, inni funkcjonariusze). Z badań wynika, że wykonanie polecenia jest bardziej prawdopodobne, jeśli jest ono postrzegane jako sprawiedliwe i uzasadnione. Jednakże, gdy próby kontrolowania zachowania są postrzegane jako manipulacyjne lub nieumotywowane, ludzie mogą się nie podporządkować, a nawet zachowywać konfrontacyjnie. Badacze stwierdzili, że komunikaty antyalkoholowe, wskazujące na negatywne skutki spożywania alkoholu, spowodowały wzrost spożycia napojów wysokoprocentowych. Ross Homel z zespołem (1997) stwierdzili, że za większą liczbę zachowań przestępczych wśród klientów klubów nocnych odpowiadają stosowane praktyki podawania alkoholu: rabaty, konkursy picia, obsługiwane nietrzeźwych klientów czy brak zapewnienia alternatywy dla spożywania alkoholu. W tym przypadku wdrożenie zasad odpowiedzialnego serwowania alkoholu oraz wzmocnienie regulacji dotyczących jego licencjonowania spowodowało znaczny spadek przemyłu związanej z alkoholem wokół klubów nocnych.

Obiekty, w których następuje dystrybucja alkoholu oraz ich sąsiedztwo, stanowią przykłady miejsc, w których koncentruje się przestępczość. Naukowcy są dzisiaj zgodni, że obiekty te mogą zarówno przyciągać, jak i generować przestępczość (Brantingham, Brantingham 1993). Coraz lepiej rozpoznawane są proprzestępcze parametry sąsiedztwa punktów sprzedaży alkoholu, zarówno w zakresie zagospodarowania terenu, jak i jakości przestrzeni publicznych, ładu przestrzennego i wyposażenia tych miejsc. Coraz łatwiej jest nam przewidzieć zmienną strukturę popełnianych czynów w zależności od czasu i wielkości przepływów mieszkańców i klientów. Na podstawie badań relacji między użytkowaniem terenu a rozmieszczeniem miejsc popełniania przestępstw wskazano na istnienie generatorów i atraktorów przestępczości (Brantingham, Brantingham 1995). Generatory (*crime generators*) to miejsca lub obiekty, w których koncentruje się wiele

potencjalnych ofiar lub obiektów, co z kolei umożliwia sprawcom popełnianie przestępstw. Zgodnie z teorią działań rutynowych potencjalni przestępcy, którzy znaleźli się w takim miejscu, wykazując swoją codzienną aktywność w przestrzeni, nawet bez nastawienia i zamiaru popełnienia występku lub zbrodni, mogą zdecydować się na taki czyn ze względu na znaczną liczbę nadarzających się okazji. Do tego typu miejsc i obiektów zalicza się np. tereny handlowe i usługowe, obiekty powszechnego i quasi-publicznego użytkowania: centra handlowe, przystanki, dworce i środki transportu publicznego, obiekty sportowo-rekreacyjne i kulturalno-rozrywkowe. Natomiast atraktory przestępstw (*crime attractors*) to miejsca lub obiekty atrakcyjne z punktu widzenia zmotywowanych przestępców, mogących napotkać tutaj wiele atrakcyjnych celów przestępstw lub potencjalnych ofiar. Do tego typu miejsc zaliczyć można zarówno te, w których przebywa wiele osób (centra handlowe, bary, dyskoteki), jak i te ze znacznie ograniczoną liczbą użytkowników (parkingi, tereny przemysłowo-składowe, obszary peryferyjne, dzielnice mieszkaniowe).

W Polsce w ujęciu przestrzennym omawiana problematyka podjęta została do tej pory jedynie w badaniach obejmujących Szczecin (Sypion-Dutkowska 2014; Sypion-Dutkowska, Leitner 2017). Dlatego też w prezentowanym artykule podjęto próbę zbadania związku między rozmieszczeniem przestępczości i lokalizacją punktów sprzedaży alkoholu na przykładzie innego polskiego miasta. Prezentowane badania w głównej mierze starają się odpowiedzieć na pytanie, jakie są przestrzenne wzorce rozmieszczenia przestępczości związanej z miejscami sprzedaży alkoholu i czy na poziom i strukturę zagrożenia tą przestępczością ma wpływ typ punktu dystrybucji alkoholowej. Toteż główny cel tego badania jest dwojaki. Po pierwsze, należało wykryć przestrzenne wzorce rozmieszczenia przestępstw w relacji do umiejscowienia punktów sprzedaży alkoholu. Drugim celem jest określenie, które przestępstwa szczególnie koncentrują się wokół różnych typów miejsc dystrybucji alkoholowej. Na potrzeby tego opracowania, zgodnie z wytycznymi teorii kształtowania przestrzeni bezpiecznych, wyselekcjonowano tylko te punkty sprzedaży alkoholu, które zostały ocenione negatywnie pod kątem poziomu potencjalnych miejscowych zagrożeń środowiskowych w ich sąsiedztwie.

Szczegółowe badania przeprowadzono na obszarze osiedla Stare Bałuty w Łodzi. Osiedle to stanowi północną część śródmiejskiej wielofunkcyjnej zabudowy miasta, na obszarze której znajdowało się 49 punktów sprzedaży alkoholu. Kwestie poruszone w tym opracowaniu pozwolą lepiej zrozumieć nasilenie niektórych typów przestępstw w pobliżu wspomnianych punktów, także w aspekcie zapewniania warunków bezpieczeństwa w tych miejscach. Poznanie uwarunkowań przestrzennych wzorców przestępczości w sąsiedztwie miejsc dystrybucji alkoholu może mieć zasadnicze znaczenie dla zapobiegania przestępczości i podniesienia jakości życia mieszkańców miasta.

5.2. Dane i metody badań. Obszar badań

Na potrzeby analizy poziomu i rozmieszczenia przestępczości na Starych Bałutach otrzymano dane z Komendy Wojewódzkiej Policji (KWP) w Łodzi. Pozyskane zestawienie tabelaryczne uwzględniało adres, datę, rodzaj i charakter zdarzeń przestępczych zarejestrowanych w 2016 r. Niestety okazało się, że w 19% przypadków dane policyjne były niekompletne (brak lub niepełne dane adresowe), co uniemożliwiło ich geokodowanie i wyłączyło je z dalszych analiz (tym niemniej 81% *geocoding rate* jest poziomem akceptowalnym; Ratcliffe 2004). W kolejnym kroku z bazy danych usunięto przestępstwa, których popełnienie z zasady ma znikomy związek z sąsiedztwem punktów sprzedaży alkoholu. 156 czynów należących do takich kategorii jak przestępstwa gospodarcze, na dokumentach, przeciwko prawom osób wykonujących pracę, przeciwko wymiarowi sprawiedliwości czy przeciwko wolności zostało zapewne dokonanych w biurach, urzędach, przedsiębiorstwach czy mieszkaniach, a nie w przestrzeni publicznej. Analizy rozmieszczenia przestępstw opracowano zatem na podstawie zbioru 739 czynów karalnych, które zaklasyfikowano do 6 kategorii przestępstw (tab. 1). Do wyznaczenia miejsc najbardziej zagrożonych przestępczością, czyli tzw. hot spotów, wykorzystano hierarchiczną metodę najbliższego sąsiada (*nearest neighbor hierarchical clustering*, NNH) z pakietu CrimeStat IV. Zaletą tej techniki jest możliwość pracy na danych adresowych (*point pattern data*) i bezpośrednia wizualizacja dyskretnych informacji o punktach w przestrzeni. Uzyskane obiekty graficzne – elipsy – w jednoznaczny sposób identyfikują hot spoty (Mordwa 2015).

Do oceny oddziaływania miejsc dystrybucji alkoholu na rozmieszczenie przestępstw wykorzystano iloraz lokalizacji przestępstw (*crime location quotient*, LQC; Sypion-Dutkowska, Leitner 2017), który wyraża się wzorem:

$$LQmC_i^k = \frac{\frac{NmC_i^k}{A_i^k}}{\frac{NmC^k}{A^k}}$$

gdzie: NmC_i^k – liczba przestępstw należących do m -tej kategorii popełnionych w i -tej strefie buforowej od k -tego typu punktu sprzedaży alkoholu (lub wszystkich typów punktów ogółem); NmC^k – liczba przestępstw należących do m -tej kategorii popełnionych w strefie 0–300 m od k -tego typu punktu sprzedaży alkoholu; A_i^k – powierzchnia i -tej strefy buforowej od k -tego punktu sprzedaży alkoholu; A^k – powierzchnia strefy buforowej 0–300 m od k -tego punktu sprzedaży alkoholu; I – cztery strefy buforowe: $i = 1-4$ (0–50; 51–100; 101–200; 200–300 m); K – typy punktów sprzedaży alkoholu: $k = 1-4$ (sklep

ogólnospożywczy, sklep monopolowy, supermarket, bar); M – liczba przestępstw ogółem bądź zaliczonych do jednej z sześciu kategorii przestępstw ($m = 1-6$).

Ilorazy LQC obliczono dla uprzednio wyznaczonych wokół punktów sprzedaży alkoholu stref odległości, czyli buforów wielopierścieniowych (narzędzie *multiple ring buffers*). W tych badaniach postanowiono skoncentrować się na najbliższej strefie oddziaływania miejsc i obiektów stwarzających zagrożenie, co jest uzasadnione w świetle wyników uzyskiwanych przez innych badaczy (Sypion-Dutkowska, Leitner 2017). Dlatego bufony wyznaczono dla czterech stref odległości: do 50, 50–100, 100–200 i 200–300 m. Przy pomocy obliczonych wartości LQC określono siłę i kierunek oddziaływania lokalizacji punktów sprzedaży alkoholu na rozmieszczenie poszczególnych kategorii przestępstw. Wartość równa 1 oznacza brak lub zrównoważenie wpływu danego miejsca na określoną kategorię czynów karalnych. Im uzyskana wartość jest większa od 1, tym o silniejszym związku między miejscem i daną kategorią czynów możemy mówić, z kolei im wartość jest niższa od 1, tym wyrazistsze są właściwości odpychające tego miejsca.

Badania przeprowadzono na osiedlu Stare Bałuty (Łódź podzielona jest na 56 tzw. obszarów SIM). Jest ono położone w centrum miasta, w jego strefie śródmiejskiej, ale tuż na północ od tzw. historycznego centrum miasta. Stare Bałuty należą do tych przestrzeni w Łodzi, które są najbardziej zagrożone przestępczością (Mordwa 2013).

Bałuty zostały przyłączone do Łodzi, z którą sąsiadowały od południa, przez administrację niemiecką dopiero w 1915 r. Jeszcze w 1884 r. ówczesna wieś liczyła 6,6 tys. mieszkańców, podczas gdy w 1913 r. było ich już 105 tys. Konsekwencją tak szybkiego rozwoju był ogromny popyt na mieszkania. W swobodny zatem sposób dzielono i zabudowywano wszelkie wolne tereny, a do budynków doprowadzano prywatne ulice, których przebieg odpowiadał właścicielom działek. Tym inwestycjom nie towarzyszył rozwój infrastruktury technicznej i społecznej. Pogłębiał się chaos przestrzenny, potęgowany przez niską jakość budowli, spełniających tylko minimalne standardy warunków zamieszkania. Takie warunki zadowalały jedynie ludność najbiedniejszą. W efekcie za Bałutami od początku ciągnęła się zła opinia. Uważano, że tu bije serce łódzkiej przestępczości (Badziak 2017). Także w mediach podkreślany jest i utrwalany „przestępczy” wizerunek tej części miasta. Paulina Gajewicz (2017) napisała: „Opinie o dzielnicy są różne, ale bezwzględnie kojarzą się z przestępczością i prawem pięści. Nikt nie zrozumie bałuciarza tak jak drugi bałuciarz. To lokalna tożsamość – podobne wartości, ten sam sposób myślenia”. Paweł Rutkiewicz (2018) w swoim tekście cytuje wypowiedź: „Tu zawsze były rozróby, ale był też jakiś honor. A tera? Jedną piątą naszych znajomych stąd zabiły alkohol i narkotyki”.

Od czasu przyłączenia Starych Bałut do Łodzi w obrębie najstarszej zabudowy nie podjęto spektakularnych działań planistycznych o charakterze społecznym czy przestrzennym. Natomiast w latach 60. i 70. na północ od najstarszych, często

już substandardowych zabudowań wprowadzono zabudowę blokową. W aktualnej strukturze funkcjonalno-przestrzennej Starych Bałut (ok. 3,61 km²) można wyróżnić: położone w części południowej historyczne kwartały wielofunkcyjne (15% powierzchni), tereny wielofunkcyjne pozbawione układu historycznego (30% powierzchni; także w części południowej), położone w części wschodniej i północnej wielkie zespoły mieszkaniowe (43%, zabudowa blokowa), centralnie położone tereny usługowe (7%) oraz tereny zieleni i zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej (uchwała nr LXIX/1753/18 Rady Miejskiej w Łodzi z 2018 r.).

Na obszarze osiedla funkcjonowało 49 punktów sprzedaży alkoholu (przy czym nie sprawdzano, czy właściciele/managerowie tych obiektów posiadają koncesję na legalny obrót wyrobami alkoholowymi). W tej liczbie uwzględnionych w badaniach zostało 11 supermarketów, 9 sklepów monopolowych, 19 sklepów ogólnospożywczych ze sprzedażą alkoholu oraz 10 barów posiadających alkohol w swojej ofercie. Zestaw tych punktów został zidentyfikowany podczas inwentaryzacji terenowej na obszarze badań, gdy waloryzowano przestrzeń osiedla pod kątem realizacji warunków bezpieczeństwa (zgodnie z metodą identyfikacji środowiskowych czynników zagrożeń Czarneckiego; Czarnecki 2011). W prezentowanych analizach uwzględniono zatem tylko te punkty sprzedaży alkoholu, które z perspektywy teorii kształtowania przestrzeni bezpiecznych stwarzały potencjalne zagrożenie przestępczością.

W analizach nie uwzględniono niektórych legalnych miejsc dystrybucji alkoholu (np. punktu sprzedaży hurtowej, restauracji, stacji benzynowej, stoiska w hali na rynku) oraz tych nielegalnych (np. meliny, bazaru, targowiska, gdzie często można napotkać nieformalne „stoiska”, bądź nagabujących oferentów posiadających wysokoprocenowy towar „z pewnego źródła”).

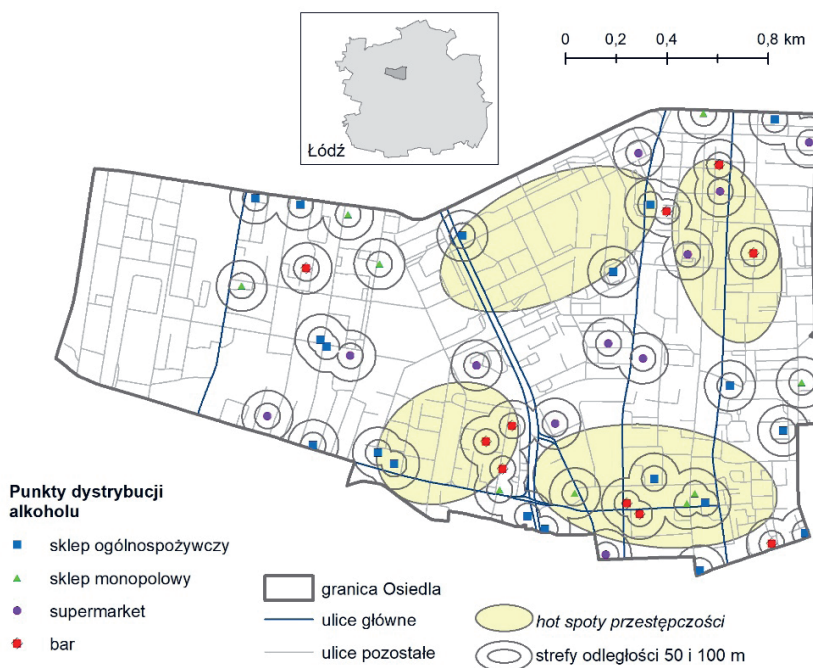
5.3. Wyniki badań

Koncentracja przestępstw na Starych Bałutach – punkty sprzedaży alkoholu przyciągają przestępczość

Otrzymany z Komendy Wojewódzkiej Policji w Łodzi rejestr stwierdzonych w 2016 r. przestępstw z obszaru Starych Bałut obejmował 739 czynów, których popełnienie mogło mieć potencjalny związek z lokalizacją punktów sprzedaży alkoholu. Największą część z nich stanowiły przestępstwa o charakterze kryminalnym skierowane przeciwko mieniu (73%) oraz przeciwko życiu i zdrowiu (11%). Mniej było przestępstw komunikacyjnych (ok. 6%), alkoholowych i narkotykowych (4,5%), czynów skierowanych przeciwko czci i nietykalności cielesnej (4%), a także seksualnych (1,6%). W strefie odległości do 300 m od uwzględnionych punktów sprzedaży położonych na obszarze osiedla popełnionych zostało 94% wszystkich przestępstw (91% przestępstw alkoholowych i narkotykowych, 91% komunikacyjnych, 97% skierowanych

przeciwko czci i nietykalności cielesnej, 94% przeciwko mieniu, 98% przeciwko życiu i zdrowiu oraz wszystkie przestępstwa seksualne).

Na mapie przedstawiającej hot spoty przestępstw można wskazać cztery wyraźnie wyróżniające się negatywnie obszary – generalnie znajdują się one we wschodniej części osiedla (rys. 1). Jak się okazuje, te cztery obszary są użytkowane w bardzo podobny sposób. Dominuje w nich bowiem funkcja mieszkaniowa uzupełniona handlem i usługami. Na terenach dwóch południowych hot spotów budynkami mieszkaniowymi są najczęściej XIX-wieczne kamienice, wśród których występują powojenne cztero- i pięciokondygnacyjne bloki. Na pozostałych obszarach dominuje blokowa zabudowa mieszkaniowa (licząca także ponad 8 kondygnacji). Miejsca, w których jest najmniej przestępstw, pokrywają się z dwiema formami użytkowania terenu: są to tereny zieleni albo tereny zabudowane pełniące funkcje przemysłową, składową lub magazynową.

Rys. 1. Punkty sprzedaży alkoholu na tle hot spotów przestępczości na osiedlu Stare Bałuty w 2016 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych KWP w Łodzi.

Na podstawie mapy rozmieszczenia hot spotów przestępstw i rozmieszczenia punktów sprzedaży alkoholu nie można wysnuć jednoznacznych stwierdzeń.

Punkty sprzedaży (wraz ze swoimi strefami potencjalnego oddziaływania) zlokalizowane są bowiem na obszarach o różnym poziomie koncentracji przestępstw.

Wartości LQC, obliczone dla czterech stref odległości, pozwalają określić poziom i kierunek wpływu lokalizacji punktów sprzedaży alkoholu na rozmieszczenie poszczególnych kategorii przestępstw (tab. 1). Na podstawie wartości dla wszystkich uwzględnionych w badaniach typów przestępstw można stwierdzić, że punkty sprzedaży mają własności przyciągające przestępczość – uśrednione wartości LQC są coraz niższe dla coraz bardziej odległych stref. W najbliższym sąsiedztwie tych punktów jest aż o 68% czynów karalnych więcej niż przeciętnie na całym badanym obszarze (także w kolejnej strefie odległości od punktów sprzedaży alkoholu obserwujemy „nadwyżki” przestępstw). Jak się okazuje, przez punkty sprzedaży przyciągane są wszystkie kategorie przestępstw (poza seksualnymi). W przypadku przestępstw seksualnych wyższe wartości LQC obliczono dla stref bardziej odległych od punktów sprzedaży alkoholu. Być może wpływ analizowanych miejsc na wspomniane czyny zabronione polega na tym, że z perspektywy napastnika łatwo jest w ich najbliższym otoczeniu wytypować potencjalną ofiarę, ale z racji charakteru tych punktów nie są one dogodnie do dokonania czynu od razu. Dlatego ofiara jest odąd śledzona, a do ataku dochodzi w większej odległości – ten sposób postępowania byłby zgodny z typem przestępcy-stalkera scharakteryzowanym w teorii wzorca przestępczości (Brantingham, Brantingham 1993).

Zasięg przyciągającego przestępczość oddziaływania punktów sprzedaży alkoholu ogranicza się właściwie do strefy 100 m wokół tych punktów, a strefa 100–200 m jest istotna tylko z punktu widzenia dokonywanych przestępstw seksualnych (dochodzi tutaj do seksualnego wykorzystywania nieletnich bądź zgwałceń).

Tabela 1. Wartości LQC kategorii przestępstw według stref odległości od punktów sprzedaży alkoholu w 2016 r.

Kategorie przestępstw	Strefy odległości (m)			
	0–50	50–100	100–200	200–300
Alkoholowe i narkotykowe	3,03	0,93	0,83	0,63
Komunikacyjne	2,33	1,55	0,85	0,24
Przeciwko czci i nietykalności cielesnej	1,96	1,60	0,50	1,14
Przeciwko mieniu	1,66	1,16	0,88	0,84
Przeciwko życiu i zdrowiu	1,02	1,67	0,93	0,48
Seksualne	0,00	0,58	1,55	0,59
<i>Średnia dla wszystkich przestępstw</i>	<i>1,68</i>	<i>1,24</i>	<i>0,87</i>	<i>0,77</i>

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych KWP w Łodzi.

Na podstawie wartości bezwzględnych liczby przestępstw popełnionych w strefie odległości do 50 m od punktów sprzedaży alkoholu stwierdzono zdecydowanie największe zagrożenie czynami skierowanymi przeciwko mieniu (kradzieże, rozboje, przywłaszczenia, włamania, oszustwa, zniszczenia lub uszkodzenia cudzych rzeczy). Ponadto często dochodzi tutaj do przestępstw komunikacyjnych (wypadki i prowadzenie pojazdu pod wpływem środka odurzającego), przestępstw skierowanych przeciwko życiu i zdrowiu (nieumyślnych spowodowań śmierci czy zwykłych i lekkich uszkodzeń ciała), naruszania nietykalności, a także przestępstw stypizowanych w ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii. W strefie odległości od 50 do 100 m od punktów dystrybucji alkoholu najczęściej dochodzi do tych samych przestępstw kryminalnych przeciwko mieniu oraz przeciwko życiu i zdrowiu, co w strefie tym punktom najbliższej. Tutaj również należy obawiać się kierowców prowadzących pod wpływem środka odurzającego, a także naruszenia nietykalności.

W kolejnych badanych strefach odległości od punktów (100–200 i 200–300 m) prawie wszystkie wartości wskaźników LQC przyjmują wartości poniżej 1. Można zatem stwierdzić, że strefa negatywnego wpływu punktów sprzedaży alkoholu na rozmieszczenie przestępczości wynosi ok. 100 m.

Obliczenie wartości wskaźników LQC ogółu przestępstw dla potencjalnych stref oddziaływania według poszczególnych typów punktów sprzedaży alkoholu pozwoliło na odkrycie pewnego zaskakującego faktu. Otóż większą koncentrację przestępstw stwierdzono w strefach do 100 m wyznaczonych wokół supermarketów i sklepów ogólnospożywczych niż wokół sklepów monopolowych i barów (tab. 2). W literaturze światowej często bowiem wskazuje się, że bary i sklepy monopolowe (*liquor store*) są ważnymi generatorami przestępstw w przestrzeni miast (np. Spicer i in. 2012; Gruenewald 2011; Grubestic, Pridemore 2011). Zastanawiające jest, że lokalizacja supermarketów poza zidentyfikowanymi hot spotami przestępczości (rys. 1) mimo wszystko przekłada się na najwyższe wskaźniki lokalizacji przestępstw (tab. 2).

Tabela 2. Wartości LQC przestępstw ogółem w strefach odległości od punktów sprzedaży alkoholu w 2016 r.

Typy punktów sprzedaży alkoholu	Strefy odległości (m)			
	0–50	50–100	100–200	200–300
Sklep ogólnospożywczy	1,70	1,07	0,92	0,96
Sklep monopolowy	1,00	1,39	0,95	0,94
Supermarket	2,12	1,39	0,86	0,90
Bar	0,92	1,23	0,85	1,08

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych KWP w Łodzi.

Zauważalna jest specyfika struktury przestępstw, które dokonywane były w sąsiedztwie badanych typów punktów sprzedaży alkoholu. Na podstawie obliczonych wskaźników LQC stwierdzono, że w wytyczonej okolicy do 100 m wokół supermarketów występuje zwiększone zagrożenie przestępstwami alkoholowymi i narkotykowymi (IQC=1,92), komunikacyjnymi (1,17) i kryminalnymi skierowanymi przeciwko życiu i zdrowiu (1,12). W sąsiedztwie sklepów ogólnospożywczych powinniśmy w szczególności odczuwać zagrożenie za strony sprawców przeciwko czci i nietykalności cielesnej (1,20). W strefie do 100 m wokół sklepów monopolowych występuje zwiększone zagrożenie przestępstwami przeciwko czci i nietykalności cielesnej (1,78) oraz przeciwko życiu i zdrowiu (1,48), natomiast w strefie potencjalnego oddziaływania wyznaczonej wokół barów – przestępstwami komunikacyjnymi (1,45), alkoholowymi i narkotykowymi (1,19) oraz skierowanymi przeciwko mieniu (1,17).

5.4. Dyskusja

Generatory i atraktory przestępczości są jednymi z wielu elementów dziennej przestrzeni aktywności mieszkańców, w której zaspokajają oni swoje bieżące potrzeby, a koncentracja przestępczości w obszarze miejskim w dużym stopniu wynika właśnie z codziennych przepływów ludzi z miejsca, w którym mieszkają, do innych części miasta. Niektórzy z nich, niejako przy okazji swoich rutynowych zachowań w przestrzeni publicznej, gdy napotkają okazje przestępcze, czasem podejmują decyzję, aby z takiej możliwości skorzystać. Z tej perspektywy przestępstwa w sąsiedztwie punktów sprzedaży alkoholu są wynikiem racjonalnej decyzji danego sprawcy, podjętej z uwzględnieniem określonych czynników sytuacyjnych, które taką okazję umożliwiają, a ponadto zapewniają niskie ryzyko wykrycia sprawcy i czynu.

Wyniki przedstawione w tym artykule pokazują, że przestępczość rejestrowana przez policję wykazuje tendencję do koncentrowania się wokół punktów sprzedaży alkoholu. Oczywiście punkty te nie są wyizolowane w miejskiej przestrzeni, ale są częścią złożonego systemu różnych form zagospodarowania terenu i funkcji tam realizowanych. Poznanie relacji (i jej specyfiki) między przestępczością a badanymi punktami sprzedaży alkoholu pozwoliło lepiej zrozumieć, w jaki sposób przestępczość jest nielosowo rozmieszczona w przestrzeni miasta. Zaobserwowany w tym badaniu związek między koncentracją przestępczości a typami punktów sprzedaży alkoholu koresponduje z wcześniejszymi głównymi ustaleniami wielu autorów. Badania przeprowadzone w różnych częściach świata i kulturach, a także literatura powstała na ich podstawie potwierdzają, że rozmieszczenie punktów sprzedaży alkoholu warunkuje rozmieszczenie miejsc, w których popełniane są czyny karalne (Roncek, Bell 1981; Roncek, Maier 1991; Bromley, Nelson 2002; Gruenewald i in. 2006; Day i in. 2012; Toomey i in. 2012; Groff, Lockwood 2014; Sypion-Dutkowska

2014; Conrow i in. 2015; Marco i in. 2017; Quick i in. 2017; Snowden 2019; Hobbs i in. 2020; Lardier i in. 2020). Wyniki uzyskane w badaniach łódzkich częściowo pokrywają się z tymi uzyskanymi w różnych krajach, na różnych kontynentach. Kategoriami przestępstw przyciąganymi przez *alcohol outlets* były te popełniane z użyciem przemocy: zabójstwa, gwałty, rozboje i wymuszenia, a także przestępstwa przeciwko mieniu: włamania, kradzieże (w tym kradzieże pojazdów silnikowych), co w znacznej części pokrywa się z badaniami łódzkimi. W porównaniu z przywoływanymi opracowaniami na osiedlu Stare Bałuty w Łodzi większe zagrożenie przestępczością w swoim otoczeniu stwarzają jednak inne obiekty dystrybucji alkoholowej. W literaturze światowej wyższy poziom natężenia przestępstw rejestrowany jest w pobliżu sklepów monopolowych i barów, podczas gdy na łódzkim osiedlu były to sklepy ogólnospożywcze i supermarkety. Prawdopodobną przyczyną tej polskiej specyfiki mogą być wyraźnie niższe ceny alkoholu w sklepach i marketach niż np. w barach.

Ogólnie rzecz biorąc, punkty sprzedaży alkoholu z obszaru Starych Bałut są miejscami o ponadprzeciętnym zagrożeniu przestępczością. Przyciągające przestępczość własności punktów sprzedaży zostały potwierdzone dzięki wykorzystaniu wartości ilorazów lokalizacji. Wykazano, że strefa wyższego zagrożenia przestępczością ma promień ok. 100 m. Z podobnie przeprowadzonych analiz w Szczecinie wynika, że punkty sprzedaży alkoholu okazały się najbardziej zagrożonymi funkcjami realizowanymi w przestrzeni miejskiej. Na 30 uwzględnionych funkcji punkty sprzedaży znalazły się na pierwszym miejscu. W Szczecinie punkty te także przyciągały przestępczość, nawet w stopniu wyższym niż w przypadku Łodzi, a ponadto strefa ich oddziaływania wyniosła 200 m (Sypion-Dutkowska 2014). Struktura przestępstw, które były silnie przyciągane przez punkty sprzedaży alkoholu w Szczecinie, była podobna do tej stwierdzonej na Starych Bałutach. Były to przestępstwa rozbójnicze, narkotykowe, handlowe, kradzieże, kradzieże z włamaniem i uszkodzenia mienia (nieznaczne różnice mogą wynikać z przyjęcia innej klasyfikacji czynów).

Andrew Newton i Alexander F. Hirschfield (2009) oraz Jerry H. Ratcliffe (2012) wskazywali na krótszą niż w Szczecinie odległość oddziaływania różnych *alcohol outlets* na poziom przestępczości. Badacze brytyjscy (na podstawie badań przeprowadzonych w Blackpool, Birmingham, Croydon, Guildford i Nottingham) i amerykańscy (Filadelfia) podkreślili, że wysokie natężenie stwierdzonych przestępstw występuje w strefie do 50 m od miejsc dystrybucji alkoholu, by następnie zacząć gwałtownie maleć. Harmonizuje to z wynikami analiz przeprowadzonych na osiedlu Stare Bałuty, gdzie zasięg silnego oddziaływania punktów sprzedaży alkoholu ustalono na 50 m, a strefę szybkiego spadku zagrożenia przestępczością – do odległości 100 m. Taka prawidłowość zgodna jest z prawem oporu przestrzeni Zipfa (w kryminologii znanego pod nazwą *crime distance decay*; Hammond, Youngs 2011): największa liczba zdarzeń przestępczych ma miejsce w najbliższej

strefie punktów sprzedaży alkoholu, liczba ta powoli zmniejsza się do odległości 50–100 m, by dalej już szybko maleć.

W badaniach łódzkich nie udało się niestety ustalić, czy analizowane punkty sprzedaży alkoholu przyciągając przestępczość, są jej atraktorami, czy generatorami – ten problem może stanowić przedmiot przyszłych badań. (W tym miejscu warto nadmienić, że Kate Bowers (2013) w badaniach pewnego *Metropolitan area of the UK* ustaliła, że kradzieże są przyciągane przez różne funkcje związane z zagospodarowaniem przestrzeni, co oznacza, że analizowane obiekty działają jak generatory przestępczości). Mimo to niniejszy artykuł rozszerza literaturę polską na temat dystrybucji przestępstw w przestrzeni osiedla, analizując niedostatecznie dotąd opisany zasięg oddziaływania punktów sprzedaży alkoholu.

W ostatnich latach wyraźnie wzrasta zainteresowanie badaniami interakcji między zagospodarowaniem przestrzeni a poziomem przestępczości (Felson, Boivin 2015). Wraz z ewolucją przestrzeni miejskiej, która dostosowywana jest do nowych wyzwań (zmiany klimatyczne, postęp technologiczny, wzrost populacji, zmiana potrzeb i aspiracji społecznych itp.), pojawia się realne zapotrzebowanie na wiedzę, jak planować i rozwijać miasta i ich konkretne części, by ułatwiać to interakcje społeczne, przy jednoczesnym ograniczaniu możliwości wystąpienia wszelkich oznak nieporządku społecznego (w tym przestępczości). Sklepy ogólnospożywcze, supermarkety, ale także bary i legalne sklepy monopolowe są ważnymi elementami środowiska miejskiego, a sposób ich zaprojektowania może ułatwić dokonywanie przestępstw i wykroczeń lub pomóc je ograniczyć.

Prezentowane wyniki mają oczywiście swe ograniczenia. Należy do nich np. wybór do badań obszaru zaledwie jednego łódzkiego osiedla. Wynikało to z zamiaru przeprowadzenia bardzo szczegółowych analiz obejmujących lokalny kontekst występowania środowiskowych czynników zagrożeń w sąsiedztwie punktów sprzedaży alkoholu, a w dalszej kolejności – także ocenę tego zagrożenia z punktu widzenia realizacji warunków bezpieczeństwa. Tak pracochłonne badania terenowe były możliwe do realizacji na obszarze o takiej powierzchni. Prawdopodobnie zatem przedstawione tutaj wyniki i wnioski nie muszą być użyteczne dla innych kontekstów miejskich. Ponadto zaprezentowane analizy nie obejmowały wszystkich współzmiennych dla elementów struktury miejskiej i były ograniczone do stosunkowo krótkich ram czasowych (dane o przestępczości dotyczyły tylko jednego roku). Te problemy prawdopodobnie można by wyeliminować w kolejnych badaniach, zakrojonych na większą skalę. Jednakże trudno będzie zmierzyć się z kolejnym ograniczeniem wynikającym z jakości danych przekazanych przez Policję. Instytucja ta rejestruje bowiem zdarzenia według adresów, a zatem spisywane czyny otrzymują adres najbliższego obiektu, który go posiada. Dopóki zatem policjanci nie zaczną w pełni korzystać ze współrzędnych GPS, dopóty wszelkie tego typu badania będą nadal obarczone błędami wynikającymi ze stosowania przybliżonej lokalizacji czynów przestępczych.

Treść artykułu dostarcza wielu przyczynków do dalszej dyskusji. Jeśli bowiem punkty sprzedaży alkoholu są związane z tworzeniem się hot spotów działalności przestępczej, to ich lokalizacja powinna być uwzględniona jako ważny czynnik przy ustalaniu tras patroli policyjnych, wraz z uwzględnieniem rozmieszczenia pozostałych czynników przestrzennych (np. newralgicznych funkcji realizowanych w przestrzeni, opuszczonych budynków, terenów zdegradowanych, oświetlenia i wielu innych), i na równi z uwarunkowaniami społeczno-demograficznymi (np. wiek, płeć, wykształcenie, dochody) czy rozmieszczeniem innych przejawów patologii społecznej (np. alkoholizm, prostytutka, gangi młodzieżowe i grupy ryzyka, bezrobocie). Badanie relacji między hot spotami przestępczości a lokalizacją miejsc dystrybucji alkoholu może być cenne zarówno z teoretycznego punktu widzenia, jak i w przypadku praktycznego kształtowania polityki zapobiegania przestępczości (McCord, Ratcliffe 2009).

Badanie hot spotów przestępczości w relacji do rozmieszczenia punktów sprzedaży alkoholu może być bardzo użyteczne w kontekście porządku i bezpieczeństwa publicznego, ponieważ może ułatwić zaprojektowanie konkretnych strategii zapobiegania i odstraszania przestępczości: wytyczenie zasięgu komisariatów i rewirów dzielnicowych, planowanie działań patrolowych, rozmieszczenie urządzeń CCTV czy kwestie związane z kształtowaniem przestrzeni bezpiecznych (strategie CPTED).

5.5. Konkluzja

W badaniu tym zbadano związek przestrzenny, jaki zachodzi między miejscami dystrybucji alkoholu a przestępczością. Założono, że jeśli związek ten zostanie lepiej zbadany i zrozumiany, będzie można zastosować lepsze sposoby kontrolowania problemu przemocy związanej ze spożywaniem alkoholu. Wyniki prezentowanych badań przyczyniają się do wyjaśnienia wzorców dystrybucji przestępstw w mieście na trzy sposoby: a) przestrzenną koncentrację zdarzeń przestępczych można wyjaśnić lokalizacją punktów sprzedaży alkoholu; b) badania przestępczości miejskiej powinny analizować odległość od punktów sprzedaży alkoholu; c) lokalizacja punktów sprzedaży alkoholu w relacji do innych form użytkowania terenu wpływa na rozmieszczenie hot spotów przestępczości.

Literatura

- Andresen M., Brantingham P.J., Kinney B., 2009, *Classics in environmental criminology*, Taylor & Francis, Boca Raton.
- Badziak K., 2017, *Historyczne Bałuty do wybuchu I wojny światowej*, [w:] M.J. Szymański, D. Staniszevska, T. Kochelski (red.), *Bałuty – legenda i rzeczywistość*, Dom Wydawniczy Książy Młyn–Muzeum Miasta Łodzi, Łódź: 7–50.

- Bensley L.S., Wu R., 1991, *The Role of Psychological Reactance in Drinking Following Alcohol Prevention Messages*, „Journal of Applied Social Psychology”, 21: 1111–1124.
- Bowers K., 2013, *Risky facilities: crime radiators or crime absorbers? A comparison of internal and external levels of theft*, „Journal of Quantitative Criminology”, 30(3): 389–414.
- Brantingham P.J., Brantingham P.L., 1993, *Environment, routine and situation: Toward a pattern theory of crime*, [w:] R.V. Clarke, M. Felson (red.), *Routine activity and rational choice*, „Advances in Criminological Theory”, 5: 259–294.
- Brantingham P.J., Brantingham P.L., 1995, *Criminality of Place. Crime Generators and Crime Attractors*, „European Journal on Criminal Policy and Research”, 13(3): 5–26.
- Bromley R.D.F., Nelson A.L., 2002, *Alcohol-related Crime and Disorder Across Urban Space and Time: Evidence from a British City*, „Geoforum”, 33(2): 239–254.
- Cameron M.P., 2022, *The relationship between alcohol outlets and crime is not an artefact of retail geography*, „Addiction”, 117(8): 2215–2224.
- Ceccato V., 2009, *Crime in a city in transition: the case of Tallinn, Estonia*, „Urban Studies”, 46(8): 1611–1638.
- Ceccato V., Haining R., Signoretta P., 2002, *Exploring crime statistics in Stockholm using spatial analysis tools*, „Annals of the Association of American Geographers”, 92(1): 29–51.
- Conrow L., Aldstadt J., Mendoza N.S., 2015, *A spatio-temporal analysis of on-premises alcohol outlets and violent crime events in Buffalo, NY*, „Applied Geography”, 58: 198–205.
- Czarnecki B., 2011, *Przestrzenne aspekty przestępczości. Metoda identyfikacji czynników zagrożeń w przestrzeni miejskiej*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.
- Davies M., Mouzos J., 2007, *Homicide in Australia: 2005–2006 National Homicide Monitoring Program Annual Report*, „Research and Public Policy Series”, 77, <https://www.aic.gov.au/publications/rpp/rpp77> (dostęp: 12.10.2022).
- Day P., Breetzke G., Kingham S., Campbell M., 2012, *Close proximity to alcohol outlets is associated with increased serious violent crime in New Zealand*, „Australian and New Zealand Journal of Public Health”, 36(1): 48–54.
- Felson M., Boivin R., 2015, *Daily crime flows within a city*, „Crime Science”, 4(31): 1–10.
- Freisthler B., 2004, *A spatial analysis of social disorganization, alcohol access, and rates of child maltreatment in neighborhoods*, „Children and Youth Services Review”, 26(9): 803–819.
- Gajewicz P., 2017, *Łódź – Bałuty. Jak się tutaj żyje? (Dzielnicowe opowieści)*, <https://www.morizon.pl/blog/lodz-baluty-jak-sie-tutaj-zyje/> (dostęp: 19.08.2022).
- Gorman D.M., Speer P.W., Gruenewald P.J., Labouvie E.W., 2001, *Spatial Dynamics of alcohol availability, neighborhood structure and violent crime*, „Journal of Studies on Alcohol”, 62(5): 628–636.
- Groff E.R., 2011, *Exploring „near”: Characterizing the spatial extent of drinking place influence on crime*, „Australian and New Zealand Journal of Criminology”, 44(2): 156–179.

- Groff E.R., Lockwood B., 2014, *Criminogenic facilities and crime across street segments in Philadelphia: Uncovering evidence about the spatial extent of facility influence*, „Journal of Research in Crime and Delinquency”, 51(3): 277–314.
- Groff E.R., McCord E.S., 2011, *The Role of Neighborhood Parks as Crime Generators*, „Security Journal”, 25: 1–24.
- Grubestic T.H., Pridemore W.A., 2011, *Alcohol outlets and clusters of violence*, „International Journal of Health Geographics”, 10: 30.
- Gruenewald P.J., 2011, *Regulating availability: How access to alcohol reflects drinking and problems in youth and adults*, „Alcohol Research & Health”, 34(2): 248–256.
- Gruenewald P.J., Freisthler B., Remer L., LaScala E.A., Treno A., 2006, *Ecological models of alcohol outlets and violent assaults: Crime potentials and geospatial analysis*, „Addiction”, 101(5): 666–677.
- Hammond L., Youngs D., 2011, *Decay functions and criminal spatial processes: Geographical offender profiling of volume crime*, „Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling”, 8(1): 90–102.
- Hobbs M., Marek L., Wiki J., Campbell M., Deng B.Y., Sharpe H., McCarthy J., Kingham S., 2020, *Close proximity to alcohol outlets is associated with increased crime and hazardous drinking: Pooled nationally representative data from New Zealand*, „Health & Place”, 65: 102397.
- Hommel R., Hauritz M., Wortley R., McIlwain G., Carvolth R., 1997, *Preventing Alcohol-related Crime Through Community Action: The Surfers Paradise Safety Action Project*, [w:] R. Hommel (red.), *Policing for Prevention: Reducing Crime, Public Intoxication and Injury*, Criminal Justice Press, Monsey: 35–90, <http://hdl.handle.net/10072/12385> (dostęp: 12.10.2022).
- Kumar N., Waylor C.R.M., 2003, *Proximity to Alcohol-serving Establishments and Crime Probabilities in Savannah, Georgia: A Statistical and GIS Analysis*, „Southeastern Geographer”, 43(1): 125–142.
- Lardier D.T., Reid R.J., Yu D., Garcia-Reid P., 2020, *A spatial analysis of alcohol outlet density and abandoned properties on violent crime in Paterson New Jersey*, „Journal of Community Health”, 45(3): 534–541.
- Livingston M., 2011, *A longitudinal analysis of alcohol outlet density and domestic violence*, „Addiction”, 106(5): 919–925.
- Loukaitou-Sideris A., 2012, *Safe on the Move: The Importance of the Built Environment*, [w:] V. Ceccato (red.), *The Urban Fabric of Crime and Fear*, Springer, Dordrecht: 85–110.
- Loukaitou-Sideris A., Liggett R., Iseki H., Thurlow W., 2001, *Measuring the effects of built environment on bus stop crime*, „Environment and Planning B”, 28(2): 255–280.
- Madensen T.D., Eck J.E., 2008, *Violence in bars: Exploring the impact of place manager decision-making*, „Crime Prevention and Community Safety”, 10(2): 111–125.
- Marco M., Freisthler B., Gracia E., López-Quílez A., Lila M., 2017, *Neighborhood characteristics, alcohol outlet density, and alcohol-related calls-for-service: A spatiotemporal analysis in a wet drinking country*, „International Journal of Geo-Information”, 6(12): 380.

- Matthews S.A., Yang T.C., Hayslett K.L., Ruback R.B., 2010, *Built environment and property crime in Seattle, 1998–2000: A Bayesian analysis*, „Environment & Planning A”, 42(6): 1403–1420.
- McCord E.S., Ratcliffe J.H., 2009, *Intensity value analysis and the criminogenic effects of land use features on local crime problems*, „Crime Patterns and Analysis”, 2(1): 17–30.
- McCord E., Ratcliffe J.H., Garcia R.M., Taylor R.B., 2007, *Nonresidential crime attractors and generators elevate perceived neighborhood crime and incivilities*, „Journal of Research in Crime and Delinquency”, 44(3): 295–320.
- Mordwa S., 2013, *Przestępczość i poczucie bezpieczeństwa w przestrzeni miasta. Przykład Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Mordwa S., 2015, *Techniki GIS – w poszukiwaniu hot spotów przestępczości*, „Archiwum Kryminologii”, 37: 279–302.
- Mordwa S., 2016, *The geography of crime in Poland and its interrelationship with other fields of study*, „Geographia Polonica”, 89(2): 187–202.
- Newton A., Hirschfield A.F., 2009, *Measuring Violence in and around Licensed Premises: The Need for a Better Evidence Base*, „Crime Prevention and Community Safety”, 11(3): 171–188.
- Quetelet L.A.J., 2014, *A Treatise on Man and the Development of his Faculties*, Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139864909>
- Quick M., Law J., Luan H., 2017, *The influence of on-premise and off-premise alcohol outlets on reported violent crime in the region of Waterloo, Ontario: Applying Bayesian spatial modeling to inform land use planning and policy*, „Applied Spatial Analysis and Policy”, 10(3): 435–454.
- Ratcliffe J.H., 2004, *Geocoding crime and a first estimate of a minimum acceptable hit rate*, „International Journal of Geographical Information Science”, 18(1): 61–72.
- Ratcliffe J.H., 2012, *The Spatial Extent of Criminogenic Places: A Change-point Regression of Violence around Bars*, „Geographical Analysis”, 44(4): 302–320.
- Roman C.G., Reid S.E., 2012, *Assessing the relationship between alcohol outlets and domestic violence: routine activities and the neighborhood environment*, „Violence and Victims”, 27(5): 811–828.
- Romley J.A., Cohen D.A., Ringel J.S., Sturm R., 2007, *The density of liquor stores and bars in urban neighborhoods in the United States*, „Journal of Studies on Alcohol and Drugs”, 68(1): 48–55.
- Roncek D.W., Bell R., 1981, *Bars, blocks, and crimes*, „Journal of Environmental Systems”, 11(1): 35–47.
- Roncek D.W., Maier P.A., 1991, *Bars, Blocks, and Crimes Revisited Linking the Theory of Routine Activities to the Empiricism of „Hot Spots”*, „Criminology”, 29(4): 725–753.
- Rutkiewicz P., 2018, *Limanka. Tu morda nie szklanka. Jak się żyje przy okrytej złą sławą ulicy w Łodzi?*, <https://lodz.wyborcza.pl/lodz/7,44788,23778730,limanka-tu-morda-nie-szklanka-jak-sie-zyje-przy-okrytejzla.html> (dostęp: 19.08.2022).
- Shaw C.R., McKay H.D., 1942, *Juvenile delinquency and urban areas*, University of Chicago Press, Chicago.

- Sherman L.W., Gartin P.R., Buerger M.E., 1989, *Hot spots of predatory crime: Routine activities and the criminology of place*, „Criminology”, 27(1): 27–56.
- Snowden A.J., 2019, *Exploring violence: The role of neighborhood characteristics, alcohol outlets, and other micro-places*, „Social Science Research”, 82: 181–194.
- Spicer V., Reid A.A., Ginther J., Seifi H., Dabbaghian V., 2012, *Bars on blocks: A cellular automata model of crime and liquor licensed establishment density*, „Computers, Environment and Urban Systems”, 36(5): 412–422.
- Sypion-Dutkowska N., 2014, *Uwarunkowania przestrzenne przestępczości w wielkim mieście w ujęciu GIS (na przykładzie Szczecina)*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk”, 159.
- Sypion-Dutkowska N., Leitner M., 2017, *Land Use Influencing the Spatial Distribution of Urban Crime: A Case Study of Szczecin, Poland*, „ISPRS International Journal of Geo-Information”, 6(3): 74.
- Toomey T.L., Erickson D.J., Carlin B.P., Lenk K.M., Quick H.S., Jones A.M., Harwood E.M., 2012, *The association between density of alcohol establishments and violent crime within urban neighborhoods*, „Alcoholism: Clinical and Experimental Research”, 36(8): 1468–1473.
- Wang F., Hu Y., Wang S., Li X., 2017, *Local Indicator of Colocation Quotient with a Statistical Significance Test: Examining Spatial Association of Crime and Facilities*, „The Professional Geographer”, 69(1): 22–31.
- White R.C., 1932, *The relationship of felonies to environmental factors in Indianapolis*, „Social Forces”, 10(4): 498–513.
- Yue H., Zhu X., Ye X., Guo W., 2017, *The Local Colocation Patterns of Crime and Land-Use Features in Wuhan, China*, „ISPRS International Journal of Geo-Information”, 6(10): 307.
- Zhu L., Gorman D.M., Horel S., 2004, *Alcohol outlet density and violence: a geospatial analysis*, „Alcohol and Alcoholism”, 39(4): 369–375.

Robert SZMYTKIE • Dominik SIKORSKI

MAŁE MIASTA W POLSCE W SYSTEMIE DOJAZDÓW DO PRACY

6

Robert SZMYTKIE – *Uniwersytet Wrocławski*

Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
 Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
 Plac Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław
 e-mail: robert.szmytkie@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6415-9342>

Dominik SIKORSKI – *Uniwersytet Wrocławski*

Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
 Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
 Plac Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław
 e-mail: dominik.sikorski@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-2612-3490>

ZARYS TREŚCI: Małe miasta stanowią w Polsce ważne ogniwo w systemie osadniczym, pełniąc funkcje ośrodków lokalnych głównie dla otaczających je obszarów wiejskich. W tym kontekście zasadne wydają się następujące pytania: (1) Czy pełnienie funkcji lokalnych przekłada się na strukturę dojazdów do pracy w małych miastach? (2) Jakie jest znaczenie małych miast w systemie dojazdów do pracy? (3) Jakie czynniki mają wpływ na kształtowanie struktury dojazdów do pracy w małych miastach? Głównymi celami artykułu było określenie pozycji małych miast w krajowym systemie dojazdów do pracy oraz ich typologia w kontekście struktury tych dojazdów. Do określenia struktury miejsc pracy i miejsc zamieszkania w małych miastach wykorzystano dane dotyczące przepływów ludności związanych z zatrudnieniem z lat 2006, 2011 i 2016. Na podstawie liczby osób przyjeżdżających i wyjeżdżających do pracy określono typy małych miast, wyróżniając trzy zasadnicze rodzaje relacji: (1) zrównoważony układ miejsc pracy i miejsc zamieszkania, (2) przewagę miejsc pracy i (3) przewagę miejsc zamieszkania. Użycie danych z trzech przekrojów czasowych

umożliwiło z kolei prześledzenie trendów zmian w zakresie struktury miejsc pracy i miejsc zamieszkania w małych miastach. Dodatkowo małe miasta podzielono z uwagi na ich wielkość i rangę w systemie osadniczym (wyróżniając małe miasta powiatowe). Podjęto także próbę identyfikacji różnic regionalnych oraz wpływu innych ośrodków miejskich (zwłaszcza dużych miast) na strukturę dojazdów do pracy w małych miastach. Przeprowadzone badania pozwoliły wysunąć następujące wnioski: (1) w ostatnich latach nastąpił wzrost liczby małych miast pełniących funkcję miejsca zamieszkania i spadek liczby miast o funkcji miejsca pracy, (2) specyfika sieci osadniczej w danym regionie wpływa na występowanie różnic w zakresie struktury dojazdów do pracy w małych miastach, (3) na funkcję małego miasta w systemie dojazdów do pracy ma wpływ jego liczba mieszkańców i ranga w systemie osadniczym, przyczyniając się do wzrostu znaczenia funkcji miejsca pracy, (4) małe miasta położone w miejskich obszarach funkcjonalnych są zwykle wyspecjalizowane w zakresie struktury dojazdów do pracy.

SŁOWA KLUCZOWE: małe miasta, dojazdy do pracy, powiązania funkcjonalne, funkcje miasta, baza ekonomiczna miasta, Polska.

SMALL TOWNS IN POLAND IN THE COMMUTING SYSTEM

ABSTRACT: In Poland, small towns are important elements in the settlement system, serving as local centres mainly for the surrounding rural areas. In this context, the following questions seem relevant: (1) Does the local functions determine the commuting structure of small towns?; (2) What is the importance of small towns in the national commuting system?; and (3) What factors influence the structure of commuting in small towns? The main objectives of the article were to determine the position of small towns in the national commuting system and their typology in the context of commuting structure. In order to determine the structure of job and residence place in small towns, data on employment-related population flows obtained from the years 2006, 2011, and 2016 was used. Based on the number of people commuting to work, the typology of small towns was decided, distinguishing three main types of relationships: (1) a balanced mix of job and residence places; (2) a preponderance of job places; and (3) a preponderance of residence places. In turn, the use of data from three cross-sections of time made it possible to trace trends in changes in the structure of job and residence places in small towns. In addition, small towns were divided according to their size and rank in the settlement system (distinguishing small county towns). An attempt was also made to identify regional differences and the influence of other urban centres (especially large cities) on the commuting structure of small towns. The study led to the following conclusions: (1) in recent years, there has been an increase in the number of small towns with a preponderance of residence places, as well as a decrease in the number of towns with a preponderance of job places; (2) the specifics of the settlement network in a given region influence the occurrence of regional differences in the commuting structure of small towns; (3) the function of a small town in the commuting system is influenced by its population and rank in the settlement system, contributing to an increase in the importance of the workplace function; and (4) small towns located in the functional urban areas tend to be specialised in terms of the commuting structure.

KEYWORDS: small towns, commuting to work, functional relations, urban functions, economic base of the city, Poland

6.1. Wprowadzenie

Charakterystyczną cechą sieci osadniczej Polski jest znaczna liczba miast liczących do 20 tys. mieszkańców. Małe miasta stanowią zarazem ważne ogniwo w systemie osadniczym kraju, pełniąc funkcje ośrodków lokalnych dla otaczających je obszarów wiejskich (Heffner 2016). Zbiór małych miast jest jednocześnie silnie zróżnicowany pod względem pełnionych funkcji (Matczak 1992; Szymańska, Grzelak-Kostulska 2005), przy czym, co charakterystyczne dla tej grupy – z ciągle wysokim znaczeniem rolnictwa, zwłaszcza w przypadku miast najmniejszych (Szmytkie, Tomczak 2021). W tym kontekście zasadne wydają się następujące pytania: (1) Czy pełnienie funkcji lokalnych przekłada się na strukturę dojazdów do pracy w małych miastach? (2) Jakie jest znaczenie małych miast w systemie dojazdów do pracy? (3) Jakie czynniki mają wpływ na kształtowanie struktury dojazdów do pracy w małych miastach?

Głównymi celami artykułu było określenie pozycji małych miast w krajowym systemie dojazdów do pracy oraz ich typologia w kontekście struktury dojazdów do pracy. W badaniu wykorzystano dane dotyczące przepływów ludności związanych z zatrudnieniem z lat 2006, 2011 i 2016. Użycie danych z trzech przekrojów czasowych umożliwiło prześledzenie trendów zmian w zakresie struktury miejsc pracy i miejsc zamieszkania w małych miastach. Dodatkowo małe miasta podzielono z uwagi na ich wielkość (potencjał ludnościowy) i rangę w systemie osadniczym (wyróżniając małe miasta powiatowe). Podjęto także próbę identyfikacji różnic regionalnych oraz wpływu innych ośrodków miejskich na strukturę dojazdów do pracy w małych miastach.

6.2. Zarys teorii

Według badań przeprowadzonych pod kierunkiem Piotra Rosika (2010) termin „dojazd” oznacza regularne przemieszczanie się do jakiegoś miejsca. W ścisłym tego słowa znaczeniu „dojeżdżającym do pracy” jest więc każda osoba, która przemieszcza się na trasie dom – praca – dom, wykorzystując do tego różne środki transportu.

Badania dotyczące dojazdów do pracy w Polsce mają stosunkowo długą tradycję i były przedmiotem licznych opracowań na gruncie geografii przed 1989 r. (Guzik 2015), w tym także prac o charakterze przeglądowym (np. Lijewski 1967; Gawryszewski 1974; Dzieciuchowicz 1979; Kitowski 1988). Jak zauważa Robert Guzik (2015), popularność tego tematu wynikała z jego istotności dla praktyki gospodarczej, szczególnie procesów industrializacji i powstawania nowych ośrodków przemysłowych, które wymuszały znaczące przepływy migracyjne i w zakresie dojazdów do pracy. Do tego dochodziła niska wydajność pracy, generująca olbrzymi popyt na siłę roboczą, który przy słabości budownictwa

mieszkaniowego w miastach mógł być zaspokajany przez dojazdy pracowników z obszarów wiejskich. Co więcej, rozproszone i niskotowarowe rolnictwo indywidualne wymuszało (zwłaszcza na obszarach z małymi gospodarstwami i gorszymi warunkami naturalnymi dla rolnictwa) dwuzawodowość i istnienie dużej grupy tzw. chłoporobotników. Badanie dojazdów do pracy było wówczas dość proste, gdyż sprzyjała temu zarówno organizacja statystyki publicznej, jak i dostępność danych o zatrudnieniu (Wiśniewski 2012; Guzik 2015).

Po transformacji ustrojowej w 1989 r. kierunki dojazdów do pracy i ich skala uległy przekształceniom. Zmieniła się też charakterystyka społeczno-demograficzna dojeżdżających. Niewykształceni chłoporobotnicy w pierwszej kolejności byli narażeni na zwolnienia grupowe i redukcje zatrudnienia. Co więcej, to właśnie duże przedsiębiorstwa państwowe, które kiedyś były celem masowych dojazdów, zostały najboleśniej dotknięte przez transformację ustrojową (Guzik 2015). W latach 1989–2006 pogorszyła się również dostępność danych statystycznych, ponieważ dojazdy do pracy w wymiarze ogólnopolskim nie były przedmiotem zainteresowania służb statystyki publicznej (Kruszka 2010), a ich analizy bazowały na wyrywkowych danych, zbieranych dla wybranych obszarów, głównie z wykorzystaniem metod ankietowych (Śleszyński 2012). Sytuacja w zakresie dostępności do danych na temat dojazdów do pracy w Polsce zmieniła się w 2006 r., kiedy GUS przeprowadził Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności, a badania te powtórzono następnie w 2011 i 2016 r. Stało się to punktem wyjścia do licznych badań w różnych skalach przestrzennych – krajowej (np. Śleszyński 2012; Ilnicki, Michalski 2015; Panecka-Niepsuj 2015), regionalnej (np. Guzik, Wiedermann 2012; Guzik 2015) lub lokalnej (np. Szymtykie 2016).

Dojazdy do pracy analizowane są zwłaszcza jako wskaźnik powiązań funkcjonalnych (Guzik 2015; Ilnicki, Michalski 2015), głównie w kontekście relacji kształtujących miejskie obszary funkcjonalne (Rosik i in. 2010; Śleszyński 2013; Wiśniewski 2013; Guzik i in. 2014; Bul 2015; Kurek i in. 2015; Muster 2018). Piotr Korcelli (1981), badając prawidłowości związane z zagadnieniem dojazdów do pracy, wyróżnił pięć poziomów hierarchicznych oraz ustalił relacje nadrzędności/podrzędności między różnymi poziomami jednostek osadniczych. W ujęciu generalnym, dojazdy zachodzą w górę struktury hierarchicznej, w ramach której mieszkańcy jednostek zajmujących niższy szczebel hierarchii przemieszczają się do jednostek położonych wyżej. Przepływy w drugą stronę są sporadyczne i stanowią jedynie niewielki procent wszystkich dojazdów. Dojazdy do pracy ilustrują faktyczne powiązania i relacje w sieci osadniczej, przez co wskaźnik dojazdów jest powszechnie wykorzystywany do delimitacji różnych typów obszarów funkcjonalnych (Smętkowski 2007; Guzik 2015; Ilnicki, Michalski 2015; Śleszyński 2015; Ilnicki, Janc 2021). W ostatnich latach w badaniach nad dojazdami do pracy coraz większe znaczenie zaczął odgrywać wątek ich wpływu na regionalny rynek pracy (Komornicki i in. 2013), zwłaszcza w kontekście powiązań pomiędzy

obszarami, w tym w zakresie kształtowania obszarów funkcjonalnych oraz procesów suburbanizacji (Bul 2013, 2020; Palak 2013; Kurek i in. 2015; Śleszyński i in. 2021).

Dojazdy do pracy wynikają z nierównowagi między popytem a podażą miejsc pracy oraz z niepełnego dopasowania rynków i zasobów pracy do wymaganych przez pracodawców kwalifikacji i wykształcenia lub do oczekiwań płacowych po stronie pracobiorców. Przyczyną dojazdów są również różnice w dochodach oraz szansach życiowych (Guzik 2015). Dojazdy do pracy przyczyniają się zatem do równoważenia rynku pracy – z miejscowości, w których jest mniejsza podaż miejsc pracy, do miejscowości z większą podażą (Kaczmarek, Mikuła 2010). Dojazdy do pracy można więc rozpatrywać dwupłaszczyznowo: z punktu widzenia funkcji miasta – w miejscu skupiającym dojazdy (ośrodek dojazdów) oraz z punktu widzenia funkcji obszarów otaczających miasto – w miejscu źródłowym dojazdów (ośrodek wyjazdów). Każda jednostka osadnicza może być miejscem zarówno dojazdów, jak i wyjazdów do pracy (Rosik i in. 2010). Tym samym struktura dojazdów może być stosowana do identyfikacji typu funkcjonalnego danej jednostki. Nadwyżka liczby dojeżdżających będzie świadczyła o silnie rozwiniętej funkcji miejsca pracy, z kolei nadwyżka liczby wyjeżdżających – o silnie rozwiniętej funkcji miejsca zamieszkania, a pośrednio również o bazie ekonomicznej jednostki (miasta).

6.3. Metody badań i źródła danych

Podstawą określenia funkcji miasta są różnorodne rodzaje działalności prowadzone przez jego mieszkańców (Liszewski, Maik 2000; Suliborski 2001). W tym kontekście funkcje dominujące to takie, które skupiają największą liczbę (udział) zatrudnionych. Badanie funkcji miasta opiera się zatem na analizie struktury zatrudnienia ludności, co prowadzi do określenia struktury rodzajowej funkcji (struktura zawodowa i zatrudnienia) bądź do określenia struktury funkcjonalnej miasta (Jerczyński 1977). Koncepcja struktury funkcjonalnej miasta nawiązuje bezpośrednio do założeń teorii bazy ekonomicznej (Jaroszevska, Maik 1994), która rozpatruje funkcje miasta z punktu widzenia miejsca zamieszkania i miejsca pracy (Kostrowicki 1952) oraz związków i relacji funkcjonalno-przestrzennych miasta z otoczeniem (Dziewoński 1977), co prowadzi do wyróżnienia: funkcji egzogenicznych (miastotwórczych) i endogenicznych (uzupełniających). Do pomiaru bazy ekonomicznej miasta zwykle stosowana jest klasyczna metoda wskaźnika nadwyżki pracowników (Sokołowski 2008), wprowadzona przez Homera Hoyta (1944).

Co jednak ciekawe, dojazdy do pracy dość rzadko były wykorzystywane do określania typów funkcjonalnych małych miast (por. Suliborski 2001). Stanisław Lewiński (1965) na podstawie dojazdów do pracy podzielił miasta na:

osiedla mieszkaniowe, ośrodki wymienne, ośrodki pracy i osiedla izolowane. Eugeniusz Biderman (1967) funkcje miast analizował w nawiązaniu do struktury funkcjonalnej, hierarchii oraz relacji przestrzennych miasta z zapleczem. Nieco inne podejście zastosował Marek Jerczyński (1977), który z uwagi na brak danych na temat dojazdów do pracy jako podstawę typologii funkcjonalnej miast przyjął stosunek liczby zatrudnionych wg miejsca pracy i wg miejsca zamieszkania. Na tej podstawie wyróżnił on pięć typów – miasta: o bardzo silnej (P_2) i silnej (P_1) funkcji miejsca pracy, o bardzo silnej (M_2) i silnej (M_1) funkcji mieszkaniowej oraz o zrównoważonym udziale funkcji miejsca pracy i funkcji mieszkaniowej (MP).

W badaniach dojazdów do pracy wykorzystano dane Banku Danych Lokalnych z lat 2006, 2011 i 2016.

- Dane z 2006 r. opracowano na podstawie badania przeprowadzonego w oparciu o informacje zawarte w źródłach administracyjnych. Celem badania było pozyskanie danych dotyczących dojazdów do pracy w kontekście wypracowania narzędzi analitycznych służących delimitacji przestrzeni. Źródłem informacji służących do oszacowania skali i kierunków przepływów ludności związanych z zatrudnieniem były zbiory systemu podatkowego urzędów skarbowych za rok 2006, gromadzone w bazie POLTAX, udostępnione przez Ministerstwo Finansów. Badane były przepływy osób zatrudnionych na podstawie stosunku pracy według stanu w dniu 31 grudnia 2006 r. W badaniu za dojeżdżającego do pracy uważa się osobę spełniającą następujący warunek: gmina zamieszkania różna od gminy miejsca pracy oraz podwyższone koszty uzyskania przychodu z tytułu dojazdów do pracy. Z uwagi na metodykę badania oraz jego eksperymentalny charakter – wartości liczbowe należy traktować jako szacunkowe.

- Badanie dojazdów do pracy w 2011 r. zostało przeprowadzone na podstawie danych zawartych w rejestrach administracyjnych, pozyskanych przez statystykę publiczną na potrzeby Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011 (NSP 2011). Metodyka tego badania została opracowana na podstawie wcześniej przeprowadzonych prac związanych z realizacją zadania „Przepływy ludności związane z zatrudnieniem w 2006 r.” Tym razem dotychczasowe źródło danych dla tego tematu (rejestry podatkowe) zostało wzbogacone o zasoby innych gestorów. Pochodzące z tych źródeł informacje znacznie zwiększyły (w porównaniu z 2006 r.) możliwości terytorialnej identyfikacji głównego miejsca pracy pracowników najemnych, a wśród nich osób dojeżdżających do pracy. Akcentowane wyżej różnice w źródłach danych, mimo zachowania takiej samej metodyki generowania z nich zbiorowości osób dojeżdżających do pracy, sprawiają, że wyniki badania dotyczące 2006 r. nie są wprost porównywalne z opisem dojazdów do pracy uzyskanym w ramach NSP 2011.

- Badanie pt. „Przepływy ludności związane z zatrudnieniem w 2016 r.” zostało opracowane według tej samej metodyki, co badania z lat 2006 i 2011.

Wyniki badania dojazdów do pracy pochodzą z administracyjnych źródeł danych Ministerstwa Finansów i Zakładu Ubezpieczeń Społecznych.

W niniejszym opracowaniu, dzięki dostępowi do danych na temat dojazdów do pracy, możliwe było zastosowanie podejścia zaproponowanego przez Marka Jerczyńskiego, z tą jednak różnicą, że do określenia poszczególnych typów funkcjonalnych wykorzystano bilans dojazdów do pracy w przeliczeniu na liczbę ludności w wieku produkcyjnym¹, co obrazuje poniższy wzór:

$$W_D = \frac{P - W}{L_p} * 100$$

gdzie:

W_D – wskaźnik dojazdów do pracy w danym mieście;

P – liczba osób przyjeżdżających do pracy do danego miasta;

W – liczba osób wyjeżdżających do pracy z danego miasta;

L_p – liczba ludności w wieku produkcyjnym w danym mieście.

Określenie struktury miejsc pracy i miejsc zamieszkania w poszczególnych miastach umożliwiło ich przyporządkowanie do pięciu typów funkcjonalnych (tab. 1), niezależnie dla każdego z analizowanych momentów czasowych (2006, 2011 i 2016).

Tabela 1. Typy funkcjonalne miast wyznaczone w oparciu o bilans dojazdów do pracy

Kod	Typ funkcjonalny	Wartość wskaźnika	
		min	max
P_2	Miasta o bardzo silnie rozwiniętej funkcji miejsca pracy	+10,1	$+\infty$
P_1	Miasta o silnie rozwiniętej funkcji miejsca pracy	+3,1	+10,0
MP	Miasta o zrównoważonym układzie funkcji miejsca pracy i miejsca zamieszkania	-2,9	+3,0
M_1	Miasta o silnie rozwiniętej funkcji miejsca zamieszkania	-9,9	-3,0
M_2	Miasta o bardzo silnie rozwiniętej funkcji miejsca zamieszkania	$-\infty$	-10,0

Źródło: opracowanie własne.

¹ Z uwagi na brak porównywalnych danych na temat liczby ludności aktywnej zawodowo saldo (bilans) dojazdów do pracy w danym mieście odniesiono do ludności w wieku produkcyjnym. Wartość ta ma obrazować potencjalne zasoby pracy w danej jednostce.

6.4. Małe miasta w Polsce

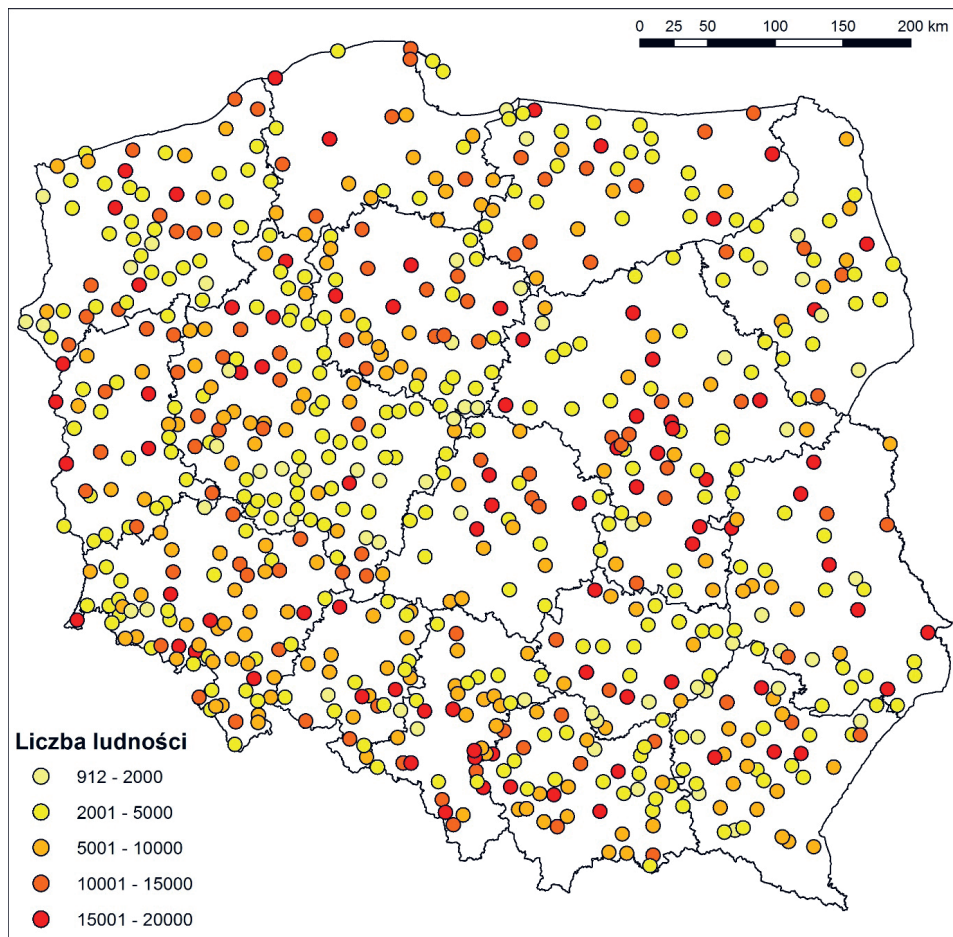
W latach 2006–2016 zbiór małych miast w Polsce podlegał zasadniczym przemianom w zakresie wielkości i składu jednostkowego, na co wpływ miały dwa główne procesy. Pierwszy z nich związany był ze wzrostem liczby miast (por. Szmytkie 2018), natomiast drugi wynikał ze zmian ludnościowych, jakim podlegały małe miasta w analizowanym okresie. Przyczyniło się to do przejścia niektórych jednostek do innych kategorii wielkościowych: małych miast do zbioru miast średnich (przy wzroście liczby ludności) i średnich miast do zbioru miast małych (przy spadku liczby ludności). Żeby zminimalizować problem przechodzenia miast pomiędzy poszczególnymi zbiorami, małe miasta przypisano do kategorii wielkościowych wg stanu ich liczby ludności w 2016 r.

Tym samym zbiór małych miast poddanych analizie zwiększył się w latach 2006–2016 z 670 do 700 jednostek, czyli o 30 miast ustanowionych w tym okresie. W 2016 r. małe miasta stanowiły 76,2% ogółu miast i skupiały 32,4% ludności miejskiej w Polsce.

Rozmieszczenie małych miast w Polsce, podobnie jak miast w ogóle, jest zróżnicowane przestrzennie (rys. 1). W 2016 r. największą liczbę małych miast posiadały województwa: wielkopolskie (92), dolnośląskie (72), mazowieckie (61) i zachodniopomorskie (54), natomiast najmniejszą: pomorskie i świętokrzyskie (po 27) oraz łódzkie i opolskie (po 29). Co więcej, w obrębie w zasadzie wszystkich regionów małe miasta wykazywały tendencję do koncentracji w określonych strefach, np. w Sudetach, w zachodniej części woj. kujawsko-pomorskiego czy na obrzeżach aglomeracji warszawskiej i konurbacji katowickiej.

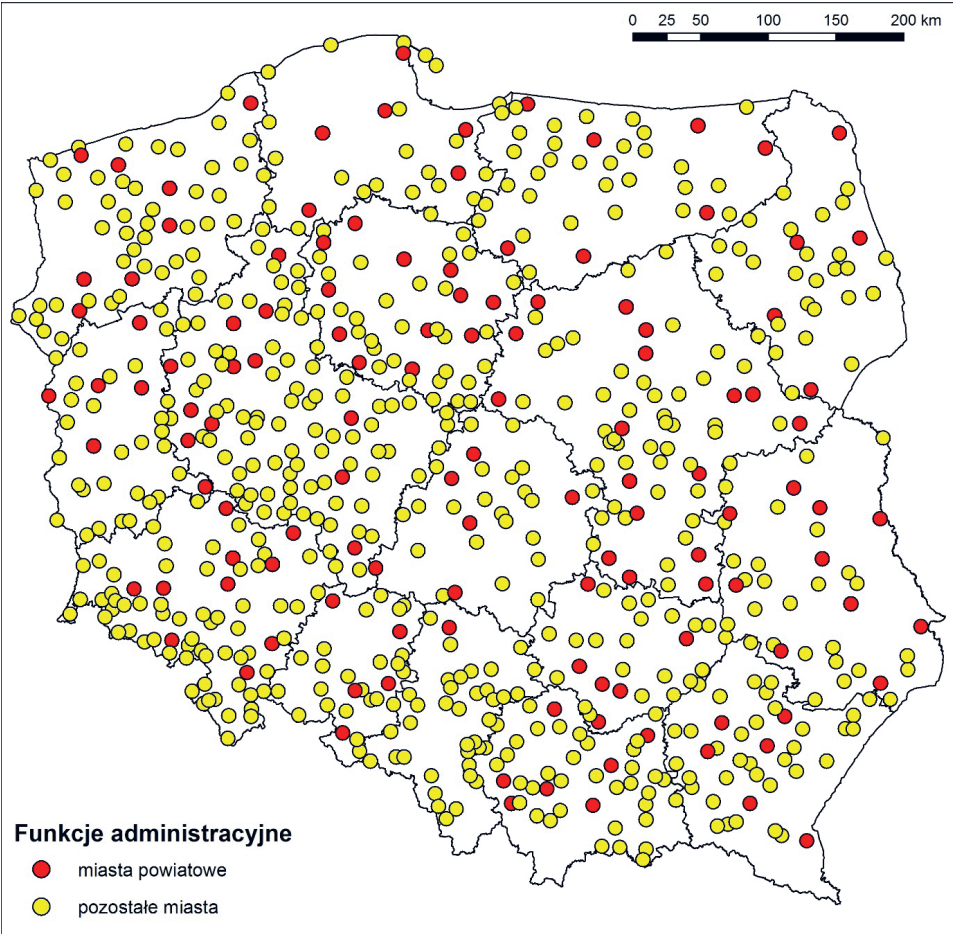
Małe miasta w Polsce są zróżnicowane pod względem liczby ludności i funkcji pełnionych w systemie osadniczym. W nawiązaniu do pierwszego kryterium małe miasta podzielono na pięć grup wielkościowych (rys. 1): do 2,0 tys. mieszkańców (60 miast), od 2,1 do 5,0 tys. (274 miast), od 5,1 do 10,0 tys. (180 miast), od 10,1 do 15,0 tys. (104 miast) i od 15,1 do 20,0 tys. (82 miast), a w nawiązaniu do drugiego kryterium wyróżniono (rys. 2): miasta powiatowe (124 miast) i pozostałe (576 miast). Osobno wydzielono 76 małych miast leżących w strefach bezpośredniego oddziaływania największych aglomeracji miejskich w Polsce: warszawskiej, krakowskiej, wrocławskiej, łódzkiej, poznańskiej, trójmiejskiej i konurbacji katowickiej².

² W analizie uwzględniono jedynie małe miasta położone w obrębie siedmiu największych miejskich obszarów funkcjonalnych w Polsce wg delimitacji P. Śleszyńskiego (2015), które zarazem wyraźnie wyróżniają się od innych obszarów tego typu w zakresie potencjału ludnościowego. Z uwagi na istotne różnice zakresu przestrzennego tych obszarów w różnych delimitacjach jako zasięg poszczególnych obszarów przyjęto dwa pierścienie gmin wokół rdzenia obszaru, a w przypadku Warszawy – trzy pierścienie gmin (por. Szmytkie, Sikorski 2020).

Rys. 1. Rozmieszczenie i ludność małych miast w Polsce w 2016 r.

Źródło: opracowanie własne.

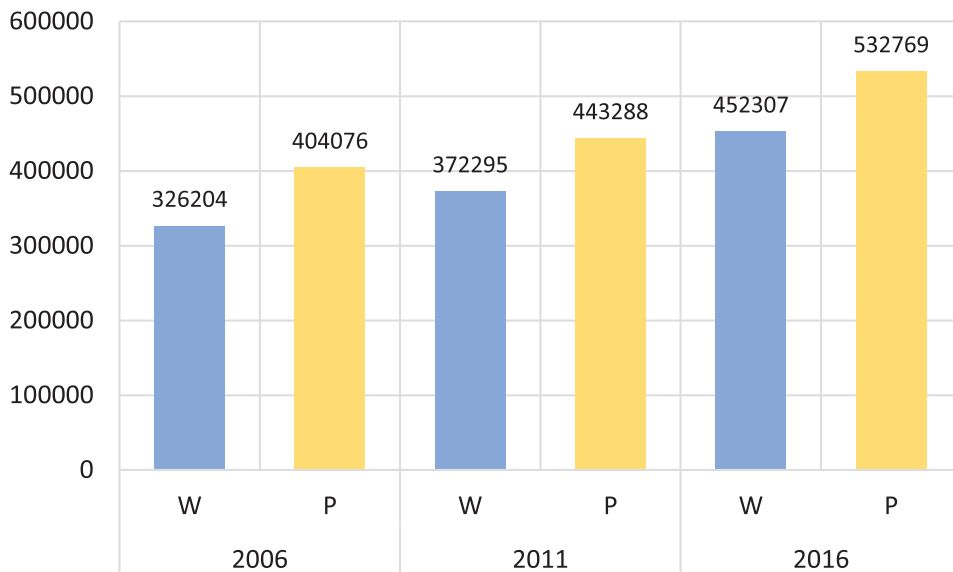
Rys. 2. Funkcje administracyjne małych miast w Polsce w 2016 r.

Źródło: opracowanie własne.

6.5. Znaczenie małych miast w systemie dojazdów do pracy

W latach 2006–2016 zarówno liczba dojeżdżających do pracy w małych miastach, jak i liczba wyjeżdżających z małych miast do pracy w innych gminach znacząco się zwiększyła (rys. 3). W pierwszym przypadku wzrosła ona z 404,1 tys. do 532,8 tys. osób (czyli o 31,8%), natomiast w drugim – z 326,2 tys. do 452,3 tys. osób (czyli o 38,7%). Wzrost skali dojazdów nie wiązał się jednak ze wzrostem znaczenia małych miast w systemie dojazdów do pracy, a raczej był następstwem rosnącej mobilności przestrzennej ludności w ogóle. W latach

2006–2016 liczba dojeżdżających do pracy w Polsce poza obszar gminy miejsca zamieszkania wzrosła bowiem z 2,34 mln do 3,27 mln osób, czyli o 39,9%.

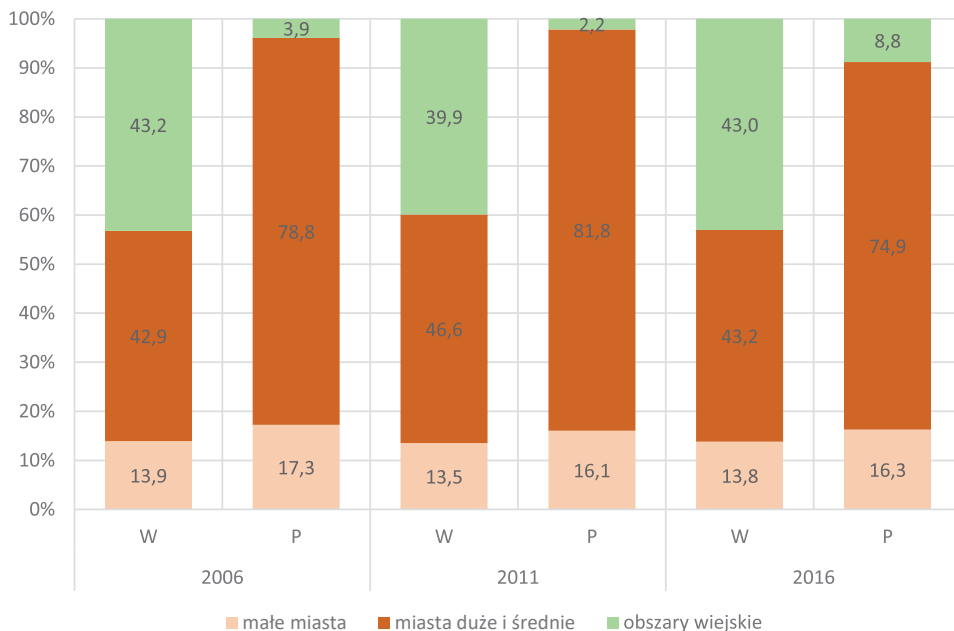
Rys. 3. Wielkość dojazdów do pracy w małych miastach Polski w latach 2006–2016

(W – liczba wyjeżdżających do pracy, P – liczba przyjeżdżających do pracy)

Źródło: opracowanie własne.

Przełożyło się to na nieznaczny spadek udziału małych miast jako miejsc docelowych migracji wahadłowych (z 17,3% do 16,3%) i ich udziału jako miejsc źródłowych tych migracji (z 13,9% do 13,8% ogółu migrantów w skali kraju). Co jednak ciekawe, nie przyczyniło się to do znaczącego spadku znaczenia małych miast na tle miast w ogóle. W 2016 r. małe miasta koncentrowały 32,0% ogółu wyjeżdżających z miast i 21,7% ogółu dojeżdżających do pracy w miastach (rys. 4). Można również stwierdzić, że udział wyjeżdżających z małych miast do pracy w innych gminach był zbliżony do udziału małych miast w liczbie ludności miejskiej, natomiast udział dojeżdżających do pracy w małych miastach był wyraźnie niższy. Wynika to z faktu, że miejscem docelowym migracji wahadłowych są głównie miasta duże i średnie, które w 2016 r. skupiały 58,7% ogółu dojeżdżających do pracy.

Należy też zauważyć, że po 2011 r. wzrosło znaczenie obszarów wiejskich jako miejsca docelowego migracji wahadłowych (z 18,2% do 25,1%). Niemniej jednak obszary te w dalszym ciągu stanowią w szczególności obszar źródłowy dla migracji wahadłowych, z kolei miejsca docelowe tych przemieszczeń koncentrują się w miastach, w tym także w małych.

Rys. 4. Małe miasta w strukturze dojazdów do pracy w Polsce w latach 2006–2016 (W – liczba wyjeżdżających do pracy, P – liczba przyjeżdżających do pracy)
Źródło: opracowanie własne.

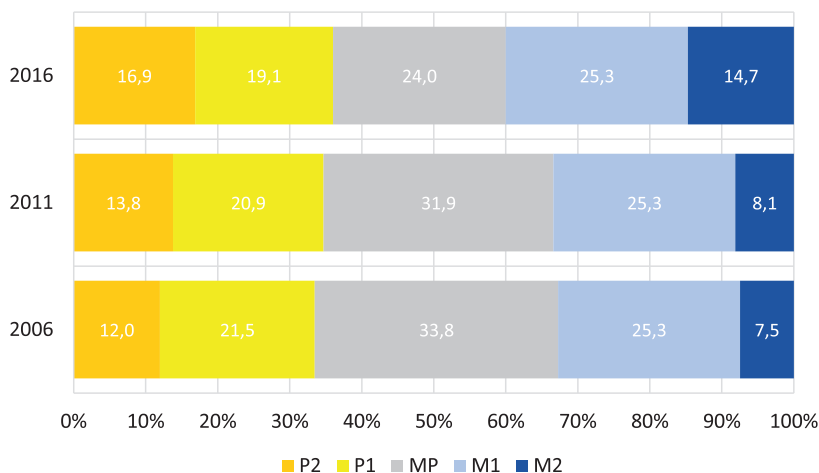
6.6. Typologia małych miast w kontekście dojazdów do pracy

Analiza struktury dojazdów do pracy w małych miastach w kontekście funkcji miejsca pracy i funkcji miejsca zamieszkania wykazała kilka zasadniczych tendencji (rys. 5).

Po pierwsze, w latach 2006–2016 wyraźnie wzrósł udział małych miast przypisanych do skrajnych kategorii, tzn. miast o bardzo silnie rozwiniętej funkcji miejsca pracy – typ P2 (z 12,0% do 16,9%) i miast o bardzo silnie rozwiniętej funkcji miejsca zamieszkania – typ M2 (z 7,5% do 14,7%). Co jednak ciekawe, w analizowanym okresie udział miast o silnie rozwiniętej funkcji miejsca pracy (typ P1) zmniejszył się jedynie nieznacznie (o 2,4 p.p.), a udział miast o silnie

rozwiniętej funkcji miejsca zamieszkania (typ M1) pozostał na tym samym poziomie. Można zatem stwierdzić, że wzrost udziału miast o bardzo silnie rozwiniętej funkcji miejsca pracy lub zamieszkania następował kosztem miast o zrównoważonym układzie miejsc pracy i zamieszkania (typ MP). Udział tej kategorii zmniejszył się z 33,8% do 24,0%. Świadczy to o postępującej specjalizacji małych miast jako ośrodków pracy lub miast satelickich.

Rys. 5. Typy funkcjonalne małych miast w Polsce w latach 2006–2016 w kontekście dojazdów do pracy

Źródło: opracowanie własne.

Po drugie, w analizowanym okresie nieco szybciej następował przyrost udziału miast o przewadze funkcji miejsca zamieszkania niż udziału miast o przewadze funkcji miejsca pracy. Analizując dane dla krańcowych lat badanego okresu, można zauważyć, że wzrost znaczenia funkcji miejsca zamieszkania dotyczył 179 miast, wzrost znaczenia funkcji miejsca pracy – 130 miast, a 361 miast nie zmieniło swojego typu funkcjonalnego (tab. 2). Co jednak ciekawe, miasta ustanowione w latach 2006–2016 w nieco większym stopniu cechowały się przewagą funkcji miejsca pracy niż funkcji miejsca zamieszkania, co może wskazywać na pełnienie określonych funkcji lokalnych w systemie osadniczym przez te miejscowości.

Tabela 2. Macierz zmian typów funkcjonalnych małych miast w Polsce w kontekście dojazdów do pracy w latach 2006–2016

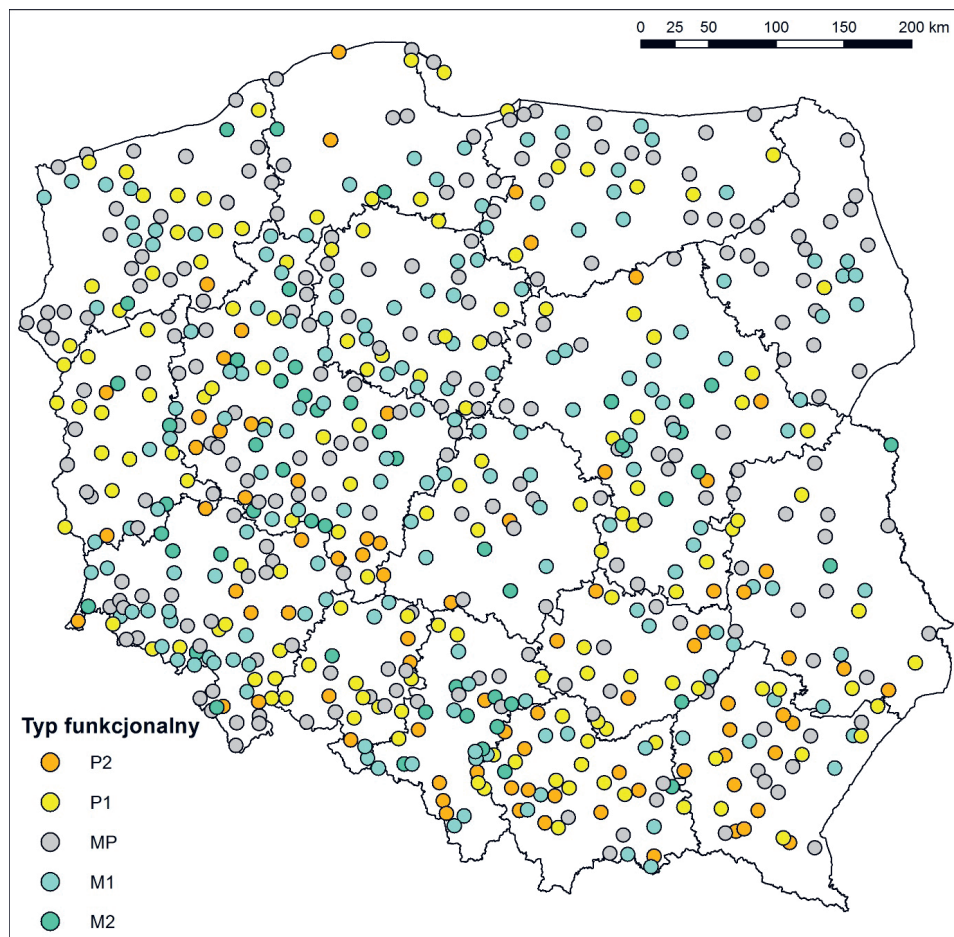
typ	2006							
	P2	P1	MP	M1	M2	nowe miasta	ogółem	
2016	P2	64	36	10	4	0	4	118
	P1	12	60	42	8	2	10	134
	MP	4	34	103	22	0	5	168
	M1	1	9	64	92	6	5	177
	M2	0	4	8	43	42	6	103
	ogółem	81	143	227	169	50	30	700

Źródło: opracowanie własne.

Przyczyniło się to do zmiany dominujących typów funkcjonalnych w zbiorze małych miast. W 2006 r. największy udział stanowiły miasta o zrównoważonym układzie miejsc pracy i miejsc zamieszkania (33,8%), w 2011 r. – miasta o przewadze funkcji miejsca pracy (34,7%), z kolei w 2016 r. – miasta o przewadze funkcji miejsca zamieszkania (40,0%). Powyższy trend wskazuje na kierunek specjalizacji funkcjonalnej małych miast, w których wzrasta znaczenie funkcji mieszkaniowej. Warto ponadto zauważyć, że większość małych miast w analizowanym okresie nie zmieniła swojej specjalizacji, a zatem posiada ukształtowaną pozycję w systemie osadniczym.

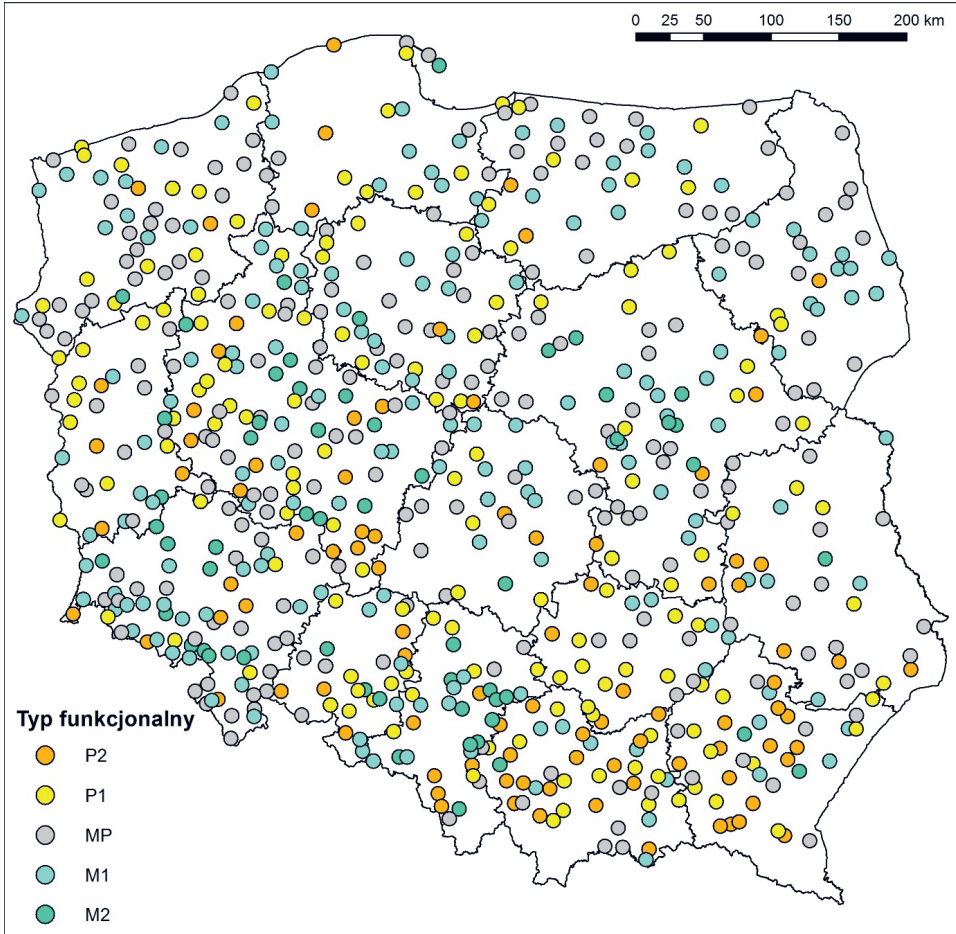
6.7. Zróżnicowanie przestrzenne małych miast w zakresie dojazdów do pracy

Rozmieszczenie poszczególnych typów funkcjonalnych małych miast wyznaczonych w oparciu o charakter dojazdów do pracy we wszystkich analizowanych latach wykazywało znaczne zróżnicowanie przestrzenne (rys. 6–8).

Rys. 6. Typy funkcjonalne małych miast w Polsce w kontekście dojazdów do pracy w 2006 r.

Źródło: opracowanie własne.

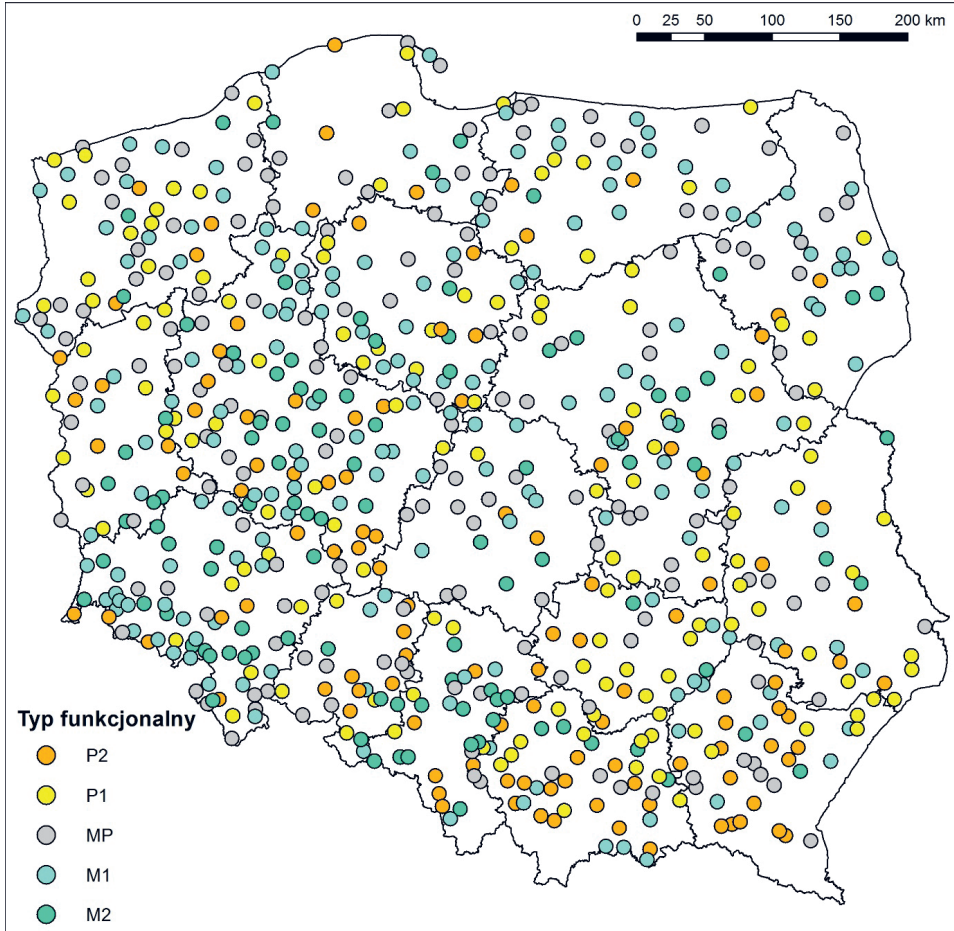

Rys. 7. Typy funkcjonalne małych miast w Polsce w kontekście dojazdów do pracy w 2011 r.

Źródło: opracowanie własne.

Małe miasta o przewadze znaczenia funkcji miejsca pracy skupiały się w południowo-wschodnich regionach Polski (woj. lubelskie, małopolskie, podkarpackie i świętokrzyskie) oraz na obrzeżach innych województw (np. mazowieckiego, podlaskiego i wielkopolskiego), a miasta o przewadze funkcji miejsca zamieszkania – w otoczeniu dużych aglomeracji miejskich oraz w południowo-zachodniej części kraju (woj. dolnośląskie, opolskie, częściowo też lubuskie, śląskie i wielkopolskie) (rys. 9). Wynika to zapewne z układu sieci osadniczej. W obszarach silnie zurbanizowanych (duże zespoły miejskie) lub o dobrze wykształconej sieci miejskiej małe miasta są głównie ośrodkami satelickimi dla większych ośrodków, natomiast w regionach słabo zurbanizowanych i o niskiej gęstości sieci miejskiej

– stanowią znaczące ośrodki miejsca pracy, uzupełniając tym samym niedobór miast średniej wielkości.

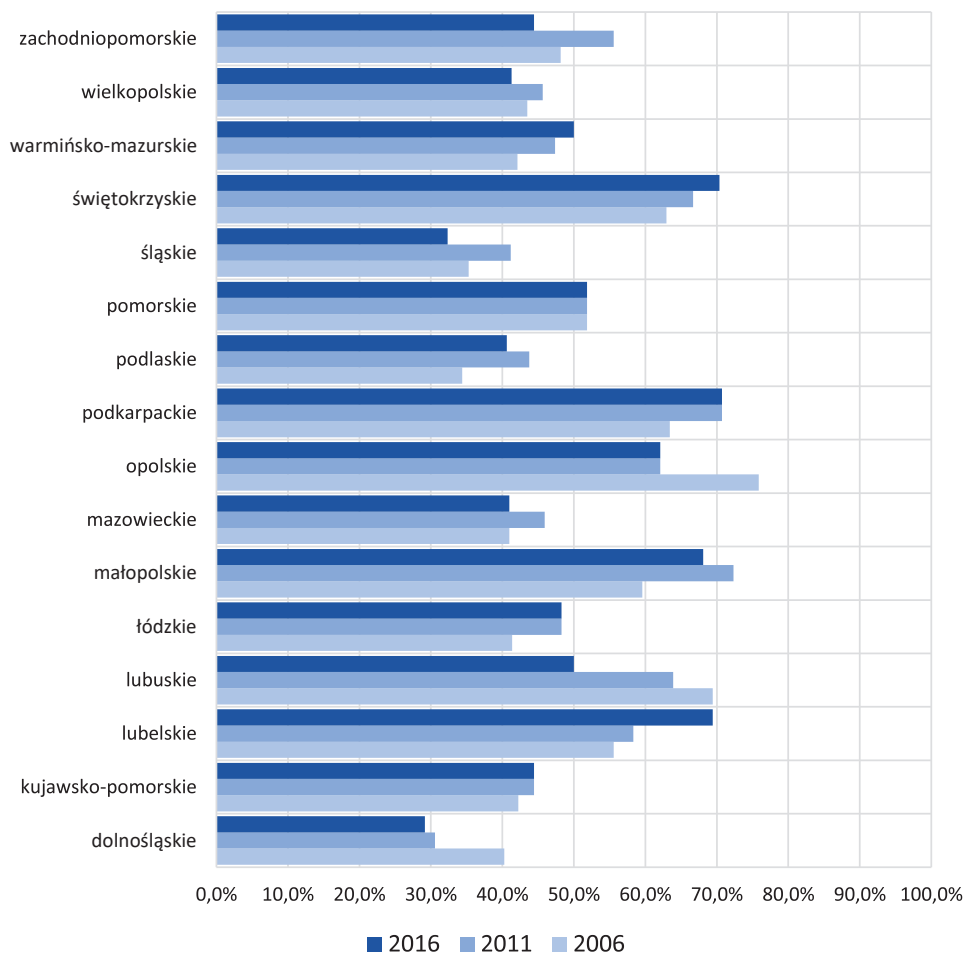

Rys. 8. Typy funkcjonalne małych miast w Polsce w kontekście dojazdów do pracy w 2016 r.

Źródło: opracowanie własne.

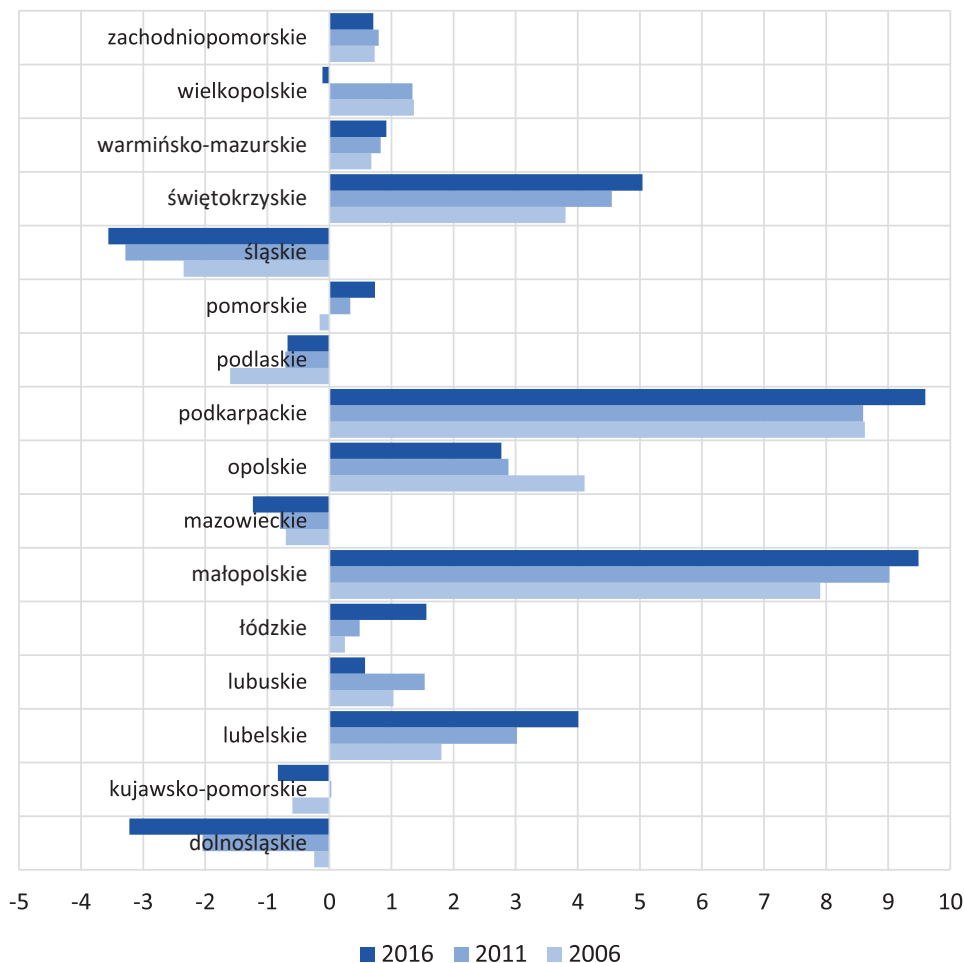
Stwierdzenie to potwierdza analiza średnich wartości wskaźnika obrazującego strukturę dojazdów do pracy w ujęciu regionalnym (rys. 10). Najwyższa przewaga funkcji miejsca pracy występowała w woj. małopolskim i podkarpackim, a w mniejszym stopniu również w woj. opolskim, lubelskim i świętokrzyskim, z kolei wyraźna przewaga funkcji miejsca zamieszkania – w woj. dolnośląskim i śląskim. Pozostałe regiony cechowały się zrównoważoną strukturą miejsc pracy i miejsc zamieszkania. Znajdowało to jednocześnie odzwierciedlenie w strukturze typów funkcjonalnych

małych miast wyznaczonych w oparciu o dojazdy do pracy (rys. 11). Największe udziały małych miast o bardzo silnej przewadze miejsc zamieszkania występowały w woj. dolnośląskim, śląskim i wielkopolskim, a największe udziały małych miast o bardzo silnej przewadze funkcji miejsca pracy – w woj. małopolskim, opolskim i podkarpackim.

Rys. 9. Udział małych miast w Polsce o dodatnim saldzie dojazdów do pracy w latach 2006–2016 – ujęcie regionalne

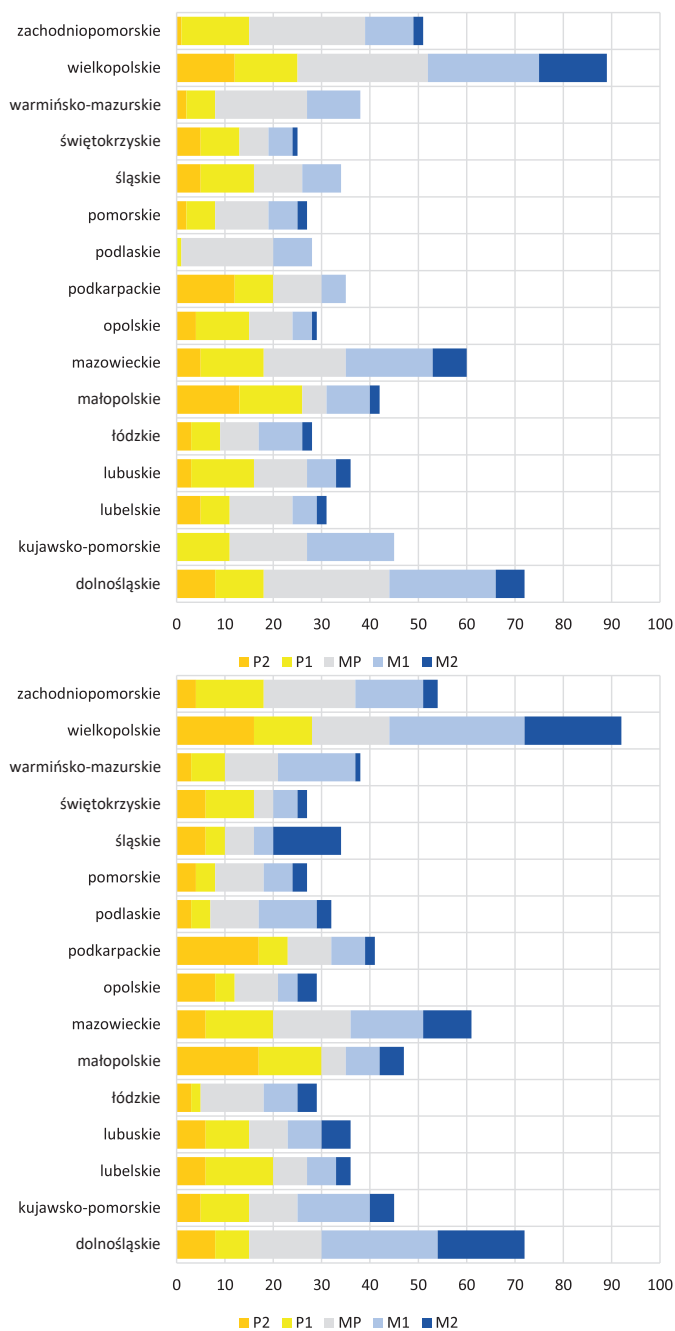
Źródło: opracowanie własne.

Rys. 10. Średnia wartość wskaźnika dojazdów do pracy w małych miastach w Polsce w latach 2006–2016 – ujęcie regionalne

Źródło: opracowanie własne.

W tym miejscu należy zauważyć postępującą specjalizację małych miast w niektórych regionach kraju. W woj. dolnośląskim, opolskim i śląskim w analizowanym okresie wyraźnie wzrosło znaczenie funkcji miejsca zamieszkania, zaś w woj. lubelskim, łódzkim, małopolskim, podkarpackim i świętokrzyskim – znaczenie funkcji miejsca pracy.

Rys. 11. Typy funkcjonalne małych miast w Polsce w kontekście dojazdów do pracy w 2006 i 2016 r. – ujęcie regionalne

Źródło: opracowanie własne.

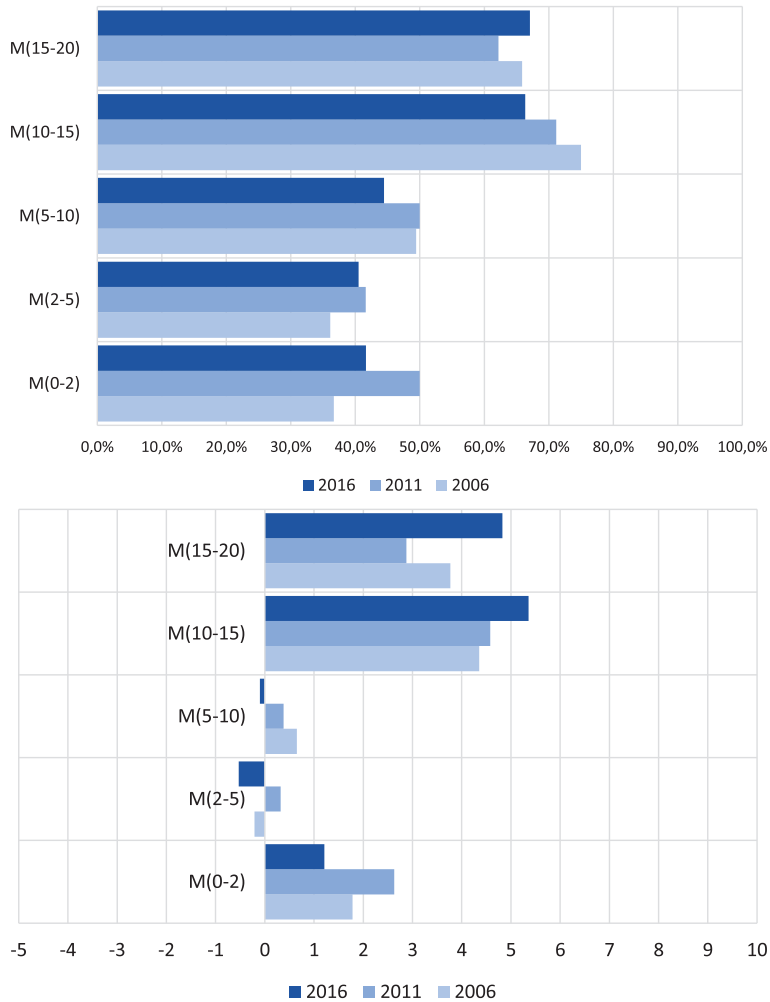

6.8. Uwarunkowania wpływające na strukturę dojazdów do pracy w małych miastach

Analizując uwarunkowania mające wpływ na charakter struktury dojazdów do pracy w małych miastach, skupiono się na trzech czynnikach: wielkości miasta (wyrażonej przez liczbę mieszkańców), pełnieniu ponadlokalnych funkcji w systemie osadniczym (wyróżniając miasta powiatowe) i położeniu w zasięgu oddziaływania największych ośrodków miejskich. Autorzy opracowania mają jednak świadomość, że funkcje miast mogą być także kształtowane przez szereg innych czynników (zarówno ilościowych, jak i jakościowych), często indywidualnych dla poszczególnych miast. Można również założyć, że przyjęte uwarunkowania mają charakter uniwersalny, niezależny od uwarunkowań regionalnych lub lokalnych, przez co mogą stanowić punkt wyjścia do bardziej szczegółowych badań w tym zakresie.

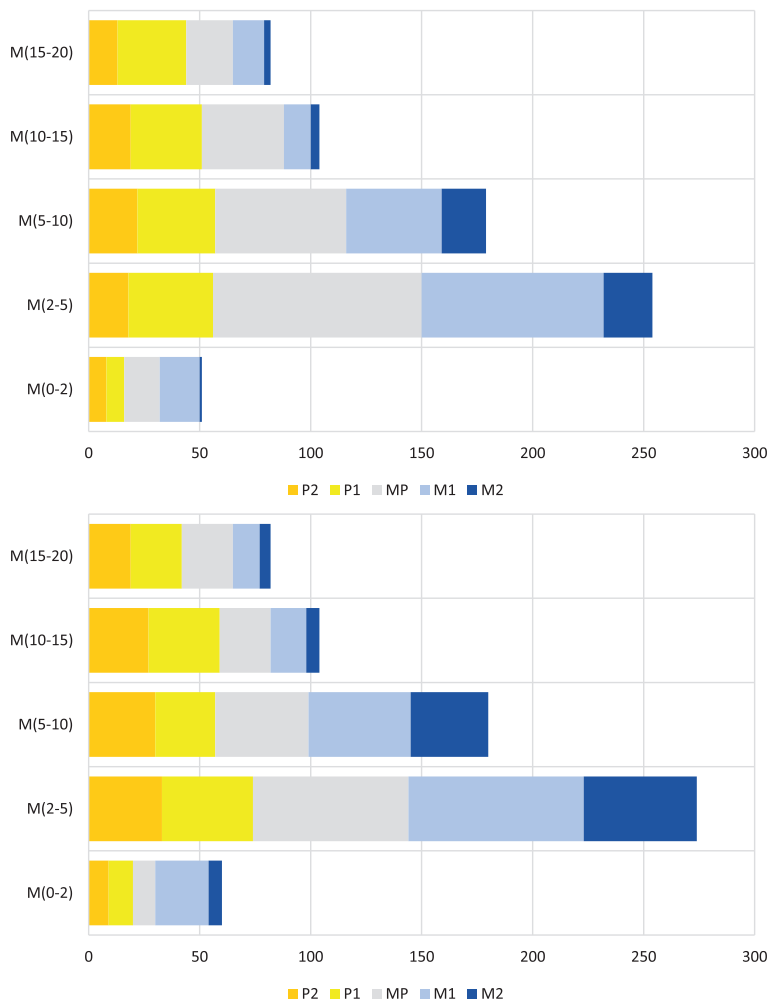
Wielkość (populacja) miasta w istotny sposób wpływa na strukturę dojazdów do pracy. Stwierdzenie to nie dotyczy tylko i wyłącznie miast dużych i średnich, w których występowała wyraźna nadwyżka liczby osób dojeżdżających nad liczbą wyjeżdżających do pracy (rys. 4), ale także miast małych. W tym przypadku małe miasta można podzielić na dwie grupy: miasta liczące od 10 do 20 tys. mieszkańców oraz miasta liczące poniżej 10 tys. mieszkańców. Pierwsza grupa w analizowanym okresie cechowała się przewagą miast o dodatnim saldzie dojazdów do pracy oraz zdecydowanie wyższymi średnimi wartościami wskaźnika dojazdów do pracy (rys. 12). Miasta bardzo małe, liczące do 10 tys. mieszkańców, wyróżniały się dużo niższym udziałem jednostek o dodatnim saldzie dojazdów do pracy. Niemniej jednak średnie wartości wskaźnika dojazdów do pracy były w tej grupie raczej dodatnie. Warto też zauważyć, że w grupie miast liczących od 10 do 20 tys. mieszkańców w latach 2006–2016 wzrósł udział miast o przewadze funkcji miejsca pracy, z kolei w miastach najmniejszych – funkcji miejsca zamieszkania (rys. 13).

Ranga miasta w systemie osadniczym, wyrażona poprzez pełnienie określonych funkcji ponadlokalnych (miasta powiatowe), również w istotny sposób wpływa na strukturę dojazdów do pracy. Małe miasta powiatowe w analizowanym okresie cechowały się wyraźnie wyższym udziałem miast o dodatnim saldzie i średnimi wartościami wskaźnika dojazdów do pracy niż małe miasta będące jedynie siedzibami gmin (rys. 14), co ma też odzwierciedlenie w strukturze typów funkcjonalnych wyznaczonych w kontekście dojazdów do pracy (rys. 15). Wpływ na taki stan rzeczy miała zapewne również wielkość miast powiatowych, które w 2016 r. liczyły średnio 13,5 tys. mieszkańców, a najmniejsze miasto powiatowe (Sejny) liczyło ponad 5,5 tys. mieszkańców.

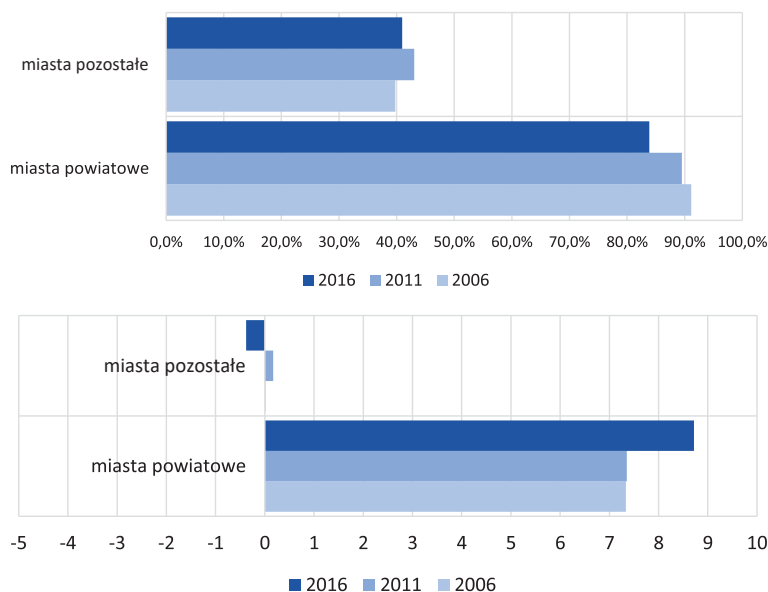
Rys. 12. Małe miasta o dodatnim saldzie oraz średnia wartość wskaźnika dojazdów do pracy w małych miastach w Polsce w latach 2006–2016 w zależności od ich liczby mieszkańców

Źródło: opracowanie własne.

Rys. 13. Typy funkcjonalne małych miast w Polsce w latach 2006–2016 w zależności od ich liczby mieszkańców

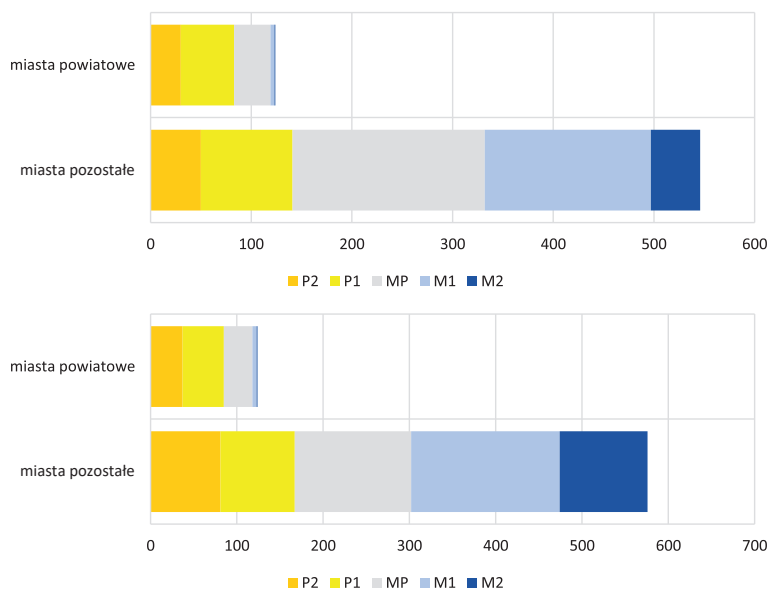
Źródło: opracowanie własne.

Rys. 14. Małe miasta o dodatnim saldzie oraz średnia wartość wskaźnika dojazdów do pracy w małych miastach w Polsce w latach 2006–2016 w zależności od rangi w systemie osadniczym

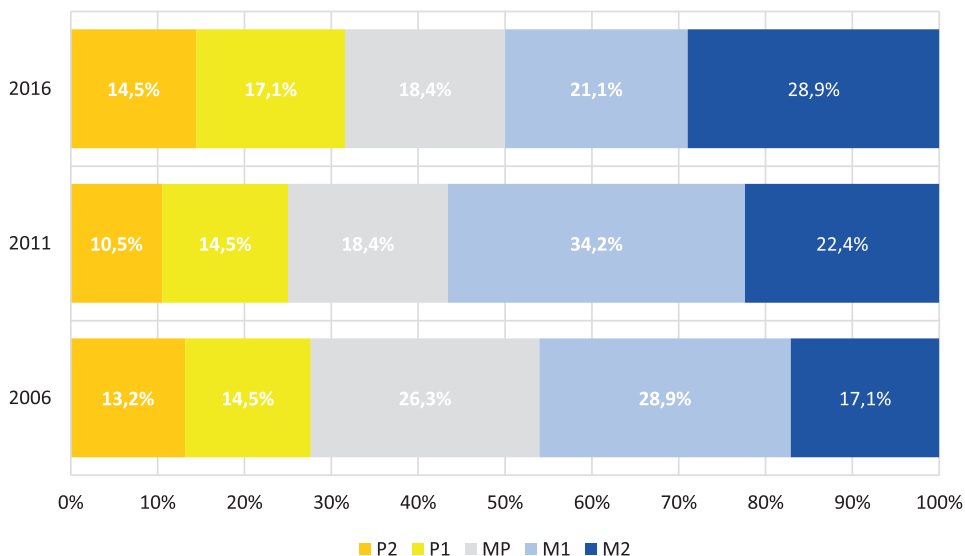
Źródło: opracowanie własne.

Położenie małych miast względem głównych ośrodków miejskich również wpływa na strukturę dojazdów do pracy. Większość miast z tej grupy (ok. 60%) w analizowanym okresie cechowała się ujemnym saldem dojazdów do pracy, co świadczy o istotnym znaczeniu funkcji miejsca zamieszkania w tych ośrodkach. Warto ponadto zauważyć, że struktura funkcjonalna jednostek w tej grupie ulegała w analizowanym okresie istotnym zmianom (rys. 16), a wzrost udziału miast o bardzo silnym lub silnym znaczeniu funkcji miejsca pracy po 2011 r. należy wiązać z postępującym rozwojem suburbanizacji ekonomicznej.

Rys. 15. Typy funkcjonalne małych miast w Polsce w 2006 i 2016 r. w zależności od rangi w systemie osadniczym

Źródło: opracowanie własne.

Rys. 16. Typy funkcjonalne małych miast położonych w strefach oddziaływania dużych aglomeracji miejskich w Polsce w latach 2006–2016

Źródło: opracowanie własne.

6.9. Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone badania systemu dojazdów do pracy w małych miastach w Polsce w latach 2006, 2011 i 2016 potwierdzają ogólne wnioski wynikające z licznych krajowych analiz tego typu. Dojazdy do pracy ilustrują faktyczne powiązania i relacje w sieci osadniczej, mają także charakter hierarchiczny (por. Korcelli 1981; Smętkowski 2007; Guzik 2015; Ilnicki, Michalski 2015).

Zaproponowane szczegółowe analizy salda dojazdów do pracy w obrębie małych miast pozwoliły doprecyzować i wysunąć następujące wnioski:

- w systemie dojazdów do pracy do małych miast na przestrzeni lat widać stopniowy trend wzrostu liczby jednostek pełniących funkcję miejsca zamieszkania i spadek liczby miast o funkcji miejsca pracy;
- w rozmieszczeniu przestrzennym funkcji pełnionych przez dane małe miasto w systemie dojazdów do pracy widać pewne zróżnicowanie regionalne, które zapewne w dużym stopniu zależy od specyfiki sieci osadniczej w danym regionie oraz od poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i lokalnych uwarunkowań;
- niewątpliwym wpływem na funkcję małego miasta w systemie dojazdów do pracy ma liczba jego mieszkańców, im jest ona większa, tym wzrasta prawdopodobieństwo bycia miastem o silnie lub bardzo silnie rozwiniętej funkcji miejsca pracy;
- ranga w systemie osadniczym również w istotny sposób wpływa na strukturę dojazdów do pracy, wśród małych miast powiatowych zauważalna jest zwiększona liczba jednostek o dodatnim saldzie dojazdów do pracy, co powoduje, że większość z nich staje się miastami o silnie rozwiniętej funkcji miejsca pracy;
- położenie małego miasta w strefie oddziaływania aglomeracji przyczyni się do specjalizacji danego miasta w zakresie funkcji miejsca zamieszkania lub funkcji miejsca pracy.

Mobilność Polaków z każdym rokiem wzrasta. Jednym z elementów tej mobilności są dojazdy do pracy, które nie tylko wpływają na funkcje i hierarchię jednostek osadniczych, ale także oddziałują na lokalny i regionalny rozwój społeczno-gospodarczy, stan środowiska przyrodniczego i wiele innych uwarunkowań. Zrozumienie istoty i trendów występujących w strukturze dojazdów do pracy może pomóc w usprawnieniu tego przepływu, ale także w niwelowaniu jego potencjalnie negatywnych następstw.

Literatura

- Biderman E., 1967, *Sieć osiedli miejskich województwa koszalińskiego oraz ich strefy wpływów*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Bul R., 2013, *Migracje wahadłowe mieszkańców aglomeracji poznańskiej w okresie intensywnej suburbanizacji* (praca doktorska).

- Bul R., 2015, *Dojazdy do pracy w aglomeracji poznańskiej w 2011 r.*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, 32: 149–172.
- Bul R., 2020, *Dojazdy do pracy w aglomeracji poznańskiej i województwie wielkopolskim w 2016 roku*, „Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG”, 22(4): 75–94.
- Dzieciuchowicz J.Z., 1979, *Rozkłady przestrzenne dojazdów do pracy ludności wielkiego miasta (na przykładzie Łodzi)*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk”, 66.
- Dziewoński K., 1977, *Rozmieszczenie i migracje ludności a system osadniczy Polski Ludowej*, „Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk”, 117: 191–225.
- Gawryszewski A., 1974, *Związki przestrzenne między migracjami stałymi i dojazdami do pracy oraz czynniki przemieszczeń ludności*, „Prace Geograficzne Instytutu Geografii Polskiej Akademii Nauk”, 109.
- Guzik R., 2015, *Dojazdy do pracy w województwie małopolskim 2006–2011*, Wojewódzki Urząd Pracy w Krakowie–Małopolskie Obserwatorium Rynku Pracy i Edukacji, Kraków.
- Guzik R., Biernacki W., Działek J., Gwosdz K., Kocaj A., Kołoś A., Panecka M., Wiedermann K., 2014, *Relacje przestrzenne komunikacji zbiorowej i indywidualnej Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Olsztyna w kontekście mobilności miejskiej*, Urząd Miasta Olsztyna, Olsztyn.
- Guzik R., Wiederman K., 2012, *Powiązania w zakresie dojazdów do pracy*, [w:] R. Guzik (red.), *Czynniki i ograniczenia rozwoju miast województwa pomorskiego w świetle relacji przestrzennych i dostępności komunikacyjnej*, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk: 67–100.
- Heffner K., 2016, *Obszary wiejskie i małe miasta: czy lokalne centra są potrzebne współczesnej wsi?*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, 279: 11–24.
- Hoyt H., 1944, *The economic status of the New York Metropolitan Region in 1944*, New York.
- Ilnicki D., Janc K., 2021, *Obszary intensywnych powiązań funkcjonalnych miast na prawach powiatu w Polsce – autorska metoda delimitacji*, „Przegląd Geograficzny”, 93(2): 141–160.
- Ilnicki D., Michalski P., 2015, *Powiązania funkcjonalno-przestrzenne w świetle dojazdów do pracy*, „Studia Miejskie”, 18: 55–70.
- Jaroszewska R., Maik W., 1994, *Studia nad strukturą funkcjonalną miast*, [w:] S. Liszewski (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 2, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź.
- Jerczyński M., 1977, *Funkcje i typy funkcjonalne miast (zagadnienie dominacji funkcjonalnej)*, [w:] *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*, „Statystyka Polski”, 85.
- Kaczmarek U., Mikoła Ł., 2010, *Mobilność siły roboczej na rynku pracy aglomeracji poznańskiej*, [w:] P. Churski (red.), *Rynek pracy i mobilność siły roboczej w aglomeracji poznańskiej*, Biblioteka Aglomeracji Poznańskiej, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 131–150.

- Kitowski J., 1988, *Rola dojazdów do pracy w gospodarce narodowej*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Komornicki T., Wiśniewski R., Stępnia M., Siłka P., Rosik P., 2013, *Rynek pracy w województwie mazowieckim*, „Mazowsze Studia Regionalne”, 12: 11–37.
- Korcelli P., 1981, *Regiony miejskie w systemie osadniczym Polski*, [w:] K. Dziewoński, P. Korcelli (red.), *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, „Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk”, 140: 189–212.
- Kostrowicki J., 1952, *O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast*, „Przeгляд Geograficzny”, 24(1–2): 7–64.
- Kruszka K. (red.), 2010, *Dojazdy do pracy w Polsce. Terytorialna identyfikacja przepływów ludności związanych z zatrudnieniem*, Urząd Statystyczny w Poznaniu, Poznań.
- Kurek S., Wójtowicz B., Gałka J., 2015, *Powiązania funkcjonalno-przestrzenne w Krańskim Obszarze Metropolitalnym w świetle dojazdów do pracy*, „Studia Miejskie”, 18: 71–84.
- Lewiński S., 1965, *Zmiany struktur zawodowych ludności na przykładzie dużych i średnich miast polskich*, Instytut Urbanistyki i Architektury, Warszawa.
- Lijewski T., 1967, *Dojazdy do pracy w Polsce*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk”, 15.
- Liszewski S., Maik W., 2000, *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. 19, *Osadnictwo*, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Maczak A., 1992, *Zmiany w strukturze funkcjonalnej miast Polski w latach 1973–1983*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica”, 17: 9–25.
- Muster R., 2018, *Dojazdy do pracy mieszkańców Górnośląsko-Zagłębiowskiej Metropolii – próba analizy zjawiska*, „Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa”, 9(2): 81–99.
- Pałak M., 2013, *O współczesnych dojazdach do pracy*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, 33: 161–168.
- Panecka-Niepsuj M., 2015, *Przestrzenne zróżnicowanie miast średniej wielkości w Polsce wg dojazdów do pracy*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, 9: 83–95.
- Rosik P., Stępnia M., Wiśniewski R., 2010, *Dojazdy do pracy do Warszawy i Białegostoku – alternatywne podejścia metodologiczne*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2(40): 77–98.
- Smętkowski M., 2007, *Delimitacja obszarów metropolitalnych – nowe spojrzenie*, [w:] G. Gorzelak, A. Tucholska (red.), *Rozwój, region, przestrzeń*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa: 215–233.
- Sokołowski D., 2008, *Baza ekonomiczna większych miast w Polsce w okresie transformacji systemowej*, „Przeгляд Geograficzny”, 80: 245–266.
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szymtykie R., 2016, *Wybrane ośrodki turystyczne w Sudetach jako lokalne rynki pracy*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu”, 16(2): 65–75.
- Szymtykie R., 2018, *Kryteria morfologiczne w procedurze administracyjnej nadawania statusu miasta*, „Wiadomości Statystyczne”, 12(691): 40–56.

- Szmytkie R., Sikorski D., 2020, *Zmiany ludnościowe małych miast w strefach zaplecza głównych aglomeracji miejskich w Polsce*, „Space – Society – Economy”, 31: 7–24.
- Szmytkie R., Tomczak P., 2021, *Wiejska sieć osadnicza*, „Studia Obszarów Wiejskich”, 57: 89–113.
- Szymańska D., Grzelak-Kostulska E., 2005, *Problematyka małych miast w Polsce w świetle literatury*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk”, 220: 21–36.
- Śleszyński P., 2012, *Struktura przestrzenna dojazdów pracowniczych w Polsce w 2006 r.*, [w:] R. Rosik, R. Wiśniewski (red.), *Dostępność i mobilność w przestrzeni*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk–Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa: 23–34.
- Śleszyński P., 2013, *Warszawa jako ośrodek dojazdów pracowniczych*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 1(51): 5–25.
- Śleszyński P., 2015, *Problemy delimitacji miejskich obszarów funkcjonalnych w Polsce*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, 29: 37–53.
- Śleszyński P., Nowak M.J., Legutko-Kobus P., Hołuj A., Lityński P., Jadach-Sepiolo A., Błaszke M., 2021, *Suburbanizacja w Polsce jako wyzwanie dla polityki regionalnej*, Polska Akademia Nauk–Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Warszawa.
- Wiśniewski R., 2012, *Codziennie dojazdy do pracy – metodyczne aspekty badania wielkości i struktury dojazdów na przykładzie Białegostoku*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 3(49): 50–64.
- Wiśniewski R., 2013, *Spoleczno-demograficzne uwarunkowania dojazdów do pracy do Białegostoku*, „Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk”, 244.

